

A Kőrösi Csoma Társaság kiadványai közül az alábbiak megvásárolhatók vagy postai úton megrendelhetők titkárságunkon (Bp. VI. Izabella-u. 46. III. 304. H-1064):

Keleti értekezések

1. Ligeti Lajos, A Codex Cumanicus mai kérdései 48.— Ft
2. Vámbéry Ármin emlékezete 48.— Ft

Budapest Oriental Reprints

- A 1. Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van I. 51.— Ft
A 2. Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van II. 55.— Ft

Régebbi, sorozatok, könyvek, periodikák

- Bidpai és Lokman indiai történelmi (reprint) 36.— Ft
Budenz József, A mandsu nyelv alaktana (reprint) 40.— Ft
Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai (reprint) 20.— Ft
Bethlenfalvy Géza, Tibeti könyvillusztrációk 30.— Ft
Terjék József, Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról 49.— Ft
Keletkutatás 1975 52.— Ft
Keletkutatás 1976/77 64.— Ft

Idegen nyelvű kiadványok

- Ligeti Lajos, Catalogue du Kanjur mongol imprimé (Bibliotheca Orientalis Hungarica III.) 120.— Ft
Ligeti Lajos, Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928–1932 110.— Ft
Terjék József, Collection of Tibetan MSS and Xylographs of Alexander Csoma de Kőrös 40.— Ft
Simon Róbert, Recherches sur la jeunesse de l'Islam 80.— Ft
Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium 1978 80.— Ft
Bulletin of the Csoma de Kőrös Symposium 1979 80.— Ft

A Keleti Nyelvek Kollégiumának kiadványai

- Líbiai kalauz 189.— Ft
Az arab írás I. 120.— Ft
Kazetta 150.— Ft

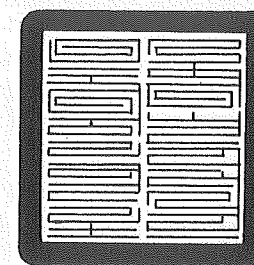
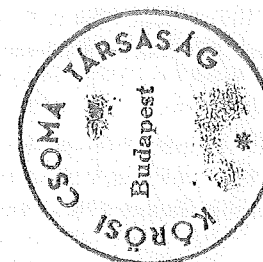
KELETKUTATÁS

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság — Megjelenik évente kétszer
1987. ősz

Szerkeszti

KAKUK ZSUZSA

BETHLENFALVY GÉZA, DÁVID GÉZA,
ECSÉDY ILDIKÓ ÉS FODOR PÁL
közreműködésével

BUDAPEST

Tartalom

Ligeti Lajos (1902–1987) (Róna-Tas András)	3
Bernard Le Calloc'h, Mi volt Kőrösi Csoma Sándor célja?	12
Bellér Ildikó, Ujgurok a mai Kínában	24
Bese Lajos, Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok Titkos Történetében I.	40
Farkas Ottó, Mongol csigacsont játékok	49
Ormos István, A humorális elmélet Avicenna Kánonjában	63
Tasnádi Edit, A török irodalom Magyarországon	69

SZEMLE

Könyvek

Bibliotheca Orientalis Hungarica (Ecsedy Ildikó) 81 – *Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun* (Hóvári János) 99 – *Issledovanija vengerskich učenych po čuvaškomu jazyku* (Agyagási Klára) 105 – Polonyi Péter, *Kína* (Ecsedy Ildikó) 107 – Nagy Bálint, *Kínai társalgás* (Ferenczy Mária) 109 – *Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg* (Dávid Géza) 109

Konferenciák

Az arabisták és iszlámkutatók európai szövetségének 13. kongresszusa (Ormos István) 114 – A steppe népei: hunok, avarok, magyarok (Vásáry István) 115 – I. Nemzetközi Mevlána kongresszus (Ágoston Gábor) 116 – III. Nemzetközi török folklór szeminárium (Kovács Judit) 117

Kiállítások

Az avarok kincsei (Kürti Béla) 120

Krónika

In memoriam Andrej Nikolaevič Kononov (1906–1986) (Kakuk Zsuzsa) 125

Vita

Soós Péter, „.... A legnagyobb falu volt” (Békéscsaba) (Dávid Géza) 128

Nyelvi rejtvénytár

130

Angol nyelvű összefoglalók/Brief Summaries of the Papers

146

A borítón:

Zöld Tára, a „Megmenekítő”, tibeti istenség. Aranyozott bronzszobor.

Ligeti Lajos (1902–1987)

Nemsokkal azután, hogy hazatért hároméves mongóliai és kínai tanulmányútjáról Ligeti Lajos, az itthon akkor még szinte teljesen ismeretlen, harmincéves tudós egy jövőbe tekintő tanulmányt közölt: *A magyarság keleti kapcsolatai. Egy készülő szintézis alapelvei* (Minerva, 1932). Egy kivételes képességű tudós közreadta egy életmű tervét, és most, ötvenöt év múlva feltehetjük a kérdést, mit és hogyan sikerült megvalósítania terveiből.

Természetesen a „készülő szintézis” terve nem a semmiből született, alapos, s tegyük hozzá sokszor szerencsés körülményeket sem nélkülöző tanulmányok előzték meg. Szülővárosából, Balassagyarmatról a fővárosba kerülve neki is megadtott, hogy a hírneves Eötvös Kollégiumban élve végezze egyetemi tanulmányait. A kollégium pezsgő, a szellemi teljesítményt mindenek elé helyező szemléletét éppúgy magáévá tette, mint sajátos nyelvi stílusát, az írott magyar szöveg szigorú, szabatos minőségére való nem szűnő törekvést, s a beszélt nyelv ettől néha vaskosan eltérő fordulatait. Már maga a minden kollégista számára hozzáférhető (ma szabadpolcosnak nevezett), európai értékű könyvtár is lebilincselte, s az itt kezébe kerülő könyvek éppúgy alakították érdeklődését, mint a húszas évek olyan kiemelkedő tudós egyéniségei, mint Gombocz Zoltán, Melich János, Munkácsi Bernát és a Ligetinel csak egy állatciklussal, azaz tizenkét évvel idősebb Németh Gyula. A klasszika-filológiára beiratkozott egyetemistát olvasmányai és tanárai fordították a Kelet felé. Első tanulmányaiban nem nehéz Gombocz és Németh irányító kezét felfedezni (*Deskó Endre csuvas-magyar nyelvhasználtása: KCsA 1, 1924, 319–320; Die Herkunft des Volksnamens Kirgis: KCsA 1, 1925, 369–383; az utóbbi cikk következtetéseit hamar meghaladta, s némi iróniával emlegette azokat, akik fiatalkori zsenigéjét fél évszázad múlva tekintélyi érvként idézték).*

„Sub auspiciis” avatták doktorrá, a rossz gazdasági viszonyok miatt még csak vasgyűrűt kapott arany helyett, de a ritka alkalomhoz gratuláló miniszter megkérdezte, állást, vagy külföldi ösztöndíjat akar-e? S bár a rossz gazdasági viszonyok között az állásnak különösen nagy értéke lett volna, az ösztöndíjat választotta, és 1925-ben Párizsba ment tanulni. Kitűnő tanárokat hallgathatott, olyanokat, mint a tibetista Bacot, a sinologus Maspero, a történeti szintéziseket alkotó Grousset és mások, de mindenekelőtt a korszak legnagyobb tudósát, Paul Pelliot-t. Pelliot irányította figyelmét a mongol nyelvtörténet, a Belső-Ázsiára vonatkozó kínai és egyéb források, az éppen kibontakozó ótibeti kutatások és sok más kérdés felé, de mindenekelőtt egy tudományos koncepciót és egy sokoldalú filológiai módszert adott át. Nagy hatással volt rá Pelliot tanári egyénisége, aki kisszámú, de tehetséges hallgatóinak a tudomány izgalmas problémáit tudta úgy közvetíteni, hogy egyszerre nyűgözött le tudásával és ösztönzött a problémamegoldás örömeivel. Ha

elolvassuk Ligeti 1932-es „szintézisének alapelveit”, látjuk, hogy a két hatóerő, a hazai indítás és problematika, meg a Párizsban kapott horizont, igényesség, metódika – s részben tematika – egy harmadik összetevővel is kiegészült.

Bár mesterei egy párizsi karrier kilátásait is megcsillantották, Ligeti 1928-ban hazatért. Nem mintha különös illúziói lettek volna. A kibontakozó gazdasági válság és a tudományos közélet állapota nem sok jóval biztatták azon tervével kapcsolatban, hogy Magyarországon megteremtse a tudományos mongolisztikát, sinológiát és tibetisztikát. Még az elemi könyvek is hiányoztak. Az Eötvös Kollégium ugyan ideiglenes biztonságot adott francia órák fejében, egyébként azonban csak egy biztató jelet látott, a tudomány irányítói biztak tehetségében. Ezért nagyon hamar támogatásért fordult a Kultuszminisztériumhoz és a Magyar Tudományos Akadémiához, kérve egy mongóliai tanulmányút lehetővé tételét. Ezt még abban az évben megkapta. Eredeti terve a Mongol Népköztársaság meglátogatása volt. Nyelvészeti vizsgálódások mellett kéziratokat, könyveket (fanyomatokat), néprajzi tárgyakat és régészeti emlékeket kíván gyűjteni – mint ezt tervében írja –, de világosan látja: „[A] keleti kutatóutak legérdekesebb s – tegyük mindjárt hozzá – legértékesebb anyaga előre ki nem számítható, sőt sokszor nem is sejtendő” (MNy 24, 1928, 265–270). Mindenesetre tervei középpontjában a régi mongol nyelv és irodalom állt. Első tervét keresztülhúzza a nemzetközi politika. 1928 a Mongol Népköztársaságban fordulat éve, s bár korábban biztató meghívólevele volt a Mongol Tudományos Akadémia elődintézményétől, nem kapta meg a szükséges utazási engedélyt. Nem adja fel azonban tervét, s végülis Pekingbe utazik, hogy onnan látogassa meg a Kínában élő mongolokat. Már 1929 elején elküldi első jelentését (*Akadémiái Értesítő* 40, 1929, 172–176), ebben még pekingi kutatásairól, az ott megvizsgált vagy beszerzett forrásokról, nyelvemlékekről, könyvekről számol be. Már ekkor felfigyel a kitaj nép emlékeire, bizonyára nem függetlenül Pelliot tanácsától, aki útját is nagyban támogatta. Ligeti Párizsból indulva, Marseilleben szállt a Kínába tartó Athos II hajóra. De nem sokat időzik Pekingben, tovább utazik a mongolok közé, ahol közel három évet tölt el. Útjáról, kutatási eredményeiről két könyvben számol be; az egyik a tudós világnak íródott (*Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie chinoise, 1928–1931*. Budapest, 1933), a másik a magyar, szélesebb olvasóközönségnek (*Sárga istenek, sárga emberek. Egy év Belső-Mongolia lámakolostoraiban*. Budapest, 1934). A magyar tematika és indíttatás, a párizsi tanulmányok mellé ekkor kerül a harmadik komponens, a való élet, a helyi viszonyok, az élő nyelv, az eredeti forrás ismerete. Nem véletlenül hangsúlyozza: „A tervezett szintézis célja nem hipotézisek kiélezése vagy azokon nyugvó értékelés, hanem a ma elérhető s számbajöhető teljes keleti forrásanyagának ismertetése és feldolgozása – még pedig mindenkor csakis első kézből”. Nem véletlen, hogy ehhez újra visszatér; a magyarság keleti kapcsolatainak kérdésével kapcsolatban írja: „számos részletnek többé-kevésbé végleges érvényű megállapítása a keleti anyag elsőkézből való helyes interpretálásából ered” (Minerva, 1932, i.m.). A magyar őstörténet „az emberiség történetének egy már igen kései, fiatal szakaszába iktatódik be”, ezért „világos, hogy speciálisan magyar szempontot kell figyelembe vennünk, és nem fogadhatjuk el az őstörténet szokásos értelmezését”. Ligeti fő feladatának azt tartja, hogy Közép-Ázsia történetével, az onnan nyugatra induló áramlatokkal foglal-

kozzon. Ebben kulcsszerepet játszik a nyelvészet, s természetesen „a kérdés abból áll, hogy helyes történeti következtetéseket vonjunk le a magyar nyelv legrégebb török jövevényszavainak vallomásából”. Ötvennégy év múlva, 1986-ban jelenik meg nagy műve *„A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban”*, amely végülis az 1932-ben felvázolt szintézis. A két időpont között egy gazdag tudós élet nagyszabású íve húzódik.

Ligeti már párizsi tanulmányai idején megismerkedett a mongol buddhista irodalom számos alkotásával (vö. *La collection mongole Schilling von Canstad à la bibliothèque de l'Institut: T'oung Pao* 27, 1930, 119–178), s mongóliai kutatóútján nagy figyelmet szentelt a buddhista mongol kánon, a Kandzsar és az extrakanonikus művek gyűjteménye, a Tandzsar addig alig ismert szövegeinek. Még Mongóliában elkészíti a mongol Kandzsar katalógusának első kéziratát, 1934-ben Párizsba utazik, és összeveti jegyzeteit a párizsi példánnyal, melyet még párizsi tanulmányai idején, 1925 és 1928 között tanulmányozott. A katalógus végülis 1945-ben jelenik meg 1942–44-es összevont évszámmal, előszó nélkül (*Catalogue du Kanjur mongol imprimé*. Budapest, 1942–44), s csak 1965-ben a párizsi példány konkordanciái (*La Kanjur mongol imprimé de la Bibliothèque nationale: Journal Asiatique* 1965, 329–339). Megvalósítatlan maradt az a terve, hogy a mongol Kandzsar katalógusának egy második, revideált változatát kiadja.

Különösen fontosnak tartotta a mongol nyelvtörténet kutatásában kulcsszerepet játszó ún. archaikus, vagy perennyelvek vizsgálatát. Még mongóliai tartózkodása idején, 1930-ban, Hajlárban megkapta az akkor a Szovjetunióban élő N. N. Poppe 1930-ban Leningrádban a dahur nyelvről írott művét (ismertetését ld. NyK 48, 148–159), ennek adatait ellenőrzi, kiegészíti, maga is gyűjt Hajlárban és Cickárban. Úgy gondolja, hogy a dahur nyelv valamilyen formában kapcsolódik a kitaj nyelvhez.

Archaikus mongol nyelvek felfedezése a célja 1936–37-es afganisztáni kutatóútjának is. Itt mindenképp a mongol nyelvet kutatja, de gyűjtött török, elsősorban özbeg nyelvjárásokat is. Tudjuk, három kötetben tervezte kiadni afganisztáni kutatásainak eredményeit. Afganisztán török és mongol nyelveiről írott áttekintése előbb magyar nyelven (*I. Osztály Közleményei* 4, 1953, 231–248) majd oroszul jelenik meg (*AOH* 4, 1954, 93–114). Számos tanulmányában használta fel saját anyagát, melyek közül a legfontosabb, az afsár nyelvről írott nagylélekzetű cikke (*Sur la langue des afchars d'Afghanistan: AOH* 7, 1957, 115–156) az oguz összehasonlító nyelvészeti kutatások egyik alapműve lett. Sok anyagot lehet találni elszórtan cikkeiben az afganisztáni mongol gyűjtéséből is (pl. *Le lexique moghol de R. Leech: AOH* 4, 1954, 119–157; *Les voyelles longues en moghol: AOH* 17, 239–292; *A propos du „Manuscrit de Zirni”*. In: *Asiatic Studies in Honour of Dr. Jitsuzo Tamura, on the Occasion of his Sixty-Fourth Birthday*. Kyoto, 1968, 17–44), s közölt a hazara nyelv mongol elemjeiről is egy cikket (*Mongolskie elementy v dialektach chazara v Afganistane*. In: *Kratkie soobščenija Instituta Narodov Azii* 93, 1964, 5–22). A szélesebb olvasóközönségnek *Afgán földön* (Budapest, 1938) című művében számolt be. Sajnos értékes özbeg gyűjtése kiadatlan maradt. A világháború küszöbén még Japánba látogat el.

Még mielőtt elindult volna Afganisztánba, 1936-ban, 34 évesen a Magyar Tudo-

mányos Akadémia levelező tagjává választja. A pesti egyetemen előbb magántanár, majd rendkívüli egyetemi tanár, és 1939-től rendes egyetemi tanár a számára kialakított Belső-Ázsiai Tanszéken. A tanszék neve valójában a programot jelenti, azt a Pelliot által megfogalmazott Haute Asie-t, amely nem más régiók peremterületeinek laza együttese, hanem saját arculatú történeti-kulturális egység, mely változásaiban is őriz egy bizonyos folyamatosságot, s a nagy szomszédos kultúrák határait saját módján és céljaira lényegíti át. 1940-es dátumot viseli *Az ismeretlen Belső-Ázsia* című műve, amelyben a nagyközönségnek is érthető módon, nem engedve a tudományos igényességből, s állást foglalva a legújabb kutatási eredményekkel kapcsolatban, nyújt bevezetést Belső-Ázsia történetébe, kultúrájába. Érthető, hogy a könyv utolsó fejezete „Belső-Ázsia és a magyar őstörténet” címet viseli. Ami ezt megelőzi, annak nagy része önálló kutatáson, eredeti forrásokon alapuló áttekintés. E könyv az elmúlt negyven év, s persze számos új eredmény ellenére vagy éppen ezekkel együtt és ezek fényében is, megőrizte értékeit.

1942-ben ünnepelte az ország Kőrösi Csoma halálának 100. évfordulóját. Német (*Alexander Kőrösi Csoma: Ungarn 1942, 535–543*) és magyar nyelvű megemlékezése (*Kőrösi Csoma Sándor emlékezete: Kőrösi Csoma Archivum 3, 111–118*) alkalmat ad a tibetisztika feladatainak számbavételére is, s ebben az évben indítja meg a pesti egyetemen a tibetisztikai oktatást. Persze a tibetisztika iránti érdeklődése is párizsi tanulmányaiban gyökerezik. 1933-ban azonosította a Csoma számára szerkesztett műveket (*Ouvrages tibétains rédigés à l'usage de Csoma: T'oung Pao 30, 26–36*), majd 1936-ban áttekintést ad azokról a tibeti forrásokról, amelyek Belső-Ázsia történetére vetnek fényt (*Tibeti források Közép-Ázsia történetéhez: KCsA I. Kieg. 76–103*). Behatóan foglalkozott az ótibeti szövegekkel, ezen kutatásainak egy része csak egyetemi előadásainak hallgatói számára vált ismertté, mint ahogy, sajnos, kiadatlan maradt tibeti nyelvtörténete is, melyet többször használt egyetemi előadásaihoz. Tibetisztikai munkásságából viszonylag kevés került önálló tanulmányként nyomdába (*Notes sur le lexique sino-tibétain de Touen-houang en écriture tibétaine: AOH 21, 1968, 265–288; A propos du „Rapport sur les rois demeurant dans le Nord”*. In: *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*. Paris, 1971, 166–189). Számos olyan cikke van azonban, amelyben bőven merít eredeti tibeti forrásokból és filológiai vagy nyelvészeti megjegyzéseket fűz tibetisztikai kérdésekhez.

1948-ban adta ki egy különösen értékes, s Mongóliából hozott kéziratát, Szászka pandita bölcs mondásainak tárházát (*Le Subhāṣitaratna nidhi mongol, un document du moyen mongol. Pt. I. Le manuscrit tibeto-mongol en reproduction phototypique, avec une introduction*. Budapest). A második kötet a tibeti és mongol szöveg átírását, fordítását és filológiai apparátusát tartalmazta, sajnos azonban, soha nem jelent meg, csak az egyetemi oktatás céljait szolgálta, mind a mongol, mind a tibeti szakon. Ez volt az a szöveg, amelyet minden magyar mongolista és tibetista legalább egyszer Ligeti vezetésével végig olvasott. A mongol szöveget kiadta átírásban (*Mongol Nyelvelmléktár VI, 1965; Monumenta Linguae Mongolicae Collecta IV, 1973*), a tibeti szöveg Ligeti-féle fordítása, Tandori Dezső költői tolmácsolásában 1984-ben, Kőrösi Csoma születésének 200. évfordulója alkalmából vált a magyar olvasók számára hozzáférhetővé (*Sza-szkja pandita Kun-dga'rgyal-mchan, A bölcses-*

ség kincsestára. Budapest). A Ligeti-féle faksimile-kiadás alapján publikálta a szöveget 1969-ben J. E. Bosson, az Amerikában tanító svéd kutató.

1942/43-ban a világháború és az egyre romló szellemi környezet kiállásra késztette. A pesti egyetem előadássorozatot indított a magyar őstörténet kérdéseiről. Ezen előadások bővített szövegét foglalta kötetbe Ligeti. Érdemes idézni az 1943-ban megjelent mű (*A magyarság őstörténete*) bevezetőjéből:

„Régóta nem esett annyi szó a magyar őstörténetről, mint az utóbbi években.

A forrásoktól, de még a legelemibb alapismeretektől is magukat gondosan távol-tartó lelkes rajongók őstörténeti művekkel árasztják el a könyvpiacot, társadalmi folyóiratok vitáznak, tudománytól távol álló napilapok anketóznak a magyar elő-idők alapvető kérdéseiről. A művelt magyar nagyközönség pedig tétován botladozik a délibábkergetőknek, a megszállott sámankodóknak, a napi politika Sancho Pan-sáinak egyéni gusztusához, világnézetéhez szabott, egymással homlokegyenest ellenkező „elméletei” közt, és reménytelenül, kielégítetlenül keresi továbbra is a feleletet a magyar kérdésre: kik is vagyunk, honnan is jöttünk?”

Ligeti az előszó, az uráli magyar őshazáról és a kínai, valamint belső-ázsiai írásos forrásokról írott fejezetek szerzője volt. Ez a kiváló szakemberek által írott munka a mai napig alapmű maradt, s nem véletlen, hogy 1986-os reprint kiadása, melyhez Ligeti rövidke előszót írt, olyan nagy sikert aratott.

A nemzetközi tudomány Ligetit elsősorban mint mongolistát tartja számon, s ez érthető is, hiszen tudományos életművében a mongolisztika jelentős helyet foglalt el. Rendszeresen kutatta az ómongol nyelvet, vagyis a mongol nyelv Dzsingisz-kán kora előtti állapotát. A 4–6. században Észak-Kínában dinasztiát alapító tabgacsok nyelvéről írott cikke (*Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi*. In: *Mongolian Studies*. Budapest, 1970, 265–308; oroszul: *Narody Azii i Afriki 1969:1, 107–117*) a legrégebbi mongol vagy mongolgyanús nyelvekről szóló, s többségükben a kínai forrásokban fennmaradt emlékek elemző áttekintése. Egyik fő célja azonban a kitaj nyelv és írás megfejtése volt. Már 1927-ben összefoglalja az akkori ismereteket (*A kitaj nép és nyelve: MNy 23, 1927, 293–310*), ezért kutatja – mint említettük – a dahur nyelvet. Fontos kitaj vonatkozása van Belső-Ázsia néhány kultúrszaváról írt cikkének, mely többek között a hunok nyelvének kérdését is vizsgálja (*Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise: AOH 1, 1950, 141–185*). Kitaj kutatásának eredményei vannak elrejtve egy könyvismertetésben (*G. D. Sanžeev, Sravnitel'naja grammatika mongol'skich jazykov: AOH 5, 1955, 133–140*). Úgy látta, hogy a kitaj nyelv történetének legfontosabb forrásai a megfejtetlen kitaj-írással szövegek, a kínai átírásban ránkmaradt néhány kitaj közszo mellett a kitajból, illetve a régi mongol nyelvekből a mandzsu-tunguz nyelvekbe átkerült, elsősorban korai jövevényszavak. E kérdésnek több cikket, jegyzetet szentelt, ezek közül a legfontosabb az 1960-ban megjelent *Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH 10, 231–248* (magyarul: *I. Oszt. Közl. 17, 1961, 31–46*). Valójában ez vezette a dzsürcsi nyelv és írás kutatásához is. Ez a mandzsuval rokon nyelv, amelynek szintén megfejtetlen írásbelisége és saját írással írott, valamint kínai átírásban fennmaradt emlékei vannak, legkorábban az 5. században tűnik fel a kínai forrásokban, de csak a 12. században válik jelentőssé. Ekkor a dzsürcsik Észak-Kína uraivá válnak, s uralmuknak Dzsingisz mongoljai vetnek véget. Emlékeinek

zöme a 16. századból maradt ránk. Ligeti dzsürcsi kutatási programját 1948-ban olvashatjuk (*Egy XII. századi mandzsú-tunguz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése.* In: *MTA Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* 26, 9.) Amellett, hogy a dzsürcsi a legrégebbi mandzsú-tunguz nyelv, amelyet úgy-ahogy ismerünk, sokat örözött meg ómongol, így kitaj jövevényszavaiból (ld. *Note préliminaire sur le déchiffrement des „petits caractères” jou-tchen:* AOH 3, 1953, 211–218; *Les inscriptions djurtchen de Tyr. La formule om mañi padme hüm:* AOH 12, 1961, 5–26). Mindezek előmunkálatok voltak egy nagyobb monográfiához a dzsürcsi írásról és nyelvről. Életének utolsó hónapjaiban ennek a monográfiának fejezetein dolgozott, de kiadásukhoz sajnos már nem jutott ideje.

Az ómongol, és közvetett forrásai mellett nagy figyelmet szentelt a közép-mongol és a preklasszikus irodalmi nyelv kérdéseinek is. Több phagszpa-írással, ujjur-mongol írással, kínai, örmény, illetve arab írásban ránk maradt nyelvelmének szentelt monografikus feldolgozást, majd a Mongol Nyelvelméltárban az ujjur-mongol írásokat, a phagszpa írásokat és néhány kínai átírásban fennmaradt emléket kiadott, illetve vezetése és irányítása alatt tanítványai adtak ki. A *Mongol Nyelvelméltár* első kötete 1963-ban jelent meg, majd megindult az index-kötetek közzététele is. 1971-től *Monumenta Linguae Mongolicae Collecta* címen elkezdődött a sorozat szövegeinek revideált, sajnos sajtóhibáktól nem mentes új kiadása. A *Nyelvelméltár* harmadik kötete a kínai átírásban fennmaradt *Mongolok titkos történeté*-nek Ligeti-féle olvasata. E szöveg új kiadása a *Monumenta* sorozat első köteteként 1971-ben látott napvilágot, s 1974-ben a *Monumenta* VI. köteteként a *Titkos történet* Blozang Bszandzin-féle ujjur írásos másolata is megjelent, szintén Ligeti átírásában. Ma ezek a kiadások a *Titkos történet* kutatásának alapszövegei. A magyar fordítás bő jegyzetanyaggal már 1962-ben hozzáférhetővé vált a Gondolat kiadó gondozásában. A *Nyelvelméltár* egyébként valójában előmunkálat lett volna egy közép-mongol, illetve preklasszikus mongol szótár és nyelvtan megírásához. A már kiadott szövegek alapján most már ez is a jövő feladatai közé tartozik.

A Belső-Ázsiai Tanszék irányítása mellett Ligeti 1942-ben átvette a Kelet-Ázsiai Tanszék irányítását is. Itt a kínai oktatást és a sinológus-képzést helyezte új alapokra. Első sinológusaink tanítványai közül kerültek ki. Maga a sinológia egyik területének, a kínai nyelvtörténetnek egy ágát, a kínai átírással „barbár” (vagyis belső-ázsiai) nyelvekből levonható tanulságokat kutatta elsősorban. Az alapkérdésekről már 1941-ben írt (*A kínai-átírással barbár nyelvi glosszák kérdése:* NyK 51, 174–207), későbbi cikkei is hatalmas anyagot tartalmaznak. Egyaránt foglalkozott a kínai átírással török, a kínai átírással tibeti és a kínai átírással mongol szavakkal, szövegekkel. Mindeközben természetesen szembekerült a kínai nyelvtörténet általánosabb kérdéseivel is. Éppen a kínai írás jellege miatt fontosak azok a tanulmányai, amelyek a phagszpa írásos kínai nyelvtörténeti tanulságait elemzték (*Le chinois en écriture phags-pa.* In: *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes.* Paris, 1949, 262; *Le Po kia sing en écriture phags-pa:* AOH 6, 1956, 1–52). A magyar nyelv török kapcsolatairól írott legutolsó könyvében nem kis figyelmet szentelt a kínai átírással török anyagnak.

Míg a kínai oktatás irányítását 1962-ben tanítványának, Csongor Barnabásnak adhatta át, Németh Gyula nyugdíjba vonulása után, 1964-ben átvette, s 1971-ig

ellátta a Török Filológiai Tanszék vezetését. Láttuk, hogy Ligeti első cikkei turkológiai tárgyúak voltak. Turkológiai érdeklődése igen sokirányú volt. Polivanovval, Rásánennel egyidőben, tőlük függetlenül fedezte fel a török hosszú magánhangzókat a régi török nyelvben (*A török hosszú magánhangzók:* MNy 34, 1938, 65–67; *Les voyelles longues en turc:* *Journal Asiatique* 1938, 177–204), s számos tanulmányában foglalkozott a török hangtörténet különböző kérdéseivel. Éppen a mongol buddhista szövegekkel való szoros kapcsolatuk miatt érdekelték az ujjur buddhista szövegek (*Notes sur le colophon du „Yitikün sudur”.* In: *Asiatica, Festschrift F. Weller.* Leipzig, 1954, 397–404; *Sur quelques transcriptions sino-ouigours des Yuan: Ural-altaische Jahrbücher* 33, 1961, 235–244; *Sur un passage du Rajavavadaka-sutra ouigour.* In: *Németh Armağanı,* Ankara, 1962, 319–330; *Autour du Säkiz yükma yaruq.* In: *Studia Turcica.* Budapest, 1971, 221–319; *A propos d'un document ouigour de l'époque mongole:* AOH 27, 1973, 1–20.). Az ujjur kutatások területén azonban legfontosabb műve a Ming-kori sino-ujgur nyelvelmének monografikus feldolgozása, ami ugyan cikksorozat formájában jelent meg, de önmagában is megáll, s eredetileg könyvnek készült (*Un vocabulaire sino-ouigour des Ming. Le Kao-tch'ang-houan yi-chou du Bureau des Traducteurs:* AOH 19, 1966, 117–199, 257–316; *Documents sino-ouigours du Bureau des Traducteurs:* AOH 20, 1967, 253–306; AOH 21, 1968, 45–108; *Glossaire supplémentaire au Vocabulaire sino-ouigour du Bureau des Traducteurs:* AOH 22, 1–49, 191–243). Több cikket szentelt a kunok nyelvének (*Sur deux mots comans:* *Acta Antiqua* 30, 1962, 167–174; *Prolegomena to the Codex Comanicus:* AOH 35, 1981, 1–54).

Természetesen Ligeti turkológiai kutatásainak homlokterében a magyar nyelv török kapcsolatai álltak. E téren első alapvető cikke: *Mongolos jövevényszavaink kérdése* (NyK 49, 190–271), nemcsak véglegesen lezárja, negatív eredménnyel, azt a sokat vitatott kérdést, hogy vannak-e a magyar nyelvben közvetlenül a mongolból átvett jövevényszavak, hanem egyben áttekintést ad a turkológia számos olyan vonatkozásáról is, amelyek kapcsolatban állnak a magyar nyelv török jövevényszavaival. Magyar vonatkozású turkológiai cikkeinek reprintjei két gyűjteményes kötetben jelentek meg (*A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van.* Budapest, 1977, 1979), s így e kötetek tartalomjegyzékei egyben bibliográfiai tájékoztatást is nyújtanak. E két vaskos kötet után sokak számára meglepetésként hatott az 1986-ban megjelent *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* című hatszáz oldalas műve. Maga Ligeti is elsősorban a rendszerezés igényével kezdett a munka megírásának, s mint ezt hangsúlyozta, maga az anyag készítette arra, hogy számos korábbi nézetét felülvizsgálja, új megoldásokat keressen, más megoldásokkal kísérletezzon, és további, új feladatokat jelöljön ki. Nem lehet itt most feladatunk, hogy Ligeti könyvének akárcsak legfőbb, új eredményeit összefoglaljuk. Csak jeleznénk, hogy a műnek két fontos dimenziója van, az egyik turkológiai, a másik közvetlenül a magyar nyelv történetével kapcsolatos. Turkológiai szempontból a régi török nyelvek és népek történetének egy új, tág horizontú összefoglalását adja, kiemelve azon török nyelveket és népeket, amelyek Kelet-Európa és a magyarság történetében szerepet játszottak. A középpontban a kazár és bolgár-török kérdés újraértékelése, nyelvföldrajzi és időrendi kérdései állnak. A magyar nyelvtörténet szempontjából a honfoglaláskor előtti ősmagyarral foglalkozik külö-

nösen, ennek elkülöníti kései szakaszát, azt a mintegy négyszáz évet, amelyet a magyarság török népekkel szoros életközösségben töltött. Arra tesz kísérletet, hogy a kései ősmagyar belső változásait is rekonstruálja, amelyhez a török és iráni jövevényszavak nyújtanak elsősorban segítséget. A kései ősmagyar belső változásainak ismerete nélkül még török jövevényszavainkból levonható következtetések is tévesek lehetnek. Mindehhez járul, hogy a honfoglaláskor utáni török kapcsolatainkat is új megvilágításba helyezi.

Ligeti Lajosnak nagy szerepe volt abban, hogy 1974-ben Szegeden megindult a rendszeres altajisztikai oktatás és képzés, s ott előbb tanszéki csoport, majd önálló tanszék (1984) alakult. Bár eredetileg nem Szegeden szeretne volna látni az altajisztika vidéki bázisát, végülis a Nemzetközi Állandó Altajisztikai Konferencia (PIAC) szegedi megrendezésével (1971), majd könyvtára odaadományozásával (1974) segített a feltételek megteremtésében. A budapesti egyetem után, amelynek 1982-ben lett díszdoktora, 1984-ben a szegedi egyetem avatta díszdoktorává, s az ez alkalommal tartott előadásán vázolta a magyar őstörténettel és török jövevényszavainkkal kapcsolatos új nézeteit, melyek azután könyvében kerültek kifejtésre. Ligetit mindig is foglalkoztatta az altaji nyelvrokonság hipotézise. Álláspontja eredetileg Ramstedt-éhez állt közel, ettől azonban fokozatosan eltávolodott (*Az altaji és uráli nyelvek: MNy* 30, 1934, 44–47; *L'étymologie mongole du slave choroggy 'drapeau': Études Slaves et Roumaines* II, 1949, 45–46; *Histoire du lexique des langues turques: Rocznik Orientalistyczny* 17, 1953, 80–91; *Az uráli és altaji nyelvek viszonyának kérdése: I. Oszt. Közl.* 4, 1953, 333–364; *Les anciens éléments mongols dans le mandchou: AOH* 10, 1960, 231–248; magyar változat: *I. Oszt. Közl.* 17, 1961, 31–46; *Az altaji nyelvrokonság és a szókészlet-statisztika: I. Oszt. Közl.* 28, 1963; oroszul: *Voprosy Jazykoznanija* 1971:3, 21–33, franciául in: *Researches in Altaic Languages*. Budapest, 1975, 99–115 és *A propos du rhotacisme et du lamdacisme: Central Asiatic Journal* 24, 1980, 222–250). Legutolsó könyvében mindenekelőtt az ún. lambdacizmus kérdésében foglalt el teljesen új álláspontot, végleg a z hang eredetisége és a rotacizmus másodlagossága mellett állt ki. Ennek fényében természetesen újra kellett értékelni a török-mongol nyelvviszonyt, a csuvas nyelvtörténet számos kérdését is.

Ligeti tudatában volt annak, hogy a tudomány műveléséhez megfelelő keretek, feltételek és intézmények szükségesek, bár mindig óvott a tudományos alkotómunka „túltervezésétől”. Fontos feladatának tartotta a publikációs bázis megteremtését. Már a negyvenes évek közepén átvette a *Bibliotheca Orientalis Hungarica* sorozat szerkesztését, melynek első kötete – Brockelmann nevezetes Kásgari-szótára – 1928-ban jelent meg. 1950-ben szerkesztésével indult meg az *Acta Orientalia*, melynek 30 kötetét segítette sajtó alá, 1966-ban megindította a magyar nyelvű *Kőrösi Csoma Kiskönyvtár* című monográfiásorozatot, melynek Ligeti által szerkesztett 15 kötete egy évtized alatt jelent meg. 1973-ban pedig így ír: „Szándékunkban áll *Kelet* címen egy magyar nyelvű tudományos folyóiratot indítani. Ez a folyóirat magában foglalná azokat a magyar vonatkozású orientalista tudományos közleményeket, amelyek ez idő szerint a legkülönbözőbb magyar nyelvű tudományos folyóiratokban szétszórva jelennek meg. Ezek mellett persze helyet kapnának a legfontosabb általános orientalisztikai tárgyú közlemények is. A folyóirat gondozását a Kőrösi

Csoma Társaságra kívánjuk bízni”. A folyóirat neve végülis *Keletkutatás* lett, annak első számában jelent meg az eredetileg előadásként elhangzott írás (*Keletkutatásunk helyzete: Keletkutatás* 1973, 5–13), s ha nem is minden zökkenő nélkül, de sikerült e fontos kiadványt orientalisztikánk szolgálatában megőrizni.

1949-ben lett az újjászervezett Magyar Tudományos Akadémia alelnöke. Ezt a tisztét nehéz időkben is, megszakítás nélkül, huszonegy éven át töltötte be. Még ezután is, 1970-től, aktív tagja maradt hosszú ideig az Akadémia elnökségének. Vezetése alatt jött létre és kezdte el működését a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottsága, s aktív szerepet játszott más testületekben is. Különösen jelentős volt működése a Helyesírási Bizottság élén. Nagy gondot fordított az Akadémia könyvtárára. Jelentős része volt a könyvtár Keleti Gyűjteményének kialakításában, s az Akadémia Könyvtári Bizottságának élén mindvégig támogatta a könyvtár tudományt szolgáló funkciójának betöltésében.

1969-ben újjászervezte a Kőrösi Csoma Társaságot, melynek első elnöke, majd 1978 után tiszteletbeli elnöke lett. Létrehozta a Belső-Ázsiai Tanszék mellett az Altajisztikai Tanszéki Kutatócsoportot, melyet, csakúgy mint a négy orientalista tanszékben álló Orientalisztikai Tanszékcsoportot, nyugalombavonulásáig, 1972-ig irányított. Alapítványok sora jelzi, hogy mindvégig szívügye maradt az orientalisztika és a magyar nyelvtudomány jövője.

A mindennapi életben, munkában nem volt mindig könnyű együtt dolgozni vele, s emberi vonás, hogy a tőle kapott segítséget hamarabb elfelejtik, mint a vélt vagy valódi sérelmeket. Legendásan jó tanár volt, szemináriumai maradandó szellemi élményt jelentettek, s így érthető, hogy igen sok tanítványt nevelt. Tanítványaival szemben megkülönböztetően szigorú volt, s hozzá tartozik az igazsághoz, hogy ezt a szigort nem mindig viseltük egyformán. Halálával nemcsak egy élet, nemcsak egy tudós életmű, hanem a magyar tudomány történetének egy szakasza is lezárult. Az életmű másolása már csak azért is lehetetlen, mert ehhez nemcsak képességeink hiányoznak, hanem megváltozott a tudomány szerkezete és közege is, új kérdések keresik új módszerekkel megadható válaszaikat. A hazai és a nemzetközi tudományos élet, az a magyarság, melynek alkotó életét szentelte, ugyanakkor joggal várja el tőlünk, hogy életművének minden értékét gondosan megőrizve ne szűnjünk meg azokat a tudományterületeket tovább művelni, melyeknek nemzetközi hírnevét Ligeti Lajos munkásságának köszönhetjük.

Róna-Tas András

Mi volt Kőrösi Csoma Sándor célja?

Kőrösi Csoma Sándor jóbarátja, pártfogója és tanára, Hegedűs Sámuel úgy nyilatkozik, hogy „első terve, mely iránt beszélgetéseink közt megegyezünk az volt, hogy Odesszának induljon, onnan Moszkának s azután próbálja meg, ha valahogy behatolhatna a' chinai kőfalak északi tájához”¹

Csoma összes biográfusai egyhangúlag arról számolnak be, hogy eredetileg kelet vagy északkelet felé volt szándékában elhagyni Erdélyt, és Oroszországon, Szibérián keresztül akart Irkutszkig eljutni.² Így magyarázza például Duka Tivadar: „Csoma's first plan was to travel to Odessa and thence through Moscow, where he might find a favourable opportunity to join a caravan for Irkutsk and from that place endeavour to reach the northern border of China”.³ Benedek Elek ugyanezt mondja: „Az volt az első terve, hogy Odesszának indul, onnan Moszkvának, valamely kereskedőkaravánnal Irkutszk felé, és úgy próbál behatolni Kína északi részeibe”.⁴ Szilágyi Ferenc: „Tudjuk, hogy Csoma eredeti útterve az volt, hogy orosz földön Odessza, Moszkva, Irkutszk érintésével halad célja felé”.⁵ Terjék József: „Tervében az Ogyessza, Moszkva, Irkutszk útvonal szerepel”.⁶ Bodor András: „Eredeti célja az volt, hogy Oroszországon keresztül keresse fel a magyarok őshazáját”.⁷

Tehát nincs kétség: az „orosz úttal” kellett volna indulnia Kőrösi Csomának. Nagyenyedről keleti, nem pedig déli irányba kellett volna elindulnia 1819 november 23-án.

Ugyanígy összes biográfusa kiemeli, hogy az utolsó pillanatban elhalasztotta indulásának időpontját, mivel úgy határozott, hogy megtanulja valamelyik szláv nyelvet mielőtt útra kel, mert Oroszországon át szándékszik utazni a kínai birodalom határáig. Németországból való hazatérése után, rövidesen el is ment Temesvárra, majd Zágrábra, hogy szlavónul⁸, oroszul⁹ – és talán horvátul is¹⁰ – tanuljon. Nyolc hónapig kint maradt, 1819 februárjától novemberéig. Ez a hosszú távollét valóban csak azzal magyarázható, hogy az orosz birodalmon keresztül szándékozott menni. Ha hibásan is, de tudnia kell oroszul, ha minél könnyebben akarja legyalogolni azt a több mint hétezer kilométert a Bajkál tóig. Alapfelgondolása az volt, hogy mindig azt a nyelvet beszéli, amit helyileg használnak.

Elment tehát tanulni oroszul, hogy akadály nélkül tudjon haladni – amennyiben tőle függ – a végtelen oroszországi úton.

Ugyanakkor életrajzírói nem magyarázzák meg, hogy eredetileg miért ezt az útvonalat választotta. Mi okból határozott úgy, hogy majdnem végigjárja a cári birodalmat egészen Belső-Ázsiáig? Legtöbbször megelégednek azzal, hogy röviden megemlítik Csoma úttervének megváltoztatását, mintha az a legtermészetesebb ügy lenne. Pedig azzal, hogy végül is dél felé indult el Bukarest és Konstantinápoly irányába, végleg lemondott az orosz útról. Tudta nélkül lemondott ezzel arról is, hogy

egyszer elérje a Belső-Ázsiában sejtett magyar őshazát, mivel mindegyik elmélet, amely valahogyan a magyarok eredetére vonatkozott, az orosz területre utalt.

Nehezen képzelhető el, hogy Csoma ne tudta volna – bár soha sem beszélt róla – hogy valahol a Volga és az Urál hegység déli része között létezett a középkorban, a mongol előnyomulás előtt, egy rejtélyes Magna Hungaria, azaz egy „Ősi Magyarország”, ahol Julianus barát jelentése szerint 1236-ban még magyar ajkúak éltek. Julianusnak Riccardus által megszerkesztett beszámolóját Desericzky József Incze fedezte fel 1745-ben a vatikáni könyvtárban. 1748 és 1760 között, Budán és Pesten kiadott kommentárjában hozta nyilvánosságra.¹¹ 1761-ben, Pray György is kiadta Bécsben az „Annales veteres”-jeiben,¹² és rá két évre, harmadízben is megjelent Bél Károly-András jóvoltából Lipcsében.¹³

Természetes, hogy ez az esemény nagy feltűnést keltett a történészeknél, hiszen a magyarországi tatárjárás óta teljesen elfeledkeztek a bátor dominikánus felfedezéséről. Csomának tehát első feladata lett volna újra felkeresni Magna Hungariát, és a tény valódiságáról személyesen meggyőződni.

Csoma biztosan ismerte az úgynevezett „Jugria elméletet”, amely a 16. század óta számos történetírónál szerepelt.¹⁴ Ezen elmélet szerint Jugria – amely eredetileg tulajdonképpen az ugor népektől lakott területet jelezte az orosz krónikákban *Jugra* vagy *Iuhra* név alatt – a magyarok őshazája volt, és Baskíriával (*Paschatir*-ral) esett egybe. Nagy viták folytak ezen elmélet körül. Több történész, mint például Toppeltinus, Zamosius (Szamosközi), cáfolta a fenti állítást. Tény az, hogy aki a magyar nép őstörténetével és eredetével foglalkozik, nem kerülheti meg a Jugriakérdés problémáját. Mivel Csoma sajátkezű írásaiban többször is említi, hogy „a liberális tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem”,¹⁵ joggal feltehetjük, hogy erről a tanról és a velejáró vitáról bőven volt informálva.

De ha ez így volt, az elmélet hitelességének ellenőrzése végett, Jugria felkeresésére Baskíriába kellett volna utaznia.

Ekkor már ismert volt a magyar nemzet eredetével kapcsolatos legújabb elmélet. Ez volt a legmeglepőbb, de nem alaptalan, mert tudományos kutatásokra támaszkodott: a finnugor elmélet. Első magyar hirdetője, Sajnovics János, jezsuita csillagász, 1770-ben Koppenhágában és Nagyszombatban adta ki „Demonstratio”-ját,¹⁶ melyben a magyar és lapp nyelv rokonságát bizonyította be.

Ezenkívül, tudjuk, hogy Csoma baráti viszonyban volt Gyarmathi Sámuellel, aki éppen ennek az új teóriának lett a leghíresebb képviselője és zászlóvivője, miután 1799-ben Göttingenben megjelent korszakalkotó munkája az ugor és finn nyelvek rokonságáról.¹⁷ Tudjuk például, hogy 1818-ban bevezette a fiatal orientalistát a kolozsvári „Tudós kör”-be, és hogy ajánló levelet írt Alexander Humboldt-nak, remélve, hogy Csomát befogadja egy általa vezetett belső-ázsiai orosz expedícióba. Ki van zárva, hogy a két ember között ne folyt volna sok beszélgetés, sőt vita a finnugor rokonság kérdése körül. És mégis azt kell tapasztalnunk, hogy Kőrösi Csoma nem vette tudomásul az új elméletet, még Révai Miklós könyveinek megjelenése után sem. Jóformán sosem említi, soha nem beszél arról, hogy esetleg érdemes volna ebbe az irányba orientálódni, és ezt az új tant kutatni. Minden valószínűség szerint, soha sem próbálta a finn vagy más finn eredetű nyelv tanulása

belevetni magát, még pusztán kíváncsiságból sem. Pedig ismeretes, hogy – ha akarta – bármilyen idegen nyelvet játszva elsajátított. Halála után, utazóládájában tizenhárom különböző nyelven írt könyvet és szótárt talált Campbell doktor. De közöttük egyetlen finnugor nyelvekről szóló sem akadt.¹⁸

Hiba lenne viszont ebből arra következtetni, hogy nem tudott a finn és ugor nyelvek szókészleti és nyelvszerkezeti rokonságáról. 1825 május 25-én kelt beadványában például, ezt írja az angol indiai hatóságoknak: „In every language of Europe, except the Hungarian, Turkish and those of Finnish origin, there are prepositions”¹⁹ Tisztában volt tehát a finnugor rokonsággal, többek között Gyarmathi hatása alatt, de nem vette figyelembe, vagy pedig nem tartotta komoly megközelítési lehetőségnek a magyar nép eredetének problémájához.

Tehát, azért is Oroszországba kellett volna mennie, mert az orosz birodalmon belül éltek a magyarok összes finnugor rokonai.²⁰

Kortársainak mintájára, úgy értelmezte a finnugor elméletet, hogy mivel a magyarok a hunoktól származnak, a finn népek is hun eredetűek. Nem is gondolt arra, hogy esetleg másképp is fel lehet a kérdést tenni. „A hun-avar-magyar őstörténeti háromság mint dogma még továbbra is fennáll, s ezen belül jelenik meg nála a finnugor elmélet. Tehát a finnek oly módon rokonaink, hogy ők is hunok” – írja vele kapcsolatban Vásáry István.²¹

Pedig Kőrösi Csoma Sándornak, aki nagy érdeklődést mutatott minden történelmi feltevés iránt, tudnia kellett arról is, hogy akkor már voltak olyan történészek, akik döntő érveket hoztak fel a hun elmélet ellen, mint pl. Fessler Ignác,²² vagy Engel János Keresztély.²³ Csomának mindenképpen érdemes lett volna több oldalról megközelíteni a problémát. Vagyis amiatt is Oroszországba kellett volna mennie, hogy megismerje a finn és ugor népeket, s meggyőződjön arról, amit Regulý Antal fog majd két évtized múlva bizonyítani.

Elindulása előtt még egy elméletéről hallhatott Kőrösi Csoma Sándor, az ujjur elméletéről. „Az akkori tudományban igen el volt terjedve és nagytekintélyű képviselőkre talált az a nézet, hogy a magyarok az ujjuroktól származnak” – írja Németh Gyula „Kőrösi Csoma Sándor célja” című dolgozatában.²⁴ Valóban ez volt többek között Blumenbach állítása, aki Göttingenben a székely diák tanára volt. Feltételezhető, hogy Csoma szemléletében nem volt jelentős különbség a hunok és az ujjurok között, mivel mind a kettőt török népnek tartotta, melyeknek egykor a mostani Mongóliában, az Orhon folyó felső völgyében volt a birodalmi központja.

Ezért 1821 március 1-én Teheránban írt végrendeleti jellegű levelében²⁵ ezt ajánlja: „Aki ezen célban én utánam megindul, Konstantinápolyban a török nyelvet megtanulván, ezen egy nyelvvel bátran elindulhat és egyenesen az említett országokba menjen”, azaz „a mi elejünk legrégibb hazájába, nagy és kis Bukáriába”,²⁶ más szóval Nyugat- és Kelet-Turkesztánba. De gondoljunk arra, hogy milyen bizonytalan ez a felvilágosítás, hiszen ujjurok abban az időben már majdnem csak Kelet- azaz kínai Turkesztánban találhatók, s Csoma az ujjurok nevét nem is említi.

Mindenesetre, a legrövidebb út Erdély és Turkesztán között még mindig csak Oroszországon vezet keresztül. Tehát nem délre, hanem kelet felé, Odessza felé kellett volna elindulnia Csomának akkor is, ha a magyarok ujjur eredetében hitt.

Később jobban magáévá tette az ujjur teóriát, miután a zanglai tibeti kolostorban

tartózkodva a Stan-gyurban három alkalommal is találkozik a rejtélyes jugar néppel.²⁷ Felfedezéséről 1825 május 25-én kelt hosszú jelentésében részletesen beszámol, de egyelőre semmilyen következtetést nem tud ebből levonni. Egy szóval sem mondja, célzást sem tesz arra, hogy a jugarokat a magyarok rokonainak tartja.

Ennek ellenére sok biográfusa azt gondolja, hogy amikor 1842-ben újra útnak indul Tibet felé, szándékában van a jugarokat felkeresni Lhassától észak-keleti irányban, valahol Kína nyugati határán, túl a Kham tartományon. „Azt hitte, hogy az európai magyarok ugyanahhoz a népcsaládhoz tartoznak, mint a mongóliai magyarok, yungarok vagy yugarok” – írja W.W. Hunter „The pilgrim Scholar” című művében.²⁸ „Igyekezett a magyarral rokonnak tartott török nemzetiségű ujjur nép fölkeresésére” – állítja Szilágyi Ferenc.²⁹

Mindenképpen nagyon nehéz határozottan tudni, hogy mit akart, mert csak ritkán tett bizalmas közléseket jövő terveiről. Amikor például elhagyja Srinagart és Leh felé indul azzal a céllal, hogy elérjen Jarkandba, nem mondja meg, hogy tulajdonképpen mi a szándéka, Kelet-Turkesztánban akar-e maradni és felkeresni az ujjurokat, vagy pedig tovább akar menni Mongóliába.

Bizonytalan a mi ismeretünk, mert ő maga is habozott. Pl. Teheránban azt írja, hogy a magyarok bölcsője Nagy és Kis Bukáriában van, máshol és máskor mást mond erről. 1829 januárjában Gerard doktornak, 1842 márciusában Campbell doktornak kijelenti, hogy minden vágya mongol földre eljutni és a hunok után kutatni. Ki sem ejti sem az ujjurok sem Turkesztán nevét.

Minden valószínűség szerint Mongólia volt tehát a végső célja, és ha oda akart eljutni a leggyorsabban és aránylag a legkönnyebb úton, akkor az orosz cár országán kellett átjutnia egészen Irkutzkig, ahogyan azt tervbe is vette végleges elindulása előtt.

Nincs kétség, végcélja a kínai birodalomhoz tartozó Mongólia volt. Ebben egyetlen biográfusai. Duka ezt írja: „His original or final aim of research not being India, but China, especially Mongolia”,³⁰ és még: „We know now that Csoma's original plan... was to proceed through the northern regions of Central Asia... towards the borders of the Chinese Empire and towards Mongolia”.³¹ 1829 január 21-i beszámolójában, Gerard sem mond mást: „His great aim and unceasing anxiety is to get access to Mongolia”.³² Ugyanazt mondja a Government Gazette július 9-i számában: „He is very anxious to get to the country of the Mongols”.³³ „Ismét felöltve bennszülött ruháját, útnak indult Mongólia irányába” – írja W.W. Hunter,³⁴ és még: „...majd visszatérhet népének mongóliai eredetére vonatkozó kutatásához”.³⁵ „A magyarságnak keleti eredetét indult el kutatni valahol Mongóliában, vagy inkább Kína határán” – sejtí Téchy Olivér.³⁶ Jules Barthelemy Saint Hilaire, az egyetlen francia tudós Leon Feer-en kívül, aki a múlt században egy cikket szentelt Kőrösi Csoma emlékének, ezt írja: „...il prolongeait volontiers la conversation sur les origines de la nation hongroise qu'il comptait toujours retrouver en Mongolie”.³⁷ Végül Baktay Ervint idézzük: „Csoma lelke...a mongol pusztákon barangolt”,³⁸ „tibeti ismeretei egykor majd Mongolországban elősegíthetik kutatásait”,³⁹ „eleve Mongolország felé irányította figyelmét”.⁴⁰

Felvetődik most már a kérdés: miért akart Csoma ennyire Mongóliába menni? A válasz pedig ez: mert azt hitte, hogy onnan származnak a hunok.

Feltételezhetjük, hogy Joseph de Guignes nagy jelentőségű könyvét⁴¹ olvasta Nagyenyeden vagy Göttingenben. De az is lehet, hogy Pray György „Annales veteres”-ei kerültek a kezébe.⁴² Ha feltevésünk helyesnek bizonyul, akkor Csoma tudta, hogy a hunok a kínai források hiung nu-jaival azonosak.⁴³ Mivel egy percig sem vonta kétségbe a magyarok hun eredetét, a finnugor nyelvi rokonságot figyelembe nem véve, természetesen vélte, hogy a magyar nemzet őshazáját ott keresse, ahol a hunok ősei éltek, azaz a mongol steppéken.

Annyi mindenképpen bizonyos, hogy de Guignes és Pray munkái nem gyengítették, hanem inkább erősítették a magyar hun hagyományt. Abban az időben jóformán mindenki biztosnak vette a hun eredetet, sőt a magyar hazafiak büszkélkedtek is vele. Csománál talán még erősebb volt a hun meggyőződés, hiszen székely volt, s a székelyeknél máig szentnek tekintik a hun legendát.

A hiung nu birodalom történetét tanulmányozva, tudta róluk, hogy a kínai fal-tól északra terjedő határtalan pusztákon nomadizáltak az i. e. 3. századtól egészen az i. u. I. század végéig, mindaddig míg a kínaiak le nem verték őket olymódon, hogy csak a legbátrabb törzsek bírtak nyugatra menekülni. Ezeket a hiung-nukat, vagy hunokat pedig a magyarok őseinek tartja.

Tehát ismeretei szerint, ha eljut Mongóliába, tulajdonképpen eljut a hun-magyar történelem legmélyebb és legeredetibb forrásaihoz.

De Guignes feltevése annál inkább alaposnak látszott, mert a századok folyamán minden belső-ázsiai nomád birodalomnak Mongóliában volt a központja, pontosabban az Orhon folyó felső völgyében, ott ahol később Dzsingisz kán székhelyét is találjuk. Ha Csomának sikerül odáig gyalogolni, biztosan rábukkan majd valamire, ami a magyar nép ottani eredetét igazolja. Csoma soha nem beszélt arról, miféle nyomokat remélt találni mongol földön, de mivel nem képzelhető el, hogy egy többszázados, félelmetes erejű birodalom nyom nélkül eltűnjön, úgy gondolta, hogy talán ha nem is talál magyarul beszélő törzseket, legalább olyan testvérnépre bukkan, amely többé-kevésbé a magyarhoz hasonló nyelvet beszél.

Vagyis Mongóliában vélte megtalálni azt, amit az Ural-hegység keleti és nyugati lejtőjén, az ugor és finn nyelvű népeknél kellett volna keresnie.

Hűségesen kitartott a hun hagyomány mellett. Az ő szemében a magyarok hun eredete nem alaptalan vagy kockázatos feltevés, hanem megcáfolhatatlan történelmi valóság. 1825 január 28-i életrajzában úgy mutatkozik be, mint „a székely nemzetség szülöttje”, és elmagyarázza, hogy „ez a magyar nemzetnek ama részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciában telepedett le”. A negyedik század az a korszak, amikor a hunok 375-től kezdve nyugatra nyomulnak, 405-ben már a Duna-Tisza közti alföldön táboroznak. Ezzel a kijelentéssel világosan mutatja a székely tudós, hogy egy percig sem vonja kétségbe azt a tételt, amely szerint a magyarok „Attila népétől” származnak.

Dardzsilingben, halálos ágyán, Campbell-lel igyekszik megértetni, hogy a magyarok a hunok utódai, s ő ezért akar Belső-Ázsiába eljutni. Az angol orvos így tolmácsolja beszélgetésüket a calcuttai hatóságok részére: „The Huns, the objects of my search in Asia ... passed from Asia as the progenitors of the Hungarians”.⁴⁴ Aztán: „He gave a rapid summary of the manner in which he believed his native land was possessed by the original Huns and his reasons for tracing them to Central or

Eastern Asia”. És még: „Could he reach Lassa, he felt that Sanskrit would have quickly enabled him to master the contents of its libraries and in them he believed was to be found all that was wanting to give him the real history of the Huns in their original condition and migrations”.⁴⁵

Henry Torrens, aki Csoma halála idején a Bengáliai Ázsiai Társaság főtákará volt, ezt teszi hozzá: „I may add... such information as my memory enables me to give of the opinion held by the deceased philologist on the origin of the Huns which... constituted his most favourite speculations”.⁴⁶

Biográfusai is hangsúlyozzák, hogy minden vágya a hunok nyomára bukkanni. Duka: „he would be in a position to explore thoroughly those Tibetan works which elsewhere he sought for in vain and which, according to his information and belief, contained the early history of the Mongols and the Huns”.⁴⁷ Tovább: „He spoke likewise of the country of the Huns and Yugurs on the Western border of China”.⁴⁸ W.W. Hunter: „...Csoma röviden összefoglalta hogyan vették birtokukba hazáját az ősi hunok”,⁴⁹ „a hunok harcias törzsei”.⁵⁰ Baktay Ervin, Csomára gondolva a Phuktali kolostorban: „... a messze északi pusztákon kalandozott a képzelete, ahol mokány paripákon tatárképű hunivadékok vágtatnak a határtalan rónán”.⁵¹ Lóczy Lajos: „Ha most Lasszába juthatna... ott várja mindazt ami a hunok igaz történetét ... előtte feltárná és ez az ő egész életének törekvése és 24 évi ernyedetlen munkásságának vezércsillaga”.⁵²

Csoma tehát azt hitte, hogy ha sikerül Mongóliába eljutnia, megismerkedik majd a hiung-nuk, azaz a hunok ősi műveltségével, nyelvével, hitvilágával és elmondhatja, hogy megtalálta a magyar nép bölcsőjét.

Miért nem távolodott el Csoma soha a hun-magyar hagyományba vetett hitétől, hátat fordítva ezzel a korszerű tudományos nézetnek, a kialakuló finnugor nyelvtudománynak?

Azért, mert Magyarországon akkor általános volt az a tudat — vagy inkább az az alaptalan feltevés — hogy a magyarság „Attila népének” a sarja. A szívekben s lelkekben még osztatlanul uralkodott ez a ma már fenn nem tartható, hamis történelemszemlélet. A romantikus szemlélet hatására a százados ernyedtségéből ébredő magyar nemzetnél divatba jött a költői ábrándozás. Csoma is ábrándozott mint többi honfitársa, és újraéledő nemzetének valami csodálatos, távoli, sőt távolkeleti eredetet kívánt adományozni.

Ilyen körülmények között nem is próbál szabadulni a hun-magyar azonosítástól, amely nem vitatható valóságként él a nemzeti tudatban. Anonymustól kezdve Kézai Simonon, Bonfinin és Thuróczin keresztül, az összes krónikások, történészek, tudósok, írók, poéták, művészek, századok óta esküsznek rá, hogy a magyar nép Attila népe. Nem róhatjuk fel Csomának, hogy nem tud eltérni a közvéleménytől, hogy ő is hiszi még ezt a mesét a 19. század elején.

Csoma ragaszkodása a magyar–hun hagyományhoz annyira nyilvánvaló, hogy könnyen cáfolhatók egyes biográfusainak másfajta teóriái. Közöttük a legszokatlanabb Németh Gyula teóriája, amit 1934 március 26-án a Magyar Tudományos Akadémián „Körösi Csoma Sándor célja” címmel adott elő.⁵³ Azt próbálja itt bizonyítani, hogy Csoma életében logikus összefüggés volt eredeti célja és tibeti tanulmányai között. Belátja ugyan, hogy „a tibeti filológia és a magyar őstörténet meg-

lehetősen távol áll egymástól”, mégis „egészen logikusnak” találja Csoma tudományos munkájának fejlődését, noha jól tudjuk, hogy a tibeti nyelv tanulására való áttérésében Moorcroft-tal való találkozásának – 1822 július 16-án – volt döntő szerepe. Egyszerűen véletlen volt ez, nem kellett hozzá sem logika sem összefüggés.

Mi alapszik Németh Gyula állítása? Öt kellően nem bizonyítható tételen. Ezek a következők:

1. „Csoma az ujugrok földjére indult”⁵⁴

Csoma soha sem mondta, hogy csakis az ujugrokhoz megy, sem Nagyenyeden, sem Göttingenben, sem később. Csak utolsó utazásának alkalmával sejthetjük, hogy talán azért indult Lhassza felé, mert a rejtélyes jugar néphez szándékozott tovább haladni. Az angol orvos közlése szerint, magyar vendége, halála előtt pár nappal, hosszasan magyarázta neki, hogy a *jugar*-ok neve azonos a *Hungar (us)* névvel, tehát a magyarok nevével. Ennyit tudunk biztosan, semmi mást.

Meg kell jegyeznünk, hogy Torrens-hez intézett, 1842 február 9-én kelt utolsó levelében nem ír egy szót sem az ujugrokról. 1825 május 25-i beadványában háromszor említi a *jugar* nevet, de egy szóval sem mondja, hogy ez a jugar nép azonos az ujugrral. Pedig tudjuk, hogy Blumenbach-nak, göttingeni tanárának, az volt az álláspontja, hogy a magyarok az ujugroktól származnak.

Igaz, hogy amikor 1821 őszén Buharába érkezik, onnan tavasszal az Alaj hegyláncon át, a híres „selyem útján” Kasgarba, Kelet-Turkesztánba kíván tovább utazni, tehát a kínai birodalom ama tartományába, ahol az ujugrok élnek. De arról, hogy Kelet-Turkesztán a végcélja lenne, sehol nem nyilatkozik. Ellenkezőleg, saját állítása szerint, még mindig igyekszik Mongóliába. Leveleiben, önéletrajzában, jelentéseiben, beszélgetéseiben, soha nem tesz célzást az ujugur elméletre, Blumenbach nevét sem idézi. Ilyen körülmények között, Kelet-Turkesztánt nem tekinthetjük végcéljának, legfeljebb egy távolabbi út egyik fontos állomásának.

Hasonló a helyzet, amikor Lehbe érkezve, a Karakorumon keresztül próbál Jarkandba eljutni. Egy szóval sem mondja, hogy elképzelése szerint Jarkand vagy vidéke utolsó állomása lenne. Most is csak Mongóliáról van szó. De emlékezzünk arra is, hogy eredetileg Irkutszkig akart utazni Oroszországon át a kínai fal irányába. Ez az út pedig nem vezet az ujugrokhoz.

Mindez megérthető, ha figyelembe vesszük, hogy csak Zanglában, 1823 és 1824 között hall először a jugar népről, a tibeti szent íráskönyvek olvasása közben. Ha valóban az ujugrok földje lett volna a célja, másképp viselkedett volna Perzsiában és Nyugat-Turkesztánban. Hanyatt-homlok menekül Buharából, mert állítólag egy orosz hadsereg közeledik (ami egyébként soha nem fog megjelenni). Korábban több mint hat hónapig tartózkodott Meshedben, ahol semmi teendője nem volt, és ahol a háborús események miatt sokkal nagyobb volt a veszély. Miért nem tudta Buharában ugyanúgy kivárni a zavaros helyzet csillapodását, vagy ha nem is Buharában, valahol a környéken? És ha már el kellett hagynia Buharát, miért ment egészen Lahoré-ig? E kérdésekre nincs kielégítő válasz. Sőt, ha az ujugur elmélethez tartjuk magunkat, egyszerűen érthetetlen.

Egyáltalán nem állíthatjuk tehát, hogy 1842 előtt főként az ujugrokhoz akart Csoma eljutni.

2. „Körösi Csoma Sándor tudományos érdeklődésében, kétségtelenül rendkívüli szerepet játszottak az ujugrok”.⁵⁵

Aligha hihető, hogy ez a török nép annyira fontos szerepet játszott volna Csoma életében, hiszen egyszer sem írta le a nevüket, egyszer sem mondta, hogy hozzájuk akar menni, egyszer sem nyilatkozott meg mellettük. Inkább a szanszkrit, sőt a bengáli és a marathi nyelveket tanulmányozta. Miért nem tanult inkább valamely keleti török dialektust? A Bengáliai Ázsiai Társaság székházában, ahol könyvtársként működött, biztosan volt jó pár ujugur könyv vagy kézirat, hiszen az ujugur írás ekkor nagyon el volt terjedve Közép-Ázsiában, még a mongoloknál is. S neki nem került volna nagy erőfeszítésbe az ujugrok nyelvét és írását megtanulni, úgyis tudott már törökül, még ha nem is tökéletesen.⁵⁶

Ha az ujugrok valóban tudományos érdeklődésének központjában álltak, miért nem próbált újra eljutni hozzájuk tibeti tanulmányainak befejezése után? Miért várt nyolc évig, míg elhatározta, hogy elindul Tibetbe és (talán) a Jugarok földjére?

Indiában tanúsított magatartása tehát nem támasztja alá az ujugur elméletet.

3. „Kétségtelen, hogy Csoma az elméletet [az ujugur elméletet] már nagyenyedi diák korában megismerte”⁵⁷

Ha nem is alaptalan, de eldöntetlen feltevésről van szó. Mit tudott Körösi Csoma diákként, helytálló dokumentumok hiányában, nem ismerhetjük pontosan. Annyi bizonyos, hogy székelvén sokat hallott már gyermekkorában a hun mondáról, Attiláról, Csabáról, vagyis a magyarok hun eredetéről.

Még az sem biztos, hogy Göttingában olvasta mindazokat az írókat, akik az ujugrokról közreadták benyomásaikat: Rubruquis, Plano Carpini, Bar Hebraeus, Barthelemy d'Herbelot, Abul Gázi stb.

Hallott-e vajon Joseph de Guignes teoriájáról, amely szerint a magyarok latin neve (*Hungari*) az ujugrok nevéből (*Iguri*) eredne? Tudott-e Fischer, Schlözer, Thunmann műveiről és személyes nézeteiről a Jugria kérdéssel kapcsolatban?

„Körösi Csoma Sándor Göttingenben” című munkájában,⁵⁸ Cholnoky Jenő közli azoknak a könyveknek a lajstromát, amelyeket az egyetem könyvtárától 1816 és 1817-ben kölcsönvett. A nagy geográfus okkal csodálkozik, hogy köztük nincs egyetlen orientalista mű sem. Kortársai tanúsága szerint, soha nem említette eme tudósok nevét. Ha a magyarok eredetéről esett szó, a hunokra célzott, nem pedig az ujugrokra. Később, amikor már Indiában van, látogatói (Gerard, Jacquemont, Pavie, Schoefft) vagy munkatársai (Wilson, Prinsep, Malan, Torrens) ugyanezt állítják róla. Németh Gyula szerint az ujugur elmélet, de Guignes-nek köszönhetően, már Csoma diákkorában ismert volt Magyarországon. De nem valószínű, hogy Körösi Csoma tudott volna róla.

Egyáltalán nem bizonyítható tehát, hogy Csoma ismerte a magyarok állítólagos ujugur rokonságáról vagy származásáról szóló elméleteket.

4. „Csoma figyelme különösebben erre a [z ujugur] népre irányult”.⁵⁹

Állításának alátámasztására Klaproth „Über die Sprache und Schrift der Uiguren” című dolgozatára utal, mely háromszor megjelent 1811 és 1814 között. Ebből következteti, hogy Csoma kétségtelenül ismerte.

Véleményem szerint más egy könyvet ismerni, és más tartalmával egyetérteni. Korábban láttuk, hogy milyen jó viszonyban volt Csoma Gyarmathi Sámuellel, a

finnugor elmélet zászlóvivőjével, mégsem csatlakozott hozzá. Hasonlóképp, ha el is olvasta Klaproth munkáját az ujugurokról, ez nem jelenti azt, hogy a magyar nép ujugur származásának hívévé lett volna. Különösen hogy Klaproth azt tulajdonképpen nem is emlegeti!

Németh Gyula hivatkozik többek között Abel Rémusat ujugur fordításaira, vagy Pierre Amédée Jaubert török nyelvtanára. Rémusat Miradž-nāme fordítását 1822-ben, Jaubert török nyelvtanát 1823-ban adták ki. Csoma akkor már három éve úton volt. Nem valószínű, hogy Ladakban, tibeti tanulmányai közben hallott volna róluk.

Nem lehetséges tehát, hogy az ujugurokra különösebb figyelmet fordított volna.

5. „Csoma kétségtelenül ismerte Isaac Jacob Schmidtnek... véleményét, hogy az ujugurok a tibetiekhez tartoznak”.⁶⁰

E meglepő állítással kapcsolatban a következő észrevételeket kell tennünk: Isaac Jacob Schmidt művei, amelyekben az ujugurokat a tibetiekkel téveszti össze, 1818 és 1824-ben jelentek meg Pétervárott.⁶¹ Az elsőről, elméletileg, tudhatott volna Kőrösi Csoma, mivel Európát csak 1819 végén hagyta el. Viszont „Mémoires relatifs à l'Asie” című könyvsorozatának első kötetében Jules Klaproth megjegyzi, hogy Schmidt disszertációja, amelyben kifejti, hogy az ujugurok tulajdonképpen tangutok, azaz tibetiek,⁶² csak 1820-ban érkezett meg Párizsba.⁶³ Ha a kor egyik leghíresebb és legjobban informált orientalistája, aki különben a párizsi Ázsiai Társaság vezető tagja volt, csak 1820-ban kapta meg Schmidt művét, nagyon nehezen képzelhető el, hogy az akkor még teljesen ismeretlen Kőrösi Csoma ezt a könyvet gyorsabban meg tudta volna szerezni, különösen azért, mert abban az időben a szláv nyelvek tanulásával volt elfoglalva Temesváron és Zágrábban.

Nagyon valószínű tehát, hogy Kőrösi Csoma nem hallott sem a könyvről, sem a benne lévő erősítgetésről, miszerint az ujugurok a tibetiekhez tartoznak. Még kevesebb eshetőség van arra, hogy a könyv a kezébe került volna.

Ami Schmidt második művét illeti, ki van zárva, hogy Csoma olvashatta volna, hiszen 1824-ben Zanglában tartózkodik, és Sans-rgyas phun-chogs társaságában a tibeti nyelv tanulására fordítja erejét. Remete életet él egy Isten háta mögötti vidéken, amely nyolc hónapon át minden évben teljesen el van zárva a világtól. Senkivel nem érintkezik, nem is érintkezhet. Teherán óta abbahagyta a levelezést és Szabathu-ba való utazásáig nem is kap hírt sehonnán. Hogyan vehetne tudomást Schmidt merész állításairól az ujugurok eredetére vonatkozóan?

Azt a feltevést sem kockáztathatjuk meg, hogy esetleg később megkapta a pétervári tudós könyvét. Tőle magától tudjuk, senkitől sem kapott könyveket, míg a Himalájában tartózkodott. 1829 augusztus 21-i, Wilson-hoz intézett levelében éppen azon panaszkodik, hogy hat évig teljesen magára volt hagyva, és nem látott európai könyveket.⁶⁴

Ha Calcutta-ba való érkezése után, a Bengáliai Ázsiai Társaság könyvtárában esetleg rá is bukkant Schmidt könyvére, mit változtathatott ez Csoma tibetológiai munkáján? Már túl volt rajta.

Nem fogadható tehát el Németh Gyula állítása, hogy ti. „Csoma Schmidt véleményét ismerte” és még hozzá „kétségtelenül”.

Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy Csoma nem volt könnyen meggyőzhető személy, aki azonnal elfogadja másnak a véleményét. Emlékezzünk magatartására a

tudományos alapon nyugvó finnugor elmélettel szemben. Ha nem csatlakozott Gyarmathi, Sajnovics, Huszti András, Révai Miklós komoly bizonyításaihoz, miért fogadta volna Schmidt alaptalan okoskodását a hirtelen tanguttá vált ujugur népről? És ha már hallott volna róla, akkor valószínűleg Klaproth döntő ellenérveiről is tudott volna, amelyek a „Mémoires relatifs à l'Asie” második kötetében 1826-ban jelentek meg Párizsban.⁶⁵ Ezzel a vita be is fejeződött, s többé nem esett szó az ujugurok állítólagos tibeti származásáról.

Végeredményben, fölöslegesnek tűnik a dolgot erőltetni. Csoma két tevékenysége között nem volt logikus összefüggés. Nem azért foglalkozott a tibeti nyelvvel, mert azt hitte, hogy Schmidt véleményét követve, valami hasznot tud ebből húzni a magyar őstörténet érdekében. Nem az ujugor elméletnek volt a híve, hanem a hun hagyománynak, egészen halálos ágyáig, ahogyan azt Campbell beszámolójából tudjuk. Amikor érdeklődni kezdett népének eredete iránt Nagyenyeden, voltaképpen több lehetőség állt előtte. Választania kellett a hun hagyomány, a Jugria elmélet, az ujugor származás és a finnugor rokonság között. Az első naptól kezdve élete utolsó napjáig kitartott a hun elmélet mellett, még azután is, miután a tibeti könyvekben a jugar nép nyomait megtalálta. Ha nem így lenne, miért mesélt volna annyit a hunokról, mint a magyar nép őseiről (progenitors) Dardzsilingben, annak a derék angol orvosnak, akinek csak egész halvány fogalma lehetett a magyar nemzet eredetére vonatkozó hipotézisekről?

Kőrösi Csoma Sándornak egyetlen célja volt: a magyarok bölcsőjét megkeresni Belső Ázsiában. Tibeti tanulmányai a véletlen körülményekből fakadtak. Ezért akarta ő maga is zárójelbe tenni. Ezért hagyja abba 1835 után véglegesen a tibeti tanulást. Többé nem foglalkozik tibeti dolgokkal, hacsak nincs rákényszerítve, mivel ő az egyetlen európai, aki tud tibetiül. 1839 végén tibeti könyvtárát is oda adja Malan doktornak. Pemberton őrnagy kérelme ellenére sem kíséri el Bhutánba az angol küldöttséget, Katmanduba sem utazik el Hodgson meghívására. Egyszóval, amikor úgy érzi, hogy eleget tett az angolokkal szemben vállalt kötelezettségeinek, visszatér eredeti céljához.

Kőrösi Csoma Sándor utolsó lehetetlenségig az a „honkereső hontalan bujdosó” maradt, akiről Arany János ír 1876 november 30-án Széchenyi Bélához intézett levelében.

JEGYZETEK

- 1 Szilágyi Ferenc, *Kőrösi Csoma Sándor hazai útja*. Budapest, 1966, 30.
- 2 „Bukovina felé”, írja Gyarmathi Sámuel Schedius professzorhoz intézett levelében.
- 3 *Life and works of Alexander Csoma de Kőrös*. London, 1885, 13.
- 4 *Nagy magyarok élete*. Budapest, 1979, 52.
- 5 *Kőrösi Csoma Sándor hazai útja*. Budapest, 1966, 33.
- 6 *Kőrösi Csoma dokumentumok az akadémiai könyvtár gyűjteményeiben*. Budapest, 1976, 175.
- 7 *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, 1982, 218.

- 8 „I was desirous to learn the Slavonick also” – írja Körösi Csoma 1825 január 28-i, Kennedy-hez intézett levelének negyedik paragrafusában.
- 9 Kétszer kapunk biztos adatot Csoma orosz tudásáról. Először 1825 január 18-i levelének 11. paragrafusában, amikor ezt írja: „At Mr Moorcroft's request, before his departure from Leh, I translated into Latin a letter written in Russian characters and language”. Másodszor Dardzsilingben, amikor Campbell, Csoma halála után egy orosz nyelvtant és egy orosz ótestamentumot talál utazóládájában.
- 10 1825 január 28-i levelének negyedik tételében kijelenti, hogy Horvátországba ment „for the acquirement of the different dialects”. Milyen dialektusokról van szó? 1848 májusában Campbell felsorolja a Körösi Csoma által ismert nyelveket. Szláv nyelv vagy dialektus azonban nem szerepel köztük.
- 11 *De facto Hungariae magnae*. In: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria*. I., V, Budae et Pestini, 1748, 1748–1760.
- 12 *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum*. Vindobonae, 1761.
- 13 *Solemnia Magistrorum philosophiae...* Lipsiae, 1763.
- 14 Többek között Aeneas Sylvius, Aventinus, Jovius, Otrokócsi Főris Ferenc, Miechowi Mathias, Hornius, Siegmund von Herberstein, Nadányi János stb.
- 15 1825 január 28-án kelt, Kennedy századoshoz intézett jelentésének ötödik paragrafusában.
- 16 *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Kopenhága, Nagyszombat, 1770–1772.
- 17 *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata*. Göttingen, 1799.
- 18 Angol, bengáli, bhutia, francia, görög, holland, latin, manipuri, német, orosz, szanszkrit, tibeti, török.
- 19 Duka, i. m. 52.
- 20 Finnország is, melyet a cári birodalomhoz csatoltak 1809-ben a haminai békeszerződés alapján.
- 21 *A magyar őstörténet kutatásának hagyományai: Magyar tudomány* 5, 1980.
- 22 *Attila, König der Hunnen*. Breslau, 1794; *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815–1825.
- 23 *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle, 1797–1804; *Geschichte des ungarischen Reichs*. Wien, 1813–1814.
- 24 *Előadások Körösi Csoma Sándor emlékezetére*. 10-dik szám. MTA kiadása, 1935.
- 25 Ezt a levelet tulajdonképpen csak két év múlva, 1823 május 12-én küldi el az angol követ az osztrák hatóságoknak.
- 26 Terjék, i. m. 141.
- 27 Duka, i. m. 63–64.
- 28 *A zarándok tudós*. Bodor András fordításában. Bukarest, 1982, 49.
- 29 *Körösi Csoma Sándor élete: Magyar hírek XXXVII*, 4, 9.
- 30 Duka, i. m. 22.
- 31 uo. 36.
- 32 uo. 88.
- 33 uo. 102.
- 34 Hunter, i. m. 53.
- 35 uo. 57.
- 36 *Körösi Csoma Sándor és a tibeti buddhizmus*. MTA kiadása, 1945.
- 37 In: *Journal des savants*, novembre 1887, 681.
- 38 *A világ tetején*, 249.
- 39 uo. 265.
- 40 uo. 248.
- 41 *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux*. Paris, 1756–58.
- 42 Lásd a 12. jegyzetet.

- 43 Ez a tétel ma okkal nagyon vitatott. „L'équivalent du nom des Huns avec celui des Hiong Nou est une affirmation erronée” – írja Louis Hambis (*La Haute Asie*. Paris, 1968).
- 44 Duka, i. m. 150.
- 45 uo. 155.
- 46 uo. 153.
- 47 uo. 40.
- 48 uo. 156.
- 49 Bodor András fordításában, i. m. 49.
- 50 uo. 44.
- 51 *A világ tetején*, 275.
- 52 *Körösi Csoma dokumentáció*, 6.
- 53 MTA kiadása, Budapest, 1935.
- 54 i. m. 3.
- 55 i. m. 5.
- 56 Utazóládájában halála után két török nyelvtant és egy török szótárt talált Campbell.
- 57 i. m. 9.
- 58 Cholnoky Jenő, *Körösi Csoma Sándor Göttingenben*. A Turáni Társaság kiadása. Budapest, 1942, 8–9.
- 59 i. m. 9.
- 60 i. m. 20.
- 61 *Fundgruben des Orients*, VI, Sankt Petersburg, 1818; *Forschungen im Gebiete der aelteren religioesen, politischen und literarischen Bildungsgeschichte der Voelker Mittel-Asiens, vorzüglich der Mongolen und Tibetens*. Sankt Petersburg, 1824.
- 62 i. m. vol II, 306: „Les Ouigours étaient des Tangutains, ou, ce qu'il croit synonyme, des Tubetains”; uo. 320: „M. Schmidt s'obstine à soutenir... que la dénomination d'Ouigour designait des Tangutains ou Tubetains”.
- 63 i. m. 186: „Quand, en 1820, le volume des Mines de l'Orient contenant la dissertation de M. Schmidt parvint à Paris...”
- 64 Duka, i. m. 103–104.
- 65 i. m. 301–410.

A Hszincsiang Ujgur Autonóm Terület Kína északnyugati részén, mintegy 1,65 millió km² nagyságú területen fekszik. A tartomány összalakossága körülbelül 13 millió, összetételét tekintve igen sokszínű, hiszen a kínai és ujgur népek mellett számos egyéb, kisebb lélekszámú nemzetiségi csoport (kazak, kirgiz, mongol, tadzsik, özbek, tatár, sibó, huj, daur, mandzsú, orosz) él itt. A hszincsiangi ujgur népesség mintegy hatmillió létszámával a tartomány legnagyobb, és Kína harmadik legnagyobb nemzetiségét alkotja.¹

Mint ismeretes, 1979 óta, a korábban idegenek előtt szigorúan zárt területek, köztük Hszincsiang is, fokozatosan nyílnak meg a külföldiek előtt. (Tudomásom szerint már magyar kutató is járt ott a közelmúltban, Kiszely István antropológus személyében.) Urumcsi, a kb. egymillió lakosú tartományi központ is csak néhány évvel ezelőtt nyitotta meg kapuit idegen vendégek előtt. A „selyemút” híres városai, Kasgár, Turfán ma már a külföldi turisták kedvelt látogatóhelyei. A „nyitás” azonban fokozatos. Ma is vannak ún. zárt területek, amelyeknek látogatásához külön engedély szükséges.

Bár az Urumcsiban és a tartomány más részein élő ujgurok és kínaiak aránya – hivatalos adatok híján – nem köztudott, annyi bizonyos, hogy a kínai lakosság nagyobb arányban található Urumcsiban, mint például a szinte teljesen ujgurok-lakta Kasgárban és Turfánban. A tartományi központban ez az arány legalább 50–50% lehet.² Úgy tűnik, hogy az ujgur lakosság nagyobb része a város déli kerületeiben koncentrálódik. A kétnyelvűség a város valamennyi pontján nyilvánvaló: gyárak, üzemek, üzletek, intézmények nevei, plakátok és jelmondatok szövegei két nyelven, kínaiul és ujgurul olvashatók. A nem ujgur anyanyelvű egyéb kisebbségek tagjai anyanyelvük és a kínai mellett többnyire jól beszélnek az ujgurt is.

A Kínai Népköztársaság összalakosságának mintegy 6%-át alkotják a nemzetiségek. E népek jogainak elismerése és biztosítása az 1949-es forradalom óta fontos szerepet kapott a kínai kormány politikájában. Ez az alapvetően pozitív magatartás azonban nem mindig érvényesülhetett egyenlő erővel már az első időszakban sem. A „kulturális forradalom” pedig, amely komoly változásokat idézett elő az egész ország politikai, gazdasági és kulturális életében, határozott megtorpanást hozott a nemzetiségek előbbrelépésében. A korábbi, a nemzetiségi érdekeket szolgáló pozitív irányvonal csak az 1970-es évek végétől kezdődően kerülhetett újra előtérbe. Ettől kezdve minden szempontból erős javulás mutatkozik a Kínában élő

A szerző 1986-ban félétét töltött Urumcsiban, az ottani egyetem angol nyelvtanáráként. Tapasztalatairól és ismereteiről számol be cikkében.

kisebbségek helyzetében. Ez a tendencia jól érzékelhető az ujgur és más Hszincsiangban élő kisebbségnél.

Az ujgur és egyéb török nyelvű kisebbségek gyermekei ujgur nyelvű általános és középiskolában tanulhatnak, ahol korán elkezdik a kínai nyelv elsajátítását is. Ezek az iskolák igen népszerűek a nemzetiségek körében, mind vidéken, mind a nagyobb városokban. Urumcsiban azonban gyakori az olyan értelmiségi szülő, aki megelégszik azzal, ha gyermekei otthon, családi körben tanulják és használják anyanyelvüket, és szívesebben járattja őket kezdettől fogva kínai iskolába. Ennek fő oka, hogy a felsőoktatási intézmények látogatásához elengedhetetlen a kínai nyelv magas szintű tudása. Ma szinte valamennyi általános iskolát végzett nagyvárosi ujgur fiatal kétnyelvű. Ugyanez a helyzet az Urumcsiban élő idősebb nemzedéknél is, bár az ő kínai nyelvtudásuk sok esetben korlátozottabb, mint a fiataloké. Ez a megállapítás vonatkozik azon ujgur értelmiségiekre is, akik az 1950-es években, 18–20 esztendősen kerültek Urumcsiba továbbtanulási szándékkal. Azok, akik többségében ujgur-lakta vidékekről érkeztek, semmit, vagy nagyon keveset tudtak kínaiul, s egyetemi tanulmányaik első évét a kínai nyelv intenzív tanulásával töltötték. Az egyetemeken általában külön csoportokba osztva tanulnak a kínai és ujgur (ill. egyéb nemzetiségű) fiatalok. Ez utóbbiak, ha ujgur vagy más (kazak, kirgiz) nemzetiségű tanáruk van, az illető szaktárgy(ak)at ujgur nyelven hallgathatják. Előfordul, hogy – ujgur nyelvű tankönyvek megléte esetében – nemcsak az előadások, de a vizsgák is ujgur nyelven folynak a nemzetiségi fiatalok számára. Van azonban arra is példa, hogy – ujgur tankönyvek hiányában – az ujgur anyanyelvű szaktanár ujgurul megtartott elő-

Urumcsi látkép (1986)

adássorozata végén kínai nyelven kéri számon a vizsganyagot nemzetiségi diákjaitól. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nagyobb számú kínai lakosság jelenlétének és a jelenlegi oktatási rendszernek köszönhetően, ma az Urumcsiban élő ujugrok és más török nyelvű népek tagjai két- vagy többnyelvűek.

Nem mondható mindez el azokról a kisebb városokról és településekről, ahol a nemzetiségek alkotják a lakosság többségét. Urumcsiban sok a Kasgárból és más vidéki városokból érkezett, nagyvárosi (természetesen ujugr vagy egyéb nemzetiségű) értelmiségi családhoz eselédnek, dadának, mindenesnek elszegődött (13–16) éves fiatal lány, akik Urumcsiba érkezésükkor semmit nem tudnak kínaiul.³ Az ő példájuk híven tükrözi a kisebb, túlnyomórészt nemzetiségek-lakta településekre jellemző nyelvi helyzetet. A nagyvárosi ujugrok és más nemzetiségek esetében természetesnek tűnik, hogy a kínait szinte második anyanyelvként beszélik. Hasonló helyzetről nemigen beszélhetünk az urumcsi kínai lakosság esetében. Természetesen van néhány kínai turkológus és más beosztásban dolgozó személy, akik legalább alapszinten (esetleg sokkal jobban) elsajátították az ujugr nyelvet. Ezek az esetek azonban kivételek. Másodkézből származó értesülések alapján úgy tűnik, hogy a többségében nemzetiségek által lakott vidékeken a helyi kínai lakosság általában – alkalmazkodva helyzetéhez – igen jól beszéli az ujugrt, sőt néha más nemzetiségek nyelvét is.

Ujugr asszony és unokája (1986)

A nyelvi keveredés ellenére a kínai és ujugr népek között fennálló etnikai, kulturális, vallási és egyéb különbségek szinte teljes mértékben gátolják a népek közötti

keveredést. A legtöbb megkérdezett ujugr és egyéb nemzetiségű fiatal a kínaiakkal kötendő vegyes házasságot elképzelhetetlennek tartotta. Ha mégis létrejön egy ilyen házasság, az mindkét részről a szülők jatározott akarata ellenére történik. A nemzeti hovatartozás tudata erősen befolyásolja a párválasztást. Megfigyelésem szerint a kínai fiatalok leggyakrabban szakmabelit (korábbi iskolatársat) választanak, ezzel szemben a nemzetiségeknél gyakoribb a nem azonos vagy hasonló foglalkozású, de azonos nemzetiségű, sőt, azonos szülőföldű házastárs választása. (Ez a megfigyelés tendenciát, nem pedig cáfolhatatlan szabályt mutat, szép számmal találhatók kivételek is!)

Visszatérve az ujugr kisebbség helyzetének javulását mutató további példákra, említésre méltó az, hogy a felsőoktatási intézmények diákjai és oktatói között meghatározott arányban kell szerepelni a nemzetiségeknek is. Mind az egyetemeken, mind pedig más munkahelyeken a magasabb szintű munkakörök egy része ujugrok (és egyéb nemzetiségek) képviselői számára van kijelölve. Jó példa erre, hogy a tartomány legrangosabb egyeteme, a Hszincsiangi Tudományegyetem jelenlegi főigazgatója ujugr nemzetiségű.

Az urumcsi Orvostudományi Egyetem – részlet (1986)

Évek óta működik a Hszincsiangi Televízió és Rádió ujugr nyelvű adása. Az állandó ujugr adás mellett mind a televízió, mind a rádió sugároz kazak nyelvű műsorokat is, meghatározott heti óraszámban. A hszincsiangi nemzetiségi, elsősorban kazak és ujugr nyelvű könyvkiadás ugyancsak a „kulturális forradalmat” követő években lendült fel. Modern ujugr és kazak szerzők művei mellett egyre több török

klasszikus mű modern ujjur kiadása kapható. Szaporodnak a turkológiai vonatkozású publikációk, és növekszik az ujjur nyelvű újságok, folyóiratok száma is.

A kínai vezetésnek az utóbbi években a kisebbségekkel szemben tanúsított liberális magatartása a vallási türelemben is megnyilvánul. A hszincsiangi mohamedánok (ujgurok és egyéb nemzetiségek) vallási hovatartozását messziről elárulja a férfiak és gyerekek tipikus fejedője. Bár az ujjur asszonyok színes, gyakran rikítóan tarka viselete erősen eltér a kínai nők öltözködésétől, ennek a különbségnek ízlésbeli eltérés, nem pedig vallási hovatartozás a magyarázata. Viseletükben tipikusnak mondható mohamedán asszonyok Urumcsiban ritkán, akkor is csak az idősebb korosztály tagjai közt láthatók. Gyakori azonban az ilyen módon öltözött nők látványa az Urumcsin kívül eső vidékeken. Ez a viseletbeli eltérés a tartományi központ és a vidék között nem egyszerűen divatkérdés, hanem tükrözi a lakosság vallásosságának erősségét is. Urumcsiban az ujjur értelmiség csak kevésbé tűnik vallásosnak. Talán csak a legidősebb nemzedék tagjai járnak rendszeresen a mecsetbe, és tartják be a mohamedánok számára kötelező nagybőjtöt. Nem-értelmiségi ujjur körökben természetesen Urumcsiban is nagyobb a vallásosság mértéke, de személyes megfigyelések azt mutatják, hogy a törökországi helyzethez képest a hszincsiangi mohamedánok kevésbé vallásosak, vagy vallásos meggyőződésük kevésbé érzékelhető megnyilvánulásaikban. Ramazán havában minden ujjurok és egyéb nemzetiségű mohamedánok (pl. a kínai nyelvű *huj-ok*) által vezetett magánvállalkozás üzemel, és gyakori az utcán nyilvánosan dinnyét, joghurtot, kebabot, fagylaltot fogyasztó igazhívó látványa is. Tudomásom szerint egészen más a helyzet az ujjur többségű településeken, ahol a bőjtöt komolyabban betartja a lakosság nagy része. A ramazán végét jelző három napos ünnepet (*roza hajti*, a törökországi *şeker bayramı* ujjur megfelelője) minden ujjur család megünnepli, vallásos érzületre való tekintet nélkül, csak úgy, mint mi a karácsonyt vagy húsvétot. A három nap (mindhárom hivatalos munkaszüneti nap a hszincsiangi mohamedánok számára) sütéssel-főzéssel, vendéglátással telik. Ilyenkor az ünneplőket nemcsak családtagjaik és azonos vallású barátaik látogatják meg, hanem kínai munkatársaik is. Egy-egy kínai kolléga ünnepi látogatásának elmaradása szinte sértésszámba megy. Ugyanakkor a nagy kínai ünnepeken az ujjurok nem látogatják meg kínai munkatársaikat, amit ők elsősorban a mohamedánok számára előírt étkezési tabuval magyaráznak. A *roza hajti* első és második napján a legtöbb ujjur magánvállalkozó zárva tartja boltját. Nem ritka azonban az ünnep valamennyi napján dolgozó mohamedán látványa sem!

Hasonló módon zajlik a mohamedánok másik nagy ünnepe, az áldozati ünnep (*qurban hajti*), amely szintén három napig tart. Ennek az ünnepnek első napja fizetett szabadnap a hszincsiangi kínaiak számára is, akik általában ekkor látogatják meg ujjur munkatársaikat. Az áldozati ünnepkor a családonkénti egy juh levágásának szokását meglepő módon sok család betartja még az urumcsi értelmiségi körökben is. Azok, akik mégsem vágnak állatot, gondoskodnak kb. 10–15 kilónyi juh- vagy bárányhúsról, amit a városi lakosság számára az állam dotál. Az áldozat szó szerinti betartása a városban nem feltétlenül mutatja a vallási hagyományok szigorú tiszteletét. Ennél nagyobb szerepe van annak a nagyon is gyakorlati szempontnak, hogy a gyakran nagy hőségben, hűtőszekrény hiányában igen nehéz a hús biztonságos tárolása. Bár a két nagy vallásos ünnep alatt sok férfi elmegy a mecsetbe, ezt

saját bevallásuk szerint sokan nem vallásos meggyőződésből, mint inkább szokásból teszik. (Jellemző ugyanakkor, hogy a humán érdeklődésű ujjur értelmiség körében sem általános az iszlám mitológiájának, például az áldozati ünnep vallási hátterének ismerete.)

Az iszlám hagyományok és a Korán ismeretének korlátozott voltát egyrészt a több évtizedig tartó vallási türelmetlenség, másrészt a Korán szinte kizárólagosan arab nyelven való olvasása magyarázza. Míg a „kulturális forradalom” alatt nem működtek a mecsetek, és vallásos publikációk sem igen láthattak napvilágot, újabban nemcsak a mecsetek látogathatók, de ismét folyik mohamedán vallásos képzés. Ujjur nyelvű vallásos művek kaphatók a boltokban, és előkészületben van egy ujjur nyelvű Korán kiadása is. Néhány év óta a hszincsiangi mohamedán kisebbségnek módjában van szervezett utazás keretében Mekkába zarándokolni. Legutóbb mintegy ezer igazhívó vett részt ezen a – sokak számára nemcsak vallási, de egyéb vonatkozásban is – vonzó túrán. Figyelemreméltó, hogy a fontos beosztású ujjur káderek – ezek többnyire idős személyek – zarándokútjának egyébként igen magas költségét az állam fizeti.

A vallás diktálta hagyományokat a hszincsiangi mohamedánok szigorúan betartják étkezési szokásaikban. A hatóság részéről mutatott megértés világosan érzékelhető abban, hogy Hszincsiangban a legnagyobb szállodától kezdve az állam-dotált egyetemi menzáig mindenütt saját konyhával ellátott étterem van külön a mohamedán, és külön a kínai vendégek számára. Bár a kínai és ujjur ételek erősen eltérnek egymástól ízben és elkészítési módban, mégis érzékelhető bizonyos kölcsönhatás: a kínaiak eltanulták az ujjuroktól a *polo* (piláf) készítését, kirándulásaikra *nan-t*, vagyis ujjur kenyeret visznek, és ujjur szokás szerint *kavap*-ot (kebab) sütnék. Bár az ujjurok nem készítene kínai ételeket, étteremben és otthonukban is kínai módra, evőpálcikával esznek.

A különböző hagyományú, nyelvű és vallású nemzetek együttélésének számos egyéb érdekes aspektusa van. Ezek közül még egyet, a hszincsiangi kisebbségekre vonatkozó családpolitikát szeretném megemlíteni. Az egész Kínában általánosan érvényes egy-gyermek politika alól a kisnemzetek kivételt alkotnak. A számukra megengedett legmagasabb szám a családonkénti három gyermek. Megfigyelésem szerint az ujjur értelmiség manapság anyagi körülményeire és káder-voltára hivatkozva általában megelégszik a két gyermekkel. A nem magas beosztású ujjurok azonban, anyagi helyzetüktől függetlenül alacsonynak találják ezt a számot, bár a nagyvárosban élő, munkaegységekhez tartozó családok a gyakorlatban nemigen lépik túl azt. A kommunák feloszlásával munkaegységüket veszített, saját felelősségükre hagyott parasztszaládoknál, és főleg az egészségügyi központok hatósugarán kívül élő hegyi pásztorcsaládok (kazakok) körében ma is gyakori a háromnál több (6–8) gyermek.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az elmúlt évtizedben erősen javult a hszincsiangi kisebbségek, köztük az ott élő török népek helyzete minden területen. Ennek az irányvonalnak további kifejezője az 1984-ben életbe lépett ún. „nemzeti kisebbségek területi autonómiájára” vonatkozó törvény, amelynek célkitűzései között szerepel a nemzeti egység és egyenlőség elősegítése mellett az autonóm területek helyi gazdasági és kulturális életének további fejlesztése.⁴

Kazak család Urumcsi környékén (1986)

Turkológiai kutatások

A Kínai Népköztársaságban jelenleg folyó turkológiai tevékenységről kevés ismeretünk van.⁵ Ennek oka nagyrészt mind a kínai mind a Kínában beszélt török nyelveken kiadott irodalom külföldiek számára viszonylag nehezen elérhető voltában keresendő. Az alábbiakban csaknem félesztendő hszincsiangi tartózkodásom alatt – részben publikációk, részben személyes beszélgetések alapján – a kínai turkológiáról kialakult, bár korántsem teljes képet szeretném ismertetni.

Turkológiai kutatás Kínában jelenleg a következő intézményekben folyik: 1. a Nemzetiségek Központi Intézetében (Peking); 2. a Hszincsiangi Tudományegyetemen (Urumcsi); 3. a Hszincsiangi Társadalomtudományi Akadémián, elsősorban a Nyelvészeti és Irodalmi Kutatócsoportokban (Urumcsi); 4. a Hszincsiangi Nyelv-tudományi Bizottság keretein belül (Urumcsi). Ezekon kívül meg kell említeni az 1979-ben alapított Kínai Közép-Ázsiai Kutatások Szervezetét, az 1980-as alapítású Török Nyelvek Kutatói Szervezetét, valamint a Régi Nemzetiségek Írásait Kutató Szervezetét. Ez utóbbiak gyakorlati munkájáról azonban szinte semmit sem sikerült megtudnom. Turkológiai oktatás Kínában jelenleg Urumcsiban a Hszincsiangi Tudományegyetemen és Pekingben a Nemzetiségek Központi Intézetében folyik. Ezekon az intézményeken kívül török (ujgur, kazak) nyelvtanári képzés van Urumcsiban, Kasgárban és Iliben a tanárképző főiskolákon, és Lancsouban is van ujgur tanszék az egyetemen. Ez utóbbi helyeken folyó tevékenység azonban nemigen

nevezhető turkológusképzésnek, mert – tudomásom szerint – nem mennek túl a gyakorlati nyelvtanítás keretein. Megjegyzendő, hogy a turkológiával kapcsolatos szaktárgyak közül Nankingban oktatják Közép-Ázsia történetét.

A Nemzetiségek Központi Intézetét 1951-ben alapították Pekingben. A nem egyetemi rangú, de annak megfelelő végzettséget nyújtó felsőoktatási intézmény elsődleges célja a Kínában élő (összesen 55) nemzetiségi kisebbség tehetséges tagjainak intellektuálisan és politikailag jól felkészült szakemberekké, illetve káderekké való kiképzése. Az intézet tíz tanszéke mintegy harminc szaktárgyban nyújt hallgatóinak képzést, egyebek közt ujgur történelemben, ujgur és kazak nyelvészetben és irodalomban. Az előkészítő tanfolyamokon kívül, amelyek a nemzetiségi diákokat segítik a felvételi vizsgára való felkészülésben, létezik magasabb tudományos fokozatok felé vezető továbbképzés is. A Nemzetiségek Központi Intézetén belül működik egyebek közt a Nemzetiségi Nyelvek Intézete, amelynek fő feladata a tudományos kutatás. Személyes beszélgetések alapján úgy tűnik, hogy a turkológiai oktatás hasonló szervezésben folyik a Nemzetiségek Központi Intézetében és a Hszincsiangi Tudományegyetemen. (Ez utóbbiban az ujgur és kazak nyelv és irodalom oktatása a Kínai tanszék keretein belül történik.) Mindkét felsőoktatási intézményben az oktatás magába foglal egy igen rövid, általános bevezetést a turkológiába; régi török nyelvemlékek olvasását, különös tekintettel a csagatáj irodalmára; irodalomtörténetet, valamennyi történelmet, és a Kínai Népköztársaság területén jelenleg élő török népek nyelvei közül az ujgur és kazak nyelv oktatását. Bár e szaktárgyakat hallgatók nagyobb része természetesen ujgur, kazak, vagy más török nyelvű kisebbséghez tartozó fiatal, találhatók köztük turkológiai érdeklődésű kínai hallgatók is. Az ő számukra az első év az ujgur (esetleg kazak) nyelv intenzív tanulásával telik, míg a török anyanyelvű diákok ezalatt kínai nyelvtudásukat fejlesztik. A Hszincsiangi Tudományegyetemen 1986-ban hat végzett diák vett részt tudományos továbbképzésben. Érdekes módon nem mindegyikük rendelkezik turkológiai diplomával, van köztük pl. angol szakos diplomával bíró is. Számukra a továbbképzés egy három éves kurzus. Ez idő alatt általános bevezetést kapnak a turkológiába, és a turkológus egyetemisták számára kötelező szaktárgyakhoz hasonló témájú előadásokat hallgatnak. A kötelező órák mellett azonban egy disszertáció megírása is feladataik közé tartozik, amely, témáik alapján ítélve, messze túl kell hogy lépje a nálunk szokásos szakdolgozat kereteit. A hat hallgató számára feldolgozásra kiadott témák: a Kínában beszélt török nyelvek fonológiájának, morfológiájának, lexikájának, igerendszerének, egyszerű mondat szerkezetének és összetett mondat szerkezetének feldolgozása. A további specializálódás csak a disszertáció megírása, azaz a magasabb tudományos fokozat megszerzése után következik. Ezeknek a diákoknak az 1986. évi nyári programja egy sokat ígérő, mintegy két hónapos nyelvészeti gyűjtőút volt, tanáraik vezetésével. A gyűjtésre kijelölt vidékek között volt Hszincsiang (ujgur, kazak, kirgiz, tatár, özbek), Csinghaj (szalar, ujgur), Kanszu (kazak), Hejlungkiang (kirgiz), Hunan (ujgur). Noha a gyűjtőút eredményéről nincs még semmi értesülésem, egy ilyen jellegű nyelvi gyűjtőmunka megszervezése önmagában is figyelemreméltó.

A fent említett két, turkológiai képzést is nyújtó felsőoktatási intézmény több folyóiratot is kiad, amelyekben turkológiai vonatkozású írások is rendszeresen

helyet kapnak. A turkológusok számára érdekes, Kínában publikált fontosabb folyóiratok a következők: Csak kínai nyelvben, s Pekingben jelenik meg a *Min zu yu wen – Tu jue yu yan jiu tong xun – Min zu xue bao – Zhong yang min zu xueyuan xue bao – Min zu wen xue*. Uramcsiban kínaiul és ujjurul jelenik meg a *Xinjiang daxue xue bao*; ugyancsak Uramcsiban jelenik meg 1982 óta kínaiul, ujjurul, kazakul és kirgizül a *Til wä Tärđimä*. Említésre méltó még az Uramcsiban ujjur nyelven megjelenő irodalmi folyóirat, a *Tarim*, valamint az ugyancsak ujjurul Uramcsiban publikált *Bulaq*, amely a klasszikus török irodalomból ad szemelvényeket. A világ-irodalom műveiből közöl ujjur nyelvű szemelvényeket a közelmúltban megindított *Dunja adibijati* című folyóirat.

A kisnemzetek kultúrájában, akár bírnak önálló államisággal, akár nem, igen nagy szerepet játszik a fordítás. A hszincsiangi ujjurok számára természetesen első sorban a kínaiból, másodsorban pedig az egyéb idegen nyelvekből (angol, orosz) való fordításnak van kiemelkedő szerepe. A fordítás fontosságát híven fejezi ki az a tény, hogy a fent említett, négy nyelven megjelenő *Til wä Tärđimä* (= Nyelv és Fordítás) című folyóirat, amely a kínai turkológia egyik legfontosabb fóruma, a fordítási tevékenységet szinte tudományos szintre emeli. A fordításra fektetett nagy hangsúly ellenére ma még nem létezik ujjur-angol és angol-ujjur szótár. Tudomásom szerint ez utóbbi jelenleg nyomdában van, és a közeljövőben kapható lesz a boltokban. Nem tudok azonban ujjur-angol szótár készüléséről.⁶

Az ujjur nyelv gyakorlati oktatásához jelenleg csak egy kínaiul írott, két kötetes nyelvkönyv van, amely az ujjurul tanuló kínai diákok számára íródott.⁷ (A hatvan leckéből álló könyv szinte valamennyi olvasmánya kínai eredetiből lett fordítva, és tartalmilag nem mindig fedik a gyakorlati nyelvi helyzetek szókinsét.) Létezik már egy háromnyelvű, angol-kínai-ujjur társalgási könyv,⁸ amelynek dialógusai hívebben tükrözik a mai beszélt nyelvet, azonban rossz nyomása miatt gyakran olvashatatlan, és az ujjur szöveg igen sok nyomdahiát tartalmaz. Hozzá kell azt is tenni, hogy ennek a könyvnek ujjur anyaga is csak utólag lett lefordítva, és a kínai-angol szövegekhez „hozzácsapva”; a könyv eredetileg k. angol-japán nyelvű volt.

Bár a Kínában élő nemzetiségek helyzetét tárgyaló, ujjur nyelvű írások hangsúlyozzák, hogy a Hszincsiangi Ujjur Autonóm Terület nemzetiségeinek helyzete folyamatosan javul a felszabadulás óta, és csak röviden utalnak a kulturális forradalom okozta megtorpanásra, annyi bizonyos, hogy az ujjur nyelvű könyvkiadás a legutóbbi években mutat erős fellendülést.⁹ A közelmúltban került sor több klasszikus török mű modern ujjur nyelvű kiadására,¹⁰ több, az ujjur nyelvet bemutató grammatika is megjelent.¹¹ A közelmúltban látott napvilágot a mai ujjur nyelv helyesírási szótára,¹² amelynek kiadását az írásreform tette szükségessé. 1984-ben jelent meg az ujjur közmondások gyűjteménye kínai fordítással,¹³ valamint az ujjur kifejezések értelmező szótára.¹⁴ 1986-ban került kiadásra egy ujjur nyelvjárási szótár.¹⁵ Kapható egy Hszincsiangi történetét tárgyaló ujjur nyelvű mű, melyet a Hszincsiangi Társadalomtudományi Akadémia munkatársai állítottak össze, és fordítottak ujjurra kínai eredetiből.¹⁶

Előkészületben van egy nagyobb terjedelmű könyv ujjur nyelven, amely ugyan csak a tartomány történetét tárgyalja. A fent említett Hszincsiangi Társadalomtudományi Akadémia valláskutató csoportjának több évre szóló nagy vállalkozása egy

nagy összefoglaló mű előkészítése az Iszlám történetéről Hszincsiangban. Ugyancsak urumcsi kutatók dolgoznak egy hszincsiangi enciklopédián, amelynek ujjur nyelvű címszavai Hszincsiang történetére, kultúrájára, irodalmára, stb. vonatkozó információkat tartalmaznak. 1987-re várható az ujjur nyelv értelmező szótárának megjelenése. A nyelvészeti kutatások terén talán a legambiciózusabb a Nemzetiségi Intézet, a Hszincsiangi Társadalomtudományi Akadémia és az Uramcsiban működő Nyelvtudományi Bizottság közös vállalkozása; terveik szerint a régi és a mai ujjur nyelvek történetét, fonológiáját, morfológiáját és szintakszisát összegző mű több év múlva kerül kiadásra. Tudomásom van egy nem intézményes keretek között folyó munkáról, melynek célja az ujjur nyelv valamennyi jövevényszavának összegyűjtése, és szótár formában való kiadása. A turkológiai kutatás részeredményeit tárgyaló cikkek az említett folyóiratokban, elsősorban a *Til wä Tärđimä* és a *Xinjiang daxue xue bao* című, Uramcsiban megjelenő kiadványokban látnak napvilágot. Külön meg kell azonban említeni azt a néhány, közelmúltban megjelent kötetet, amelyek turkológiai cikkekből adnak válogatást.¹⁷ Évek óta folyik az ujjur népmesék és dalok kiadása is.¹⁸

A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy a Kínai Népköztársaságban jelenleg élénk turkológiai kutatómunka folyik, amely különösen az utóbbi években vett nagyobb lendületet. A kutatás legnyilvánvalóbb hiányait a helyi szakemberek igyekeznek pótolni, mégpedig igen eredményesen. A kínai turkológia egyik legszembe-tűnőbb vonása az, hogy mind az oktatás, mind a kutatás szinte kizárólag a Kínában beszélt török nyelvekre összpontosít, hiányzik például az Oszmán Birodalom története, nyelve, irodalma iránti érdeklődés, a hangsúly a régi török nyelvek közül a csagatájon van. Ennek oka talán abban a tényben keresendő, hogy a Kínában beszélt török nyelvek önmagukban is igen széles kutatási teret jelentenek. Hiányzik azonban egy, a Kínai Népköztársaságban élő valamennyi török nép szisztematikus kutatására kidolgozott, átfogó program. Talán ennek következménye az, hogy nincs következetes néprajzkutatás a török népeknél, amely magába foglalna olyan témákat mint pl. a sámánizmus, népi varázslás stb. Ennek ellenére hangsúlyozom, hogy a kínai turkológia utóbbi időkből elért eredményei figyelemreméltók, és remélhetőleg egyre nagyobb mértékben válnak ismertté a külföldi kutatók előtt.

Írásreform

A Hszincsiangi Ujjur Autonóm Területen élő török nyelvű nemzetiségek (elsősorban ujjur, kazak, kirgiz) kulturális életében fontos szerepet kapott az utóbbi évtizedekben az írásreform. Az írás hivatalos megváltoztatása természetesen nemcsak kulturális, hanem bonyolult társadalmi és politikai összefüggéseket is takar. A téma aktualitását a közelmúltban, pontosabban 1982-ben bevezetett legutóbbi változás adja, amelyet több reform, illetve reformkísérlet előzött meg.¹⁹

A kutatás a szóban forgó területen élő török népek nemzeti és nyelvi egységesedését a XV–XVI. század fordulójára teszi.²⁰ A nyelvi egységesedés együjtjárt az arab írás általánossá válásával, amely – más mohamedánná vált népekhez hasonlóan – itt is az iszlám felvételének szinte szükségszerű következménye volt. (Természetesen mindez hosszú folyamat eredményeként alakult ki, hiszen a régi ujjur írás még

hosszú ideig használatban maradt Közép-Ázsiában.) A nyelvi egységesedés másik velejárója a csagatáj irodalmi nyelv kialakulása volt, amely rányomta bélyegét más török irodalmi nyelvek, valamint a modern közép-ázsiai török nyelvek fejlődésére is. Köztudomású, hogy nem beszélhetünk a mai és régi uigur népek és nyelvek közötti töretlen folytonosságról. Az *ujgur* elnevezés is csak 1921-ben vált hivatalosan elismert népnévvé.²¹ A hangsúly azon van, hogy a mai uigur értelmiség saját kulturális öröksége részeként kezeli a középtörök irodalom kiemelkedő alkotásait, és egyúttal az arab írást, amelyen e művek nagy része íródott, s amelynek ezen a területen több évszázados múltja van. A mai uiguroknak a török és az iszlám hagyományokkal való erős azonosulása nem meglepő a modern időkben a körülöttük élő nem török és nem mohamedán népek jelentőségének és befolyásának növekedése mellett.

Az arab írásnak a török nyelvek pontos tükrözésére való alkalmatlansága turkológiai közhely. Ennek felismerése fontos szerepet játszott a Törökországban és a Szovjetunióban élő török népeknek a hagyományos arab írás megreformálására, illetve annak más, a török nyelvek hangrendszerét jobban kifejező írásrendszer bevezetésére irányuló törekvéseiben. Ezt a problémát az uigur értelmiség is felismerte, és szóvá tette az 1920-as években, vagyis nagyjából ugyanabban az időben, amikor a Szovjetunióban és Törökországban élő rokon népek már hozzákezdtek az írásreform gyakorlati megvalósításához. Bizonyos, hogy ezeket a változásokat ismerték a hszincsiangi uigurok is, hiszen a reformot sürgető uigur értelmiség éppen azért osztott két frakcióra, mert nem értettek egyet abban, hogy az írásreformot már megvalósított török népek közül melyik példáját kövessék. Az ún. Tarbagatáj csoport a Volga-Káma vidékén élő törökség, az Ili csoport pedig a törökországi és közép-ázsiai népek által választott utat kívánta követni.²²

Ezek a reformtörekvések azonban nem jártak semmi gyakorlati eredménnyel, így az 1950-es évek második feléig az arab írás maradt a hszincsiangi törökség hivatalos írása. Az 1950-es évek közepén a Kínában élő valamennyi nemzetiség nyelvének, illetve írásának fejlesztését célzó kutatások Hszincsiangban is előkészítették a talajt a változásra.²³ 1956-ban határozat született a módosított cirill írás bevezetésére, a szovjetunióbeli török népek írásainak mintájára.²⁴ A döntés tükrözte egyrészt a Szovjetunióval való szoros baráti kapcsolatot, másrészt a kínai kormány nemzetiségi politikáját is. Ezen túlmenően érdemes megemlíteni, hogy a cirill írás használata a térségben nem volt előzmény nélkül való: a 19. században orosz szerzetesek állítottak össze egy, az altaji törökség nyelvének leírására szolgáló cirill ábécét.²⁵ Bár a tartomány néhány iskolájában a határozat meghozatala után szinte azonnal megindult a cirill írás oktatása (minden bizonnyal kísérleti céllal),²⁶ az 1956-os határozatból nem lett törvény. 1958-ban újabb törvény született, amely a kínai írásjegyek latin betűs átírására szolgáló pin-yin rendszeren alapuló latin írás bevezetését írta elő. Az új írást kísérleti jelleggel 1960–64 között, hivatalosan pedig 1965-ben vezették be. Általánossá azonban csak a „kulturális forradalom” zürzavaros korszakát követő időkben, az 1970-es évek második felében vált.²⁷ Az írásreform gondja ezzel véglegesen megoldottnak tűnt Hszincsiangban. Érthető, hogy G. Jarring 1981-ben arra a következtetésre jut, hogy az új latin ábécé bevezetése a hszincsiangi uigurok számára hasonló hosszú távú következményekkel járhat, mint a latin írásra való áttérés Törökországban.²⁸

Ez a jóslat azonban nem vált valóra. 1982-ben ugyanis ismét írásreformra került sor Hszincsiangban, amelynek eredményeként megint az arab írás lett a tartomány uigur, kazak és kirgiz népeinek hivatalos írása, amely azonban az 1950-es években végrehajtott változásokon túl, további módosításokat mutat.²⁹ E módosítások egyik legfontosabb eredménye az, hogy az uigur nyelv valamennyi magánhangzó fonémájának önálló betűjele lett. Ezzel bebizonyosodott, hogy kidolgozható és hatékonyan használható egy olyan módosított arab írás, amely legalább olyan pontossággal képes visszaadni egy török nyelv hangtani sajátosságait, mint a módosított latin ábécé Törökországban, vagy a cirill ábécé módosított változatai szovjet Közép-Ázsiában.³⁰

A különböző török népek körében a legújabb korban végbement írásreformok megértéséhez ezek részletes elemzése, és kulturális, politikai, valamint történeti háttérének egybevetése lenne szükséges, amelyre itt nincs mód.³¹ Elegendő annyit megemlíteni, hogy egyes források szerint az 1950-es és 1960-as években Hszincsiangban javasolt írásreformok erős ellenállást váltottak ki az érintett török csoportokból.³² Ezzel a helyzettel éles ellentétben áll az 1982-es reform, amely az uigur értelmiség körében általános melegeledést váltott ki. Az uigurok magyarázata erre az, hogy míg a korábbi reformokat a felettes hatóságok kezdeményezték, a legutóbbi, azaz a módosított arab írást ismét bevezető változást a nép akarata hívta életre.³³ Míg Törökországban az új nemzeti írás megteremtése az új nemzeti állam modernizálásának, szekularizálásának, demokratizálásának első lépése volt, a Kínában élő uigurok esetében egy nemzeti kisebbség kapta vissza az újonnan bevezetett régi írással történetéhez, kultúrájához (és bizonyos mértékig vallásához) hidat jelentő hagyományos írását. Ez a legutóbbi, 1982-es reform egyébként az 1970-es évek végétől kezdődően a Kínai Népköztársaságban következetesen érvényesülő, a nemzetiségek egyenlőségét és fejlődését célzó általános irányvonal fontos megnyilvánulása. Múltán népszerű tehát ez a döntés a hszincsiangi törökség körében.

A reform általános, de mégsem egyöntetű támogatást váltott ki az érintettek közül. Ugyanis a korábbi reformok, különösen a hivatalosan is életbe lépett latin ábécé bevezetése nem múlt el nyomtalanul. Egy egész nemzedék nőtt fel a pin-yin rendszeren alapuló latin betűs írás kizárólagos használatával. Ezek a jobbra huszonéves fiatalok, noha kötelező jelleggel elsajátították az arab írást a 82-es reformot követő időkben, nem képesek sajátjukévá tenni azt, és könnyedén használni a mindennapi életben. Használatának elkerülésére módot ad a kínai írás és nyelv általános elterjedtsége a nemzetiségek körében. Az írásreformok által okozott „nemzedéki” problémát egy idegen nyelv és írás használatával próbálják megoldani az érintett felek, amikor az arab íráson felnőtt idősebb nemzedék tagjai a latin írást jobban értő fiatal családtagjaikkal kínaiul leveleznek, hiszen ez az egyetlen közös írott nyelvük. A latin betűhöz szokott uigur értelmiség tagjai érthető módon nem fogadták lelkesedéssel az 1982. évi reformot, és – ellentétben az idősebbekkel – nem nagy jövőt jósolnak neki.

G. Jarring fentebb idézett megjegyzése önkéntelenül vezet további párhuzamok kereséséhez a törökországi és hszincsiangi helyzet között. Szűkebb, nyelvi keretek között maradván lényeges eltérés, hogy a hszincsiangi írásreformok nem kötődtek nagyszabású nyelvreformhoz, ahogyan ez Törökországban történt. A többnyire két

vagy többnyelvű ujugrok, kazakok, kirgizek stb. nem érzik a nyelvükben nagyszámban meglévő arab és perzsa eredetű szavakat idegennek (igaz, hogy ezek száma soha nem érte el az oszmán-törökének szintjét). Nagyobb veszélyt jelent számukra az iszlám kultúrkörön kívüleső, a török nyelvektől ugyancsak idegen rendszerű nyelvek (kínai, orosz, újabban angol) behatolása anyanyelvükbe. Tudomásom szerint konkrét lépések eddig még nem történtek a nyelvreform irányába, de a közelmúltban kiadásra került egy részletes program az ujugur és egyéb Hszincsiangban élő (nemcsak török!) nemzetiségek nyelveinek modernizálására.³⁴ A javaslat a törökországi nyelvreformra emlékeztető irányelveket tartalmaz (a meglévő szavak jelentéskörének bővítése, régi szavak felelevenítése, dialektusok és rokon nyelvek szavainak átvétele).³⁵ A tervezet szerzője reális, középútas irányvonalat választ, amikor a köznyelv által már elfogadott kínai és orosz szavak megtartását javasolja, ugyanakkor figyelmeztet további idegen átvételek veszélyére.

A fentiekből kiderül, hogy az írásreform kérdése többé kevésbé megoldódott Hszincsiangban, mégpedig az érintettek többségének legnagyobb megalégedésére. A nyelvreform gondolata, amely korábban szinte teljesen háttérbe szorult az írásreformok mellett, csak a legutóbbi időkben kezd határozottabb formát öltetni. Az 1982-es reform, valamint annak a lehetősége, hogy a török nyelvű kisebbségek egyre aktívabb formálói lehetnek saját nyelvüknek, Kínában az utóbbi évtizedben új lendületet kapott haladó nemzetiségi politika kifejezői.

A jelenleg használt, módosított arab ábécé

1965-ös latin ábécé	arab ábécé	arab betűk elnevezése	D d	د	دې
A a	ئا	ئا	R r	ر	رې
B b	ب	بې	Z z	ز	زې
p p	پ	پې	Z z	ژ	ژې
T t	ت	تې	S s	س	سې
J j	ج	جې	X x	ش	شې
Q q	چ	چې	Ol ol	غ	غې
H h	خ	خې	K k	ق	قې
H h	ھ	ھې	F f	ف	فې

1965-ös latin ábécé	arab ábécé	arab betűk elnevezése	M m	م	مې
K k	ك	كې	N n	ن	نې
G g	گ	گې	W w	و	وې
ng	ڭ	ڭې	O o	ئو	ئو
E e	ئې	ئې	Ө ө	ئۆ	ئۆ
I i	ئى	ئى	U u	ئۇ	ئۇ
Y y	ي	يې	Ü ü	ئۈ	ئۈ
L l	ل	لې	Ə ə	ئە	ئە

JEGYZETEK

1 Vö. *Questions and Answers about China's National Minorities*. Összeállította Ma Yin és mások. New World Press, Peking, 1985, 202. Ld. még: *Life and Life Styles*. Összeállította a "China Handbook" szerkesztő bizottsága. Peking, 1985; Thomas Hoppe, *Xinjiang (Volksrepublik China)*. München, 1983 (= Geochina 8.).

2 Hangsúlyozni szeretném, hogy ez a becslés nem leírt tényeken, hanem féléves ott tartózkodásom alatt szerzett benyomásokon alapszik.

3 Ez azért lehetséges, mert Kínában jelenleg még nincs bevezetve az általános tankötelezettség, bár már tervbe van véve egy ilyen törvény megalkotása.

4 A 60-as évek általános helyzetéhez ld. Rasma Šilde-Kärklinš, *The Uighurs between China and the USSR: Canadian Slavonic Papers* XVII, 2–3, 1975, 341–365; továbbá G. Jarring, *Åter till Kasghar*. Stockholm, 1979. (Ismertette A. von Gabain: *Central Asiatic Journal* 26, 1–2, 1982, 133–135; a mű angol nyelvű kiadása *Return to Kashgar* címen, E. Classon fordításában előkészületben van). – A terület e századbeli történetéhez fontos adalék Andrew D. W. Forbes, *Warlords and Muslims in Chinese Central Asia* (Cambridge University Press, Cambridge, 1986) című műve. – A területi autonómiára vonatkozó törvényhez lásd Batırqan, *Milli teritorijilik aptonomijä qanunini jaxši üginip, milli til-jeziqniñ rolini toluq džari qıldurañli: Til wä Täräžimä* 1985, 1, 4–9.

5 Vö. Geng Shimin, *Recent Chinese Research in Turkish Studies: Materialia Turcica* 6,

1980 (1983), 102–106. Az utóbbi években Kínában megjelenő turkológiai publikációkat tartalmazza a *Turkologischer Anzeiger* megfelelő kötetei. Ld. még: Cui-Yi Wei, *Čin'deki türk dilleri üzerine bir araştırma: Türk Dili* sayı 419, Ankara, 1986, 832–836.

6 A közelmúltban az alábbi szótárak jelentek meg: *Ujğurčä – Xänzučä luyät.* Szerk. Šindžan Dašü Xänzu Tili Fakulteti. Urumcsi, 1982; *Xänzučä – ujğurčä pän-texnika luyiti.* Szerk. Wang Neni, Urumcsi, 1983; *Xänzučä – ujğurčä – ingilizčä tibbi luyät.* Urumcsi, 1983.

7 Hoşur Hejit, *Ujğur tilidin asas.* I–II, Urumcsi, 1983.

8 *Xänzučä – ujğurčä ingilizčä sözlüşiš dersliyi.* Urumcsi, 1985.

9 Vö. *Ujğur tili häqqidäqä äsärälär bibliografijisi 1949–1985.* Összeállította Raxman Xanbaba. In: *Til wä Tärđimä* 1986, 3, 44–78 és 4, 35–69. Ld. még: *Aspirantlarnıñ desirtasijä toplımı.* Szerk. Šindžan Dašü İlmi Jurnılı Tährir Häjiti. Urumcsi, 1982.

10 Geng Shimin – Tursun Ajup, *Qädimki ujğurlarnıñ tarixi dastanı Oğuznama.* Peking, 1980; Xämit Tömür – Tursun Ajup, *Ätäbätulhäqajıq ... Ädip Äxmät binni Mähmut Jüknäki.* Peking, 1980; *Jüsüp Xas Hadžip, Qutadğu bilik.* Peking, 1984; Muhämmät Zunun Sidiq – Ömer Abdurusul, *Mähmut Qäşqäri.* Kasgär, 1985.

11 Vö. Näsruulla Jolboldi, *Hazırqi zaman ujğur tili.* Urumcsi, 1980; Äxmät Turdi, *Ujğur tili (ikki qisim).* Urumcsi, 1981; Abdukerim Baqi, *Hazırqi zaman ujğur tili.* Urumcsi, 1983; Xämit Tömür, *Hazırqi zaman ujğur tili grammatikası.* Peking, 1983; Musa Änsärdin – Äxmät Turdi – Näsruulla Jolboldi, *Hazırqi zaman ujğur tili.* Urumcsi, 1985; Abixan Toxti, *Hazırqi zaman ujğur tili asasliri.* Kasgär, 1985.

12 *Hazırqi zaman ujğur ädäbi tiliniñ imla luyiti.* Szerk. Mirsultan Osmanov, Abdurešit Sabit, Änwär Džappar, Hämdulla Rävädulla, Ğänizat Ğäjurani. Urumcsi, 1985. – Ld. még: *Ujğur jeziynin elipbäsi wä ujğur ädäbi tiliniñ imla qa'idisi.* Szerk. Aptonom Rajonluq Millätlär Til-Jeziq Xizmiti Komiteti. Urumcsi, 1983.

13 *Ujğur xälq maqal-tämsilliri.* Szerk. Alim Qadir, Zhang Chunshi. Urumcsi, 1984.

14 *Ujğur tiliniñ izahliq frazeologijilik birikmilär sözlügi.* Szerk. Rävädulla Hämdulla. Urumcsi, 1984.

15 *Ujğur šiwiliri sözlügi.* Szerk. Ğulam Ğopuri. Peking, 1986.

16 *Šindžanıñ qisqičä tarixi.* Birinči kitap. Urumcsi, 1984.

17 *Turki tillar tätiqati.* I–II, Szerk. Zajit Rähim. Urumcsi, 1982–83; *Ujğur tili mäsililiri.* Szerk. Aptonom Rajonluq Millätlär Til-Jeziq Xizmiti Komiteti. Urumcsi, 1984.

18 *Ujğur xälq čöčäkliri. Ujğur xälq qoşaqłiri.* Urumcsi.

19 Vö. a következő szakirodalommal: P. B. Henze, *Politics and Alphabets in Inner Asia: Journal of the Royal Central Asian Society* XLIII, 1956, 29–51; A. T. Emiloğlu, *Changes in the Uighur Script during the Past 50 Years: Central Asiatic Journal* XVII, 1973, 128–129; R. Šilde-Kärklinš, *The Uighurs between China and the USSR: Canadian Slavonic Papers* 17, 1975, 341–365; G. Jarring, *The New Romanized Alphabet for Uighur and Kazakh and Some Observations on the Uighur Dialect of Kashgar: Central Asiatic Journal* XXV, 1981, 230–245; *Ujğur jeziynin älipbäsi wä ujğur ädäbi tiliniñ imla qa'idisi.* Szerk. Aptonom Rajonluq Millätlär Til-Jeziq Xizmiti Komiteti. Urumcsi, 1983; Geng Shimin, *On the Fusion of Nationalities in the Tarim Basin and the Formation of the Modern Uighur Nationality: Central Asian Survey* 3, No. 4, 1984, 1–14; E. Abit, *Söz-atalğularniñ geliplaşturuş toğrisida pikir: Til wä Tärđimä* 1985, 8, 10–17; A. Sabit, *Ujğur tiliniñ imla qaidiliri wä imla luyätliriniñ işlinişi häqqidä qisqičä tonuşturuş: Til wä Tärđimä* 1985, 2, 1–9; Yang Bingyi, *Partijiniñ millätlär til-jeziq siyasitini ästajidil izažillaştürüp, rajonimizniñ millätlär til-jeziq xizmitidä tirişip jeji wäzijät jaritajlı: Til wä Tärđimä* 1985, 2, 1–19; *Gülläp-jašnawatqan Šindžan millätliriniñ til-jeziq işliri.* Szerk. Šindžan Ujğur Aptonom Rajonluq Millätlär Til-Jeziq Xizmiti Komiteti. In: *Til wä Tärđimä* 1986, 1, 1–10; I. Bellér-Hann, *Language and Culture in Sinkiang Today.* Elhangzott előadás a Középázsiai Kutatások Második Európai Szemináriumán (Second European Seminar on Central Asian Studies) London, 1987.

20 Geng Shimin, *i. m.* 13.

21 Šilde-Kärklinš, *i. m.* 343.

22 Emiloğlu, *i. m.* 128.

23 *Til wä Tärđimä* 1986, 1, 2–3.

24 Šilde-Kärklinš, *i. m.* 357.

25 Henze, *i. m.* 31.

26 Ennek a szóbeli közléseken alapuló állításomnak írásban dokumentált nyomát nem találtam.

27 Jarring, *i. m.* 231–232.

28 Jarring, *i. m.* 234.

29 A korábbi módosítások néhány perzsa betű elfogadását (ك, گ, چ, ج, ه, ط, ظ, ع, ث, ح), az ujgur nyelv számára fölöslegesen ítélt arab betűk eltörlését (ح, ث, ع, ط, ظ, ه, ج, چ, گ, ك), valamint az uigurban meglévő nyolc magánhangzónak hat betűvel (ا, ئ, ئو, ئۇ, ئۆ, ئۈ, ئۈ) való jelölését tartalmazták (Abit, *i. m.* 2, 6., valamint Yang Bingyi, *i. m.* 8–9). Az 1982-ben bevezetett legfontosabb változás további két betű bevezetését jelentette az ö ئۆ és ü ئۈ magánhangzók jelölésére (*Ujğur jeziynin älipbäsi* 1983).

30 Ez a példa, bár egyedi, de nem minden előzmény nélkül való. A török népek közül a volgai tatárok vezettek be és használták sikeresen egy módosított arab írást az 1920-as évek elején (Henze, *i. m.* 49).

31 E téma rövidebb kidolgozása található *Language and Culture in Sinkiang Today* című, előkészületben levő dolgozatomban.

32 E. Alptekin, *Uygur Türkleri.* Istanbul, 1978, 161.

33 Szóbeli közlésekből származó értesülés.

34 Az 1950-es években alapított Nyelvbizottság nem tudta ellátni egy, a nyelv megreformálására irányuló program kidolgozását (Abit, *i. m.* 17).

35 Sabit, *i. m.* 14–16.

Néhány etnikai elnevezésről a Mongolok Titkos Történetében I.

Ebben a rövid tanulmányban a Mongolok Titkos Történetében (MTT) említett néhány etnikai elnevezés értelmezésére teszek kísérletet. Olyan népnevekhez hasonlítva, mint amilyen a *mongol*, a *kereit*, a *tatár*, stb., a vizsgálandó etnikai elnevezések bárki számára másodlagos jelentőségűnek tűnhetnek, a 13. századi Belső-Ázsia eddig meg nem írt etnikai története számára azonban mégis fontosak, mert az említett népek etnikai összetevőire, etnikai környezetére utalhatnak.

Adarkin

Az *Adargin* ~ *Adarkin* nemzetségnév a MTT 46. és 207. szakaszában van említve. A MTT 260. szakaszában előfordul még az *Adargidai Qongqai* 'az adarkin Kongkai' férfinév, és a 46. szakaszban az *Adarkidai* férfinév. A MTT 46. szakasza szerint: *Qačiyun-nu köbegün Adarkidai neretü bülege. Adaruyči tula Adarkin oborytan bolba*, azaz „Kacsigun fiát Adarkidajnak nevezték. Mivel a testvérek között rágalmakat szórt, ő lett az adarkin nemzetség őse”. A Titkos történetnek ezt az értelmezését Pelliot (1951, 58), Ligeti (1962, 143) és Cleaves (1982, 10) népetimológiának minősítette. A kitételben előforduló *adaruyči* 'rágalmazó, a testvérek között rágalmakat terjesztő' névszó, és az alapjául szolgáló MTT *adar-* 'rágalmaz' ige jelentéseiről a leginkább megfelelő elemzést Mostaert (1953, 299–302) készítette. (Vö. még Ligeti 1972, 2–3.) A MTT *adaruyči* (~ Altan tobči *aduruyči*) 'rágalmazó' török hátterére pedig már Pelliot (1951, 58) utalt. Ezzel itt most nem kívánok foglalkozni. Megjegyezném azonban, hogy sem Pelliot, sem Mostaert, sem pedig Ligeti professzor, nem foglalkoztak az *Adarkin* nemzetségnév etimológiájával.

A MTT *Adarkidai*-ja *Adar mergen*-ként van említve Rasíd-ed-Dín (I/2, 30–31) történeti művében. (Vö. kmo. *mergen* 'ügyes vadász' tiszteleti cím.) Maga az *Adar* név az 1338-as szino-mongol felíratban fordul még elő. A kínai szövegből, amelyik a név átírása után a kínai *shih* 'nemzetség' szót használja, Cleaves (1951, 93) arra a következtetésre jutott, hogy e felírat *Adar* neve inkább nemzetségnév, mintsem személynév, és ilyen értelemben kapcsolatban lehet a Titkos történet *Adarkin* nemzetségnévvel, mégpedig úgy, hogy az *Adar* név mögött a nemzetségnevekben gyakori kmo. *-gin* ~ *-kin* képző jelent meg. Igazolva van továbbá az uigur *Adar* férfinév, illetve *Adar Qiz* női név, bár ezek olvasata – úgy látszik – nem mentes problémáktól (vö. Röhrborn 1977, 44). Bármiként legyen is, a fenti példák egy mongol és/vagy török *Adar* személynév és/vagy nemzetségnév meglétét mindenképpen bizonyítják.

Az *Adar* nevet az *Adarkin* nemzetségnévben Poppe (1975, 165) a halha *adar* 'különc, bogaras, szeszélyes, hóbortos' (vö. hal. *adar dzang* 'különtség, bogarasság, hóbortosság') és burját *adar* 'kellemetlen, nehéz, súlyos, terhes' (vö. még irod.mo.

adar 'szeszélyes, furcsa, önféjű') szóval azonosította. Ilyen név lehet a bur. Bald. (175) *Emneg* 'vad, féktelen', nyugati-burját *Genen* 'együgyű, naiv', *Galzuu* 'heves, féktelen' stb. Ezek alkalmi- vagy ragadványnevek. Ily módon az *Adar* 'Önféjű' a Rasíd-ed-Dín művében említett *Adar mergen* valóságos nevéként igazolható. E mögött az *Adar* személynév mögött jelent meg a kmo. *-gin* ~ *-kin* képző, amely valamihez való tartozást fejez ki. Ilyen módon képzett nemzetségnév a MTT *Borjigin* (*borjin* 'vadliba'), MTT *Noyakin* (*noyan* 'úr, nemes úr'), stb. Az *Adarkidai* személynévben pedig az *Adarkin* nemzetségnév mögött a kmo. *-dai*, *-dei* képző jelent meg, amelynek jelentése 'nemhez, nemzetséghez, stb. tartozó férfi'. Befejezésül legyen szabad az egész képzési folyamatot egy másik példán bemutatni. Igazolva van (vö. Hambis 1945, t. 12) Dzsingisz kán öccsének, Temüke-otcsiginnek egyik leszármazottja *Ularkidai* 'az ular nemzetségbe tartozó férfi', akinek személynéve a forrásokban nem említett *Ularkin* 'a fogoly kakasához tartozó' nemzetségnévből van képezve. Ez utóbbi pedig a régi török *ular* 'fogoly kakasa' származéka, amely személynévként is kimutatható (vö. MTT 202. szakasz *Ular* – a Ming átírásban *Olar* – Dzsingisz kán egyik ezredesének neve, jakut *Ular* férfinév, stb.).

A Titkos történet fentebb idézett mondatában bizonyos ellentmondás fedezhető fel, mégpedig az, hogy *Adarkidai*, akinek neve azt jelenti, hogy 'az adarkin nemzetségbe tartozó férfi', volt az *adarkin* nemzetség őse. Rasíd-ed-Dín *Adar mergen*-jének ismeretében bizonyos, hogy a Titkos történet szövegében egyfajta előrelátás jut kifejezésre, hiszen ha az *adarkin* nemzetség még nem létezett, akkor a nemzetség *Adarkin* neve, sőt a nemzetséget alapító ős *Adarkidai* neve sem létezhetett. Ilyenfajta anticipáció a Titkos történethez hasonló régi krónikák, de a hőseknél szellemétől sem idegen. Ez jut kifejezésre pl. a Titkos történetben említett *Belgünüdej* és *Bügünüdej* esetében is: ők voltak ugyanis a Belgünüd és Bügünüd nemzetség ősei. Bizonyosak lehetünk tehát abban, hogy az *Adarkin* nemzetség őset eredendően nem *Adarkidai*-nak, hanem *Adar mergen*-nek nevezték úgy, ahogy azt Rasíd-ed-Dín feljegyezte.

Občir

A Titkos történet 160. szakaszában van említve a *kereit* Ong kán egyik fő embere, akinek Ming átírásban reánk maradt nevét a szino-mongolisták *Ubčiqtai Gürin ba'atur*-nak olvassák. Emberünket Rasíd-ed-Dín (I/1, 133) *Ubčir[i]tai Kürin bahadur*-ként említi, mondván, hogy *ubčirtai* jelentése 'vörös gyümölcs'. Mongóliában a vörös arc hasonlít hozzá, s ennek az emírnek az arca hasonlatos volt ahhoz a bizonyos vörös gyümölcshöz. Ezt az értelmezését Rasíd-ed-Dín (I/2, 113) később megismétli. Azt mondja, hogy *ubčirtai* azt jelenti, hogy 'vörös gyümölcs', amelyik ezen a területen nő, és amellyel a nők (arc)pirosító helyett bedörzsölik az arcukat. Mint-hogy pedig Kürin bagatur arca természetes módon piros volt, azért őt, e gyümölcshöz hasonlítván, az adott néven nevezték. Rasíd-ed-Dín ezen értelmezései igen csak megzavarták az *Ubčiqtai* névalakkal foglalkozó kutatókat.

A Rasíd-ed-Dín adta változatot Berezin a mo. *ulabir* 'vöröses'-sel próbálta azonosítani. Ezt az ötletet Pelliot és Doerfer teljes joggal utasíthatták el. Pelliot (1951, 328–29) *Ubčiritai* vagy *Übčiritai*-t olvasott Rasíd-ed-Dínben, és hivatkozott a 17. század második feléből való Altan tobči nevezetű krónika *Uručičitai*-ára (vö. még

Ligeti 1974, 119), mondván, hogy ez a romlott alak könnyebben magyarázható *Ubčirtai*-ból, mint *Ubčiqtai*-ból. Pelliot a továbbiakban bizonyítás nélkül azt állította, hogy az *ubčiri* olvasata könnyen lehetett *übčiri* is, amely nem maradt fenn a mongolban. Ez pedig visszavezethető a mo. *übči*- '(meg)nyúz' igére. E feltevést a passzív *übčigde*- 'meg van nyúzva' is igazolná, sugallván a lenyúzott bőr vörös színével való képzettársítást. E feltevés kapcsán Doerfer joggal kifogásolta, hogy a kérdéses ige a mongolban *öbči*- és nem *übči*-. Ennél fontosabb azonban a kérdés, hogy miként lehetett a mo. *öbči*- '(meg)nyúz' igéből *übčiri* névszó? Valójában Pelliot feltevése mind a hangtan és szóképzés, mind pedig a jelentés oldaláról bizonyíthatatlan, és ezért elfogadhatatlan. De Rachewiltz (1976, 69) már Pelliot rossz feltevéséből indul ki. Szerinte a MTT *Ubčiqtai*-a Rasíd-ed-Dín *übčiritei*-ének rossz olvasata lehet, mely utóbbi jelentése egyfajta 'vörös arcú, akinek vörös arca van'. Ezzel de Rachewiltz a hibákat újabb hibával tetézi, amikor a feltett, de nem igazolható **übčiri* 'vörös arc' mögött a mo. *-tai*, *-tei* 'birtoklás; valamije van' képző jelenlétét feltételezi. Ez a képző ugyanis csak női nevekben fordulhatott elő a közép-mongolban. (Erről vö. már Pelliot 1951, 282.) Ezért van pl. MTT *Buqatu Salči* férfinév (részletesebben lásd *Salčiqud* alatt), és nem **Buqatai Salči*. Doerfer (TMEN, No. 37) bírálta Pelliot-t, és úgy vélekedett, hogy Rasíd-ed-Dín a mo. *ubčiytai* helyett *ubčirtai*-t olvashatott, jöllehet *ubčiytai* sem etimologizálható.

Gerhard Doerfer, amikor tagadta az *ubčiy* etimologizálhatóságát, megfélekedett arról, hogy *o* és *u* számára csak egyetlen betű létezik a mongol írásban, és ezért a Ming átírók *Ubčiq*-ja *Občiy*-nak is olvasható. Ez pedig ugyanaz a szó, mint a tuva *opčiq* 'eszeveszett, vad, esztelen; ravasz, alattomos', azaz régi török **Opčiq*, amely az **op* 'ámítás, becsapás, csel, fortély' denominális nomen *-čik*, *-čiq* becéző képzős származéka. A feltett régi török **op* 'ámítás' igazolásául lásd altaji *op* 'képmutatás, tettetés, ravaszság; alattomoság', kirg. *op* in *obu joq kiši* 'szokatlan, furcsa ember; különködő, szertelen', illetve kum.-kiži *optu* 'képmutató, tettető' (korábbi **oplu*-ból), kirg. *opton*- 'huncutkodik; önkényeskedik', kum.-kiži *opton*- 'tetteti magát; szimulál, színlel' (korábbi **oplan*-ból). Ez a régi török **op* 'ámítás', mint jövevényszó, jól van igazolva a mongolban. Vö. mo. *ob* 'ámítás, csalás, rászedés, fondorlat, csel', hal. *ow*, ord. *ob*, kalm. *ow*, bur. *ob* 'ld.', illetve mo. *obla*- 'megtréfál', mo. *obtai*, *obtu* 'ravasz', stb. Tekintve, hogy e szóra csak meghatározott török nyelvekből vannak példák, azt akár mongol jövevényszónak is tekinthetnénk ezekben a török nyelvekben. A szó eredeti török voltát azonban – felfogásom szerint – éppen az *Občiy* nemzetségnévben előforduló török *-čiq* kicsinyítő képző bizonyítja. Kicsinyítő képzővel képzett etnikai elnevezés a tuva *Oorfaq* (*oor* 'tolvaj'), tuva *Salčaq* (*sal* 'tutaj' vagy kirg. *sal* 'legény; derék fickó'), oszm. *Selčiq* ~ *Selčuq* (*sel* 'zuhatag, áradat'; vö. még Kasgári *Selčuk sü baši* férfinév és titulus), alt. *Qomdoš* ~ *Qomdoğoš* (kum.-kiži *qomdu* 'óvatos, körültekintő'), stb. Ezek közül az *Oorfaq* 'tolvajocská' nemzetségnév a MTT *Občiy* 'kis ámitó, kis cselszövő'-t a jelentés oldaláról is igazolhatja: mindkettő negatív emberi tulajdonságot, magatartást jelöl. Hasonló, tehát török eredetű nemzetségnév, amelyik mögött a kmo. *-dai*, *-dei*, *-tai*, *-tei* nem-, nemzetség, stb. férfi tagja képző jelent meg, az *Občiytai*. Az *Občiytai* 'az Obsig nemzetséghez tartozó férfi' tehát nem személynév, nem is ragadványnév, hanem Kürin bagatur nemzetségi hovatartozását jelöli.

Innen nézve Rasíd-ed-Dín *Ubčirtai* vagy *Ubčiritai*-a, illetve az Altan tobči *Uručičitai*-a hibás olvasatai az *Občiytai*-nak, amely Doerfer véleményével ellentétben könnyen etimologizálható, és bizonyos, hogy cáfolja Rasíd-ed-Dín értelmezését is.

A teljesség kedvéért röviden szólni kell a *Kürin* személynévről is, amely azonos a mo. *kürin* '(sötét)barna, vörösbarna (állat szőrzete); mélylila', stb. szóval. Igazolva van a hal., bur. *Xüren* férfinév, amelyik legtöbbször az újszülött arca sajátos színére utaló alkalmi név a mongol névadásban. A mongolhoz hasonlóan értelmezendő az alt., nog. *Küreŋ* férfinév, kzk. *Küreŋ* férfi- és női név, stb. a *küreŋ* 'sötétvörös'-ből. A 'vörös gyümölcs'-re vonatkozó Rasíd-ed-Dín-i tudósítás még külön vizsgálatot igényel. Ettől függetlenül azonban nem lehetséges, hogy Rasíd-ed-Dín értelmezése sokkal inkább vonatkozik a 'vörösbarna, mélylila, sötétbarna' jelentésű *Kürin* személynévre, mint bármi másra. Rasíd-ed-Dín értelmezésében ilyenformán az igazság egy része mindenképpen benne van.

Ötegen

A Titkos történet 260. szakaszában Dzsingisz kán híres hadvezére Csormagan *Ötegedei Čormayan* 'az Ötegen nemzetségbe tartozó Csormagan'-nak van nevezve. Rasíd-ed-Dín (I/1, 98–99) szerint Csormagan a szünit törzsbe tartozó volt. Az *Ötegen* név ilyenformán a szünitek egyik nemzetségét jelölhette.

Pelliot (1951, 85–86) úgy képzelte, hogy az *Ötegedei* név eredetileg **Ötegüdei* volt, amely pedig a kmo. *ötegü boyol* 'örökletes rabszolga' elnevezésben is előforduló mo. *ötegü* 'öreg ember; idősebb, öregebb' származéka. Ezt a feltevését Pelliot Rasíd-ed-Dín (I/2, 15) egy egészen más vonatkozású megjegyzésére alapította. Mivel a MTT *Ötegedei* nevének olvasatát az Altan tobči igazolja (vö. Ligeti 1974, 193), és mert az *Ötegen* név jól értelmezhető, Pelliot eme javaslata számomra elfogadhatatlan.

Az *Ötegen* nemzetségnévnek megfelel a régi török *öte*- 'kötelezettséget teljesít', kirg. *ötö*- 'végrehajt vmit; visszatérít; valakinek a szívességét viszonzozza', kzk. *öte*- 'viszonzoz, kiegyenlít, megtérít', oszm. *öde*- 'visszafejt', stb. ige török *-ğan*, *-gen* általános idejű főnévi igenév képzős származéka. Az *Ötegen* név jelentése tehát 'a kötelezettséget teljesítő', 'a visszatérítő' és ehhez hasonló lenne. Az *Ötegen*-t, mint etnikai elnevezést más forrásokból egyelőre nem tudom igazolni, annál inkább, mint személynévet. Vö. kzk. *Ötegen* (Jark. tt. 5, 20, 68 *Ötegen*), kklp. *Ötegen*, özb. *Ütagan*, bask. *Ütegen* férfinévek. Az *öte*- 'visszatérít' ige a maga főalakjában, mint imperatívusi név, *-gen*, *-miş* (~ *-mis*) képzős, valamint *-š*, *-tay*, *-y* becéző képzős származékaiban, *bay*, *bek*, *qul*, *yor*, *jan*, *biyke*, *han*, stb. összetevős változataiban igen kedvelt és gyakori személynév a török névadásban. Vö. pl. kzk. *Öte*, *Ötebay*, *Ötebek*, *Ötequl*, *Öteš*, *Ötetay*, *Ötey*, stb. férfinévek; kklp. *Ötejan*, *Ötemurat*, stb. férfinévek; *Ötehan* női név; nog. *Ötemis*, *Öteš* férfinév, *Ötebiyke* női név, stb. Ezek, és az itt fel nem sorolt névváltozatok együttesen és külön-külön a szülőknek leginkább azt a kívánságát fejezik ki, hogy újszülött gyermekük élete során viszonzozza azt a jót, amiben szüleinek, istennek, a felsőbb hatalmaknak jóvoltából kiskorában része volt. Ilyenformán az *Ötegen* 'A visszatérítő', 'A kötelezettséget teljesítő' a Titkos történet török személynévi eredetű etnikai elnevezései közé tartozik.

A Ming átírók nyomán a szino-mongolisták ezt a nevet *Salfi'ut*-nak olvassák a MTT 42., 141., és 196. szakaszában. Írt erről az etnikai elnevezésről Pelliot (1951, 397–400). Az ő végső következtetése az volt, hogy a *Salfi'ut* név etimológiája ismeretlen. Megemlíthető még Tzvetanka Tafardziiska, *The Mongolian ethnonym Salfi'ut and its counterparts in other Altaic languages* című dolgozata (In: *The Third International Congress of Mongolists*. III, 1976, Ulan-Bator, 367–376).

A Titkos történet 42. szakaszából megtudhatjuk, hogy a szalcsigud nemzetség őse Bukatu Szalcsi volt. A *Buqatu Salči* névben *Buqatu* 'bikája van' mongol ragadványneve Szalcsinak. A Ming átírók *Salfi*, *Salfi'ut* olvasata nem értelmezhető. A mongol írás többértelműsége azonban a *Salči* olvasatot is megengedi. A *Salči* férfinévnek megfelel a mo. *salči* 'tutajos' és/vagy tö. *salči* 'tutajos, tutajkészítő'. (Berezin hasonló javaslatát Pelliot – *Notes sur l'histoire de la Horde d'Or*, 75 – mereven elutasította.) Ha a *Salči* mongol személynév, akkor kmo. szóvégi -n jelenlétét hiányolom belőle. Ezt a körülményt, valamint a mai névadási szokásokat véve alapul, ez a név sokkal inkább lehetett török, mintsem mongol személynév. Informátoraim szerint pl. kzk. *Salši* férfinév átvitt 'Öltalmazó', 'Segítő' értelemben a „szép” nevek közé tartozik. (Lásd ehhez a tö. *sal* 'tutaj' átvitt 'segítség, támogatás, segély' jelentését Clauson szótárában – 1972, 824 –, illetve a nog. *Sallibay* 'tutaja van' férfi nevet.) A különböző indítékú foglalkozásra utaló személynévek egyébként igen gyakoriak mind a mongol, mind pedig a török névadásban. Ilyenformán a *Salčiyud* nemzetségnév a *Salči* 'Öltalmazó' személynév kmo. -yud, -güd többes képzős származéka. A Titkos történetben ilyen módon van kiképezve a *Tayičiyud* (rtö. *tayši* és/vagy mo. *tayisi* tiszteleti cím), *Čangsiyud* (rtö. *čängši* 'kormányzó'), *Jarčiyud* (mo. *jarči* 'szolga') a *Jarčiyud Adangqan Uriyangqajin*-ben. A *Salčiyud* nemzetségnév tehát a nemzetséget alapító ős neve után való, és ezért a személynévi eredetű etnikai elnevezések közé tartozik.

A tatárok különböző alcsoportjairól

A 13. századi tatárok etnikai hovatartozandósága mindmáig eldöntetlen, vita tárgyát képezi: Egyesek a török, mások pedig a mongol népek közé sorolják őket. E vitához itt most csak közvetve szólnék hozzá, mégpedig a tatárok különböző csoportelnevezéseinek névtudományi elemzése útján. A tatároknak – mint tudjuk – különböző alcsoportjai vannak említve a Mongolok titkos történetében. Az 53. szakaszban az *Ayiruyud Buyiruyud Tatar* népről esik szó, a 153. szakaszban pedig különbség tételük az *Alči*, *Aruqai*, *Čayan* és *Dutayud* tatárok között. Ezzel szemben Rasíd-ed-Dín (I/1, 103) a tatárok hat csoportjáról (*Tutuqli'ut*, *Alči*, *Čayan*, *Küyin*, *Nereit*, *Barqui*) tesz említést.

Alči

Rasíd-ed-Dín (I/1, 103) szerint az alcsi tatárok azon tatárok közé tartoznak, akiknek külön hadseregük és uralkodójuk van. Az *Alči* névről írt Pelliot (1951, 4–6). Az *Alči Tatar* névben az *Alči* a régi török *alči* 'ravasz, fortélyos' megfelelője. A negatív emberi tulajdonságokat, magatartást jelentő török etnikai elnevezések közé tartozik a már

említett MTT *Občiy* 'kis ámitó', 'alattomos' és tuva *Oorjaq* 'kis tolvaj'. Ezek feltehetően tehát ragadványnevek voltak. Az *Alči* 'Fortélyos' tehát török eredetű név lenne.

Aruqai

A Ming átírók *Aluqai*-ával szemben a név *Aruqai* olvasatát az Altan tobči (vö. Ligeti 1974, 114) igazolja a Titkos történetben. Az *Aruqai Tatar* névben az *Aruqai* a régi török *aruq* 'kimerült; lesoványodott, éhségtől elgyengült' szó török -(a)y kicsinyítő képzős származéka. Maga az alapszó személynévként is jól van igazolva. Vö. rtö. *Aruq* férfinév; Jark. t. 102: *Arík* férfinév, Jark. t. 28: *Aríkpay* férfinév; hakasz *Ariq*, *Ariχ*, *Ariχpay* férfinévek a rtö. *aruq*, kzk. *ariq*, hakasz *ariχ* 'kimerült; lesoványodott'-ból. Ilyesféle név a Jark. t. 32: *Ölermen* (kzk. *ölermen* 'halálosan kimerült'), Jark. t. 44: *Öl'mesek* (kzk. *ölümsek* 'gyenge erőtlenség; élettelen') férfinév. Az ilyen neveket rendszerint akkor adják, amikor az újszülött gyenge, erőtlenség, állapota válságos. *Aruq* és a becéző képzős *Aruqay* motivációja között pedig lényegbevágó egyezés van. Az *Aruqay*-ban mutatkozó -y becéző képzővel kapcsolatban hivatkoznék még Mándoky Kongur (1986, 12–13) tanulmányára, melyben a szerző a baskír *Yänay* ~ *Jänay* (*yän*, *jän* 'lélek') törzsnév kapcsán, éppen e folyóirat hasábjain hangsúlyozta, hogy ez a becéző képző különösen a kipszak nyelvek személynév-, törzsnév- és nemzetségneveiben produktív. Mindezek ismeretében jó okunk van hinni, hogy az *Aruqai Tatar* elnevezésben *Aruqai* 'Kis kimerült(em)' régi török személynévből, valószínűleg egy nemzetség- vagy törzsfő nevéből, vált nemzetségi vagy törzsi elnevezéssé.

Ayiriyud

A Ming átírók *Ayiri'ut*-ját Pelliot (1951, 4) egyes számú **Ayiriq* vagy **Ayiri'un*-ból vélte magyarázhatónak, amelynek jelentésére azonban nem volt javaslata. Az *Ayiri-yud* név a rtö. *ayriq* 'más, másik, különböző; elválasztott, különálló; független' mo. -(u)d többes képzős származéka. A rtö. **Ayriq* lehetett személynév. Jelentését és indítékát illetően rokon vele az ujj. *Öngü* férfinév, vagy *Öngü* a Rasíd-ed-Dín (I/1, 142) említette *Öngü Temür* férfinévben a rtö. *öngi* 'másféle, különböző'-ból. (Ez utóbbi névben a *Temür* 'vas' sztereotip összetevő.) Az **Ayriq* 'más, különböző' és *Öngü* 'másféle, különböző' feltehetően a szülők kívánságát fejezi ki, hogy újszülött gyermekük, ha felnő, legyen kiválóbb (tehát másféle), mint a többiek. MTT *Salčiyud* nemzetségnév példáján már láthattuk, hogy miként lehetett mongol többes képző hozzáadásával a személynévből nemzetségnév. Bizonyosak lehetünk tehát abban, hogy a tatárok egyik csoportjának *Ayiriyud* neve régi török személynévből ered.

Buyiruyud

Miként arra már Pelliot (1951, 3–4) is rámutatott, a *Buyiruyud* név a rtö. *buyruq* 'parancs, rendelkezés; hivatali cím: miniszter, kormányzó' mo. -(u)d többes képzős származéka. Eredetét tekintve tehát ez is török elnevezés. Pelliot úgy gondolta, hogy a tatárok e csoportját a bujruk méltóságot viselő főnökük után nevezhették el 'a *buyruq* népé'-nek, pontosabban 'a *buyruq*-ok'-nak. Mint tudjuk, a török népeknél méltóságnevek gyakran szolgáltak személynév gyanánt. Vö. rtö. *Bašči* 'vezető', rtö. *Elči* 'követ', rtö. *Totoq* 'kormányzó', rtö. MTT *Senggüm* 'generális' stb. Ilyenformán *Buyiruyud* akár a rtö. **Buyruq* férfinév származéka is lehetett. Mint tudjuk, Rasíd-

ed-Dín (I/2, 112) szerint a najmanok legtöbb uralkodójának *küslük qan* 'erős, hatalmas kán' vagy *buyruq qan* 'kormányzó kán' volt a titulusa. Nagyon fontos tehát, hogy a *buyruq*, ez a régi török tiszteleti cím – a *Buyiruyud* névből kikövetkeztethetően – a 13. századi tatároknál is ismert és használatos volt.

Pelliot (1951, 3) úgy vélte, hogy az MTT *Ayiriyud Buyiruyud Tatar irgen* jelzős szerkezetben az *Ayiriyud* esetleg a *Buyiruyud* jelzője volt. A fentiek ismeretében valószínűbb, hogy ez a két elnevezés itt mellérendelésben van.

Čayan

A MTT *Čayan Tatar* nevében a *Čayan* azonos a mo. *čayan* 'fehér; tiszta, jó; nemes' szóval, miként azt már Pelliot (1951, 4) is megállapította. Ez a *Čayan* név – mint látjuk – a tatárok egyik csoportjára vonatkoztatva Rasid-ed-Dín történeti művében is említve van. Maga a jelző természetesen értelmezésre szorul. Erről, a kérdés néhány magyar vonatkozását is érintve, a következőket mondanám.

A karluk törzsek neveiről írott kitűnő tanulmányában Czegléd Károly (1949, 164, illetve 1985, 225) azt írta, hogy a törzsnévként használt színnevek egy csoportja a törökségnél ma már nehezen értelmezhető színjelölő szavakból áll. Az orhoni törökök egyik neve – mint írja – a *kök türk* 'kék türk', a nyugati törökök bizonyos csoportjai pedig a kínaiak szerint a *sárga türgis*, illetőleg a *fekete türgis* nevet viselték. Az arab forrásokban *fekete kazár*-okról hallunk. Ma is vannak *qara nogay*-ok, *qara qirgiz*-ek, *qara qitay*-ok, *sari qitay*-ok, *qara qipčaq*-ok, *sari qipčaq*-ok stb. Czegléd professzor akkori véleménye szerint „Ennek a törzsnévadási szokásnak eredetén még vitáznak, de valószínű, hogy társadalmi okokra vezethető vissza.” A közelmúltban megjelent Erdély történetében (I, 280) szó esik Szent István „fehér magyar” országáról, illetve az erdélyi gyulák „fekete magyar”-jainak földjéről olyképpen, hogy a nyugati térítő etnikai különbségeket sejtetnek a „fehér” és „fekete” jelzők mögött, s emiatt egyes történészek a magyarságtól akkor még megkülönböztethető kabarokat vélik „feketék”-nek. A fejezet szerzőjének vélekedése szerint azonban „Sokkal inkább arra kell gondolni, hogy a 'fehér' és 'fekete' jelzők a türk népek szokása szerint politikai rangsort, uralkodó és alávetett, István király-kori viszonylatban az utóbbiak 'alávetendő' népet vagy néprészt jelentenek.” Azt, hogy mi volt a magyarokat illető „fehér” és „fekete” megkülönböztetés mögött, megmondani nem tudom, de úgy vélem, hogy a türk, azaz a török népeknek tulajdonított szokás nem lehet igaz.

Az elmúlt két-három évtized folyamán a turkológusok sok szempontból tisztázták az egyes török színnevek jelentéseit, és a velük kapcsolatos jelkép-rendszert. Mint utolsó szóra e kérdésben, itt elegendő talán utalnom Kononov (1978, 159–179) könyvészeti utalásokban is gazdag tanulmányára a török színnevek jelentéséről. Kononov tanulmánya teljes mértékben igazolja Baskakovot (1977, 108–109), aki szerint a színnévi jelző, mint megkülönböztető név, a török etnikai névadásban nem valami külső jegyre (és – tenném hozzá – nem is társadalmi, politikai különbségekre) utal, hanem a jelölt etnikai csoport égtáj szerint való elhelyezkedésére. A törökökre – írja Baskakov – a következő szín = égtáj megfelelés volt jellemző: *qara* 'fekete' = 'észak', *aq* 'fehér' = 'dél', *kök* 'kék' = 'kelet', *sariğ* 'sárga' és/vagy *qizil* 'vörös' = 'nyugat'. E szerint tehát a Czegléd professzor említette források *kök türk* 'kék türk'-je 'keleti türk'-öt, *fekete [qara] türgis* 'fekete türk'-je 'északi türk'-öt, *sárga [sariğ] türgis* 'sárga türk'-je 'nyugati türk'-öt jelöl.

Poppe (1977, 118–134) tanulmányából kitetszően a mongolban sok szempontból más a helyzet, bár szerzőnk figyelmét elkerülték azok a színnévi jelzők, amelyek különböző mongol etnikai csoportok elnevezéseiben fordulnak elő, és az ordosz–mongol etnikai elnevezésekről írt kitűnő tanulmányában Mostaert (1934, 21–46) sem veti fel igazából a színnévi jelzők szerepét a mongol etnikai névadásban. Láthatjuk, hogy a tatár törzsek elnevezései a Titkos történetben – a *čayan* kivételével – török nevek. Reális feltevésnek látszik tehát a *Čayan Tatar* 'fehér tatár' névben előforduló mo. *Čayan* 'fehér' nevet a török *Aq* 'fehér' megfelelőjének tekinteni. Ennek alapján pedig megkockáztatható az a feltevés, hogy amikor a tatárok e csoportja a *Čayan* (= ? *Aq*) 'fehér' nevet kapta, a többi tatároktól délre, délebbre lakott.

Tutayud

A Ming átírók *Duta'ut Tatar* nevében a *Duta'ut*-nak jól megfelelhet a mo. *dutayun* 'elégtelen, nem teljes; hiányos', mo. -d többes képzővel, ahogy arra már Pelliot (1951, 5) is utalt. *Dutayud Tatar* tehát azt jelentené, hogy 'nem teljes tatár', vagy valami ehhez hasonló. Ez az elnevezés minden bizonnyal mennyiséget, részt jelölne, és mint olyan, meglehetősen eltérne a tatárok eddig megismert elnevezéseitől. Talán ezért is gondolt Pelliot (1951, 5–7) arra, hogy a Rasid-ed-Dín (I/1, 103) említette *twtwqlywt*, amely nála a tatárok egyik törzsének neve, a **Tutuqliq* többese lehet, ami Pelliot szerint annyit jelentene, hogy 'a *tutuq* népe' a rtő. *tutuq* 'katonai kormányzó'-ból, miként *Buyiruyud* annyit jelent, mint 'a *buyruq* népe' (lásd fentebb). Ilyenformán – vélte Pelliot – MTT *Duta'ut* valójában a **Tutu'ut* (azaz **Tutuqut* 'a *tutuq* népe') rossz olvasata lenne.

Pelliot kísérlete szellemes, de nem valószínű. Bizonyos azonban, hogy a Ming átírók *Duta'ut*-ját a mongol írás többértelműsége következtében másképpen is lehet olvasni. Úgy vélem, hogy e név helyes olvasata *Tutayud*, amely a török nyelvi *Tutaq* személynév mo. /u/d többes képzős származéka. A *Tutaq* név a török *tut-* 'tart, (meg)fog, megragad' ige dev. n. -{a/q} képzős származéka, és szó szerint annyit jelent, hogy 'fogó'. (Vö. oszm. *tutaq* 'fogantyú, nyél; csipesz, fogó; tús, kezes' stb.). Mint férfinév, igazolva van; vö. MTT: *Tutay* in *Mülke Tutay*; Rasid-ed-Dín II, 12, 133: *Tutaq* Ögedei kán fiúunokája; RInd.: *Tutaq-ata*, *Tutaq-bela* (azaz *-bala*) stb. Nagy tehát a valószínűsége annak, hogy a tatárok törzsnevei közül *Alči*, *Aruqai*, *Ayiriyud* mellett a *Tutayud* is török személynévi eredetű elnevezés. Ugyanakkor *Buyiruyud* régi török méltóságnévből, esetleg méltóságnévből lett személynévből magyarázandó.

(Folytatása következik)

IRODALOM

- bur. Bald. – Baldaev, S. P., *Rodoslovnye predanija i legendy burjat. Čast' pervaja. Bulagaty i ekhistry*. Ulan-Udė, 1970.
Baskakov 1977 – Baskakov, N. A., *Strukturnye i smyslovye modeli tjurkskich etnonimov i ich tipologičeskaja klassifikacija: Onoma* 21, 1977, 101–110.
Clauson 1972 – Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

- Cleaves 1982 – Cleaves, F. W., *The Sino-Mongolian Inscription of 1338 in Memory of Jigüntei: HJOS* 14, 1–104.
- Czeplédy 1949 – Czeplédy Károly, *A karluk törzsek nevei: MNy* 45, 164–8.
- Czeplédy 1985 – Czeplédy Károly, *Magyar őstörténeti tanulmányok. (Budapest Oriental Reprints, Series A 2.)* Budapest, 225–229.
- Doerfer TMEN – Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I–IV*, Wiesbaden.
- Hambis 1945 – Hambis, Louis, *Le chapitre CVII du Yuan che*. Leiden.
- Jark. – *Mat. po obsledovaniju tuzemn. i russk. starožil'českogo chozajstva i zemplepol' zovanija v Semirečenskoj oblasti. III. Džarkentskij uezd*. S.-Peterburg, 1912.
- Kononov 1978 – Kononov, A. N., *Sposoby i terminy opredelenija stran sveta u tjurskich narodov*. In: *Tjurkologičeskij sbornik* 1974. Moskva, 72–89.
- Ligeti 1972 – Ligeti, Louis, *Une ancienne interpolation dans l'Altan tobči: Acta Orient. Hung.* 26, 1–10.
- Ligeti 1974 – Ligeti, Louis, *Histoire secrète des Mongols. Texte en écriture ouigure incorporé dans la chronique Altan tobči de Blo-bzan Bstan-'jin*. Budapest.
- Ligeti 1962 – *A mongolok titkos története*. Mongolból fordította Ligeti Lajos. Budapest.
- Mándoky Kongur 1986 – Mándoky Kongur István, *Jenő és Yänäy: Keletkutatás* 1986 tavasz, 70–74.
- Mostaert 1934 – Mostaert, Antoine, *Les noms de clan chez les Mongols Ordos: Bulletin No. 9 of the Catholic University of Peking*.
- Mostaert 1953 – Mostaert, Antoine, *Sur quelques passages de l'Histoire secrète des Mongols*. Cambridge, Mass.
- Poppe 1975 – Poppe, Nicholas, *On Some Proper Names in the Secret History: UAJb.* 47, 161–167.
- RInd. – *A Preliminary Index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum*. Ed. Imre Baski. Budapest, 1986.
- de Rachewiltz 1976 – *The Secret History of the Mongols. Chapter Five*. Translated by Igor de Rachewiltz: *Papers on Far Eastern History* 13.
- Rasid-ed-din – Rašid-ad-Din, *Sbornik letopisej. (Perevod s persidskogo.)* Tom I/1, I/2, II, Moskva – Leningrad, 1952–1960.
- Röhrborn 1977 – Röhrborn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch. Lieferung I*. Wiesbaden.

Farkas Ottó

Mongol csigacsont játékok

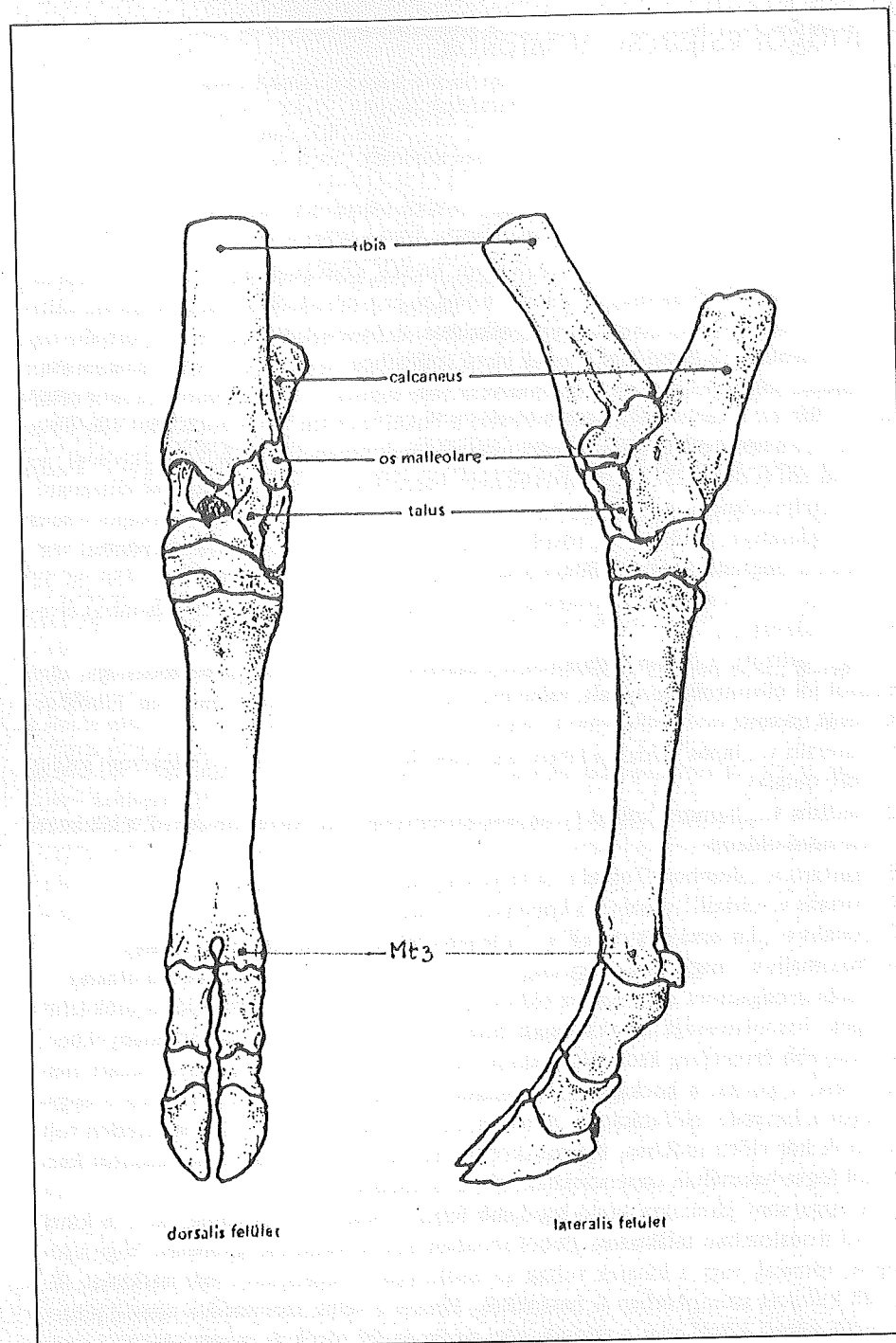
A „bokacsont játékokra” elsősorban a juh, kecske, szarvasmarha, valamint a vadászat útján hozzáférhető párosújjú patások rendjébe és a kérődzők alrendjébe tartozó állatok (őz, antilop stb.) „csigacsontja” alkalmas. A húsevők és patások csoportjába tartozó állatoknál, a hátsó lábak csánk alatti ízületében, azaz a lábtő felső csontsorában található „csuklót” nevezik *csigacsont*-nak vagy *ugrócsont*-nak (*Talus v. os tarsi tibiale*).¹ Bár ez a csontocska részét képezi a bokaízületnek, de a bokacsont elnevezés – melyet a szakirodalomban a halha mongol *šagai*; mongol *šiyai* 'boka, bokacsont' jelentésű szó (Cew. 825) tükörfordításaként használtak – nem felel meg az állatanatómiai értelmezésnek, ui. ott a bokacsont megnevezés a kérődzőknél a szárcapocscsont alsó végdarabját, a különálló, rövid, szögletes alakú – proximálisan a sípcsonttal, mediálisan a csigacsonttal, disztálisan a sarokcsonttal ízesülő – csontocskát jelöli (ld. az 1. képen: *os malleolare*). A továbbiakban a csigacsont (tkp. a boka csigacsontja) elnevezést használom.

Egy kifőzött, a hústól megtisztított csigacsonton a játék szempontjából négy, egymástól jól elhatárolható oldalt, valamint két „vég”-et különböztetünk meg. Elhelyezkedésük szerint:

1. Lateralis v. „lapos” oldal (a lábtő felső csontsorában elhelyezkedő csigacsont kifele néző oldala)
2. Medialis v. „homorú” oldal (... a test középvonalához közelebb fekvő, a láb köze felé néző oldala)
3. Plantaris v. „domború” oldal (... a farki vég irányába eső oldala)
4. Dorsalis v. „árkolt” oldal (... a koponya felé néző oldala)
5. Distalis v. „kis orsó (kis csiga)” (... a lejjebb fekvő, a föld felé néző oldala)
6. Proximalis v. „nagy orsó (nagy csiga)” (... felfelé, a gerinc irányába néző oldala).

Talán a csigacsont formája, az oldalszámok egyezése és az ebből adódó játék-lehetőségek hasonlatossága az oka annak, hogy útleírásokban és egyéb közleményekben, a könnyebb érthetőség kedvéért gyakran helyettesítik a hat négyzet által bezárt mértani test, a kocka, a kockajáték fogalmával. Voltaképpen joggal tarthatjuk a csigacsontot a hexaéder előfutárának. A kocka, mint elvont mértani forma ismeretlen volt az antik kor előtti időkben, ugyanakkor a „hat lap” által határolt csigacsontot kezdetől fogva használták szerencsejátékokhoz és jósláshoz.²

A csigacsont játékokra utaló legrégibb feljegyzések az ókori görög, latin és kínai nyelvű irodalomban találhatók. Ebből azonban nem következik egyenesen, hogy a görögök, rómaiak vagy a kínaiak voltak az elsők, akik a csigacsontot már játékként, ill. egyéb kultikus szerepkörben is használták. Hiszen a velük szomszédos nomád juhtenyésztő népek közül sem a szkíták, sem pedig az ősi törökök és mongol törzsek nem rendelkeztek semmiféle írásrendszerrel, így legkorábbi történetükből semmi sincs fel-

1. A szarvasmarha hátulsó bal lábvégcsonthja

jegyezve saját nyelvükön. E tekintetben csak a kínai, latin és görög feljegyzésekre támaszkodhatunk. Ennek ellenére joggal feltételezhető, hogy a csigacsontnak játékként történő felhasználásában a nomád népeké az elsőbbség. Igaz ugyan, hogy a csigacsontot a vadállatok révén már jóval a domesztikáció előtt ismerhették, de széles körű elterjedésének alapfeltétele a juh és kecske háziasítása volt. Világos tehát, hogy kizárólag olyan népek tudták felvirágoztatni a csigacsont játékot, akik hatalmas juhnyájakkal stb. rendelkeztek. Persze ez önmagában aligha elegendő ahhoz, hogy a csigacsont játék „feltalálásának” elsőbbségét Ázsia nomád lakosságának tulajdonítsuk. Vitathatatlan ugyanakkor az ókori görögök szerepe az asztragalosz játék Európában való elterjesztésében, hiszen maguk is igen fejlett juhtenyésztő kultúrát alakítottak ki.³

Megállapítható, hogy a csigacsont játék általánosan ismert volt az Ázsiától Európáig húzódó területeken élő, juhtartó népek körében.⁴ Később, az európai feudális társadalmakban az állattartásnak már nem jutott olyan fontos szerep — legalábbis nem olyan kizárólagos —, mint a nomád pásztornépeknél, s így a csigacsont sem kapcsolódott olyan szervesen mindennapi életükhöz, játékkultúrájukhoz. Míg a nomád embernek a mai napig legkézenfekvőbb és legnagyobb értékű játéklehetősége maradt, s a juh, a juhtartás életük részeként, minden porcikájában elválaszthatatlanul hozzátartozik gondolatvilágukhoz, kultúrájukhoz. A honfoglaló magyarság is keleti örökségként hozta magával Európába a csigacsont játék ismeretét.⁵

A csigacsont játékra vonatkozó hazai középkori emlékegy és a mai néprajzi gyűjtemények tanúsága szerint, a játék általános közkeletűségnek örvendő — majd később gyermekjátékként — egészen napjainkig fennmaradt, csupán a közelmúltban veszítette el népszerűségét. Két-három évtizede még szórányosan játszották, a mai gyermekek már egyáltalán nem ismerik.

A történelmi, néprajzi és régészeti módszerek együttes segítségével meglehetősen pontosan lehetne rekonstruálni a honfoglaló magyarok csigacsont játékait. De ehhez elsősorban azokból a keleti formákból meríthetünk, melyeket a Belső-Ázsiában élő nomád pásztornépek, ősi életformájuk egyik eleven hagyományaként, többé-kevésbé változatlan formában megőriztek.

1985 nyarán alkalmam nyílt a helyszínen megismerkedni néhány Nyugat-Mongóliában is játszott kazak és mongol csigacsont játékkal. Teljesen egyáltalán nem mondható adatgyűjtésemre támaszkodva a továbbiakban ezekből mutatok be néhányat.

A csigacsontoknak eredetileg többféle szerepük is volt: az ügyességfejlesztő, vagy az időtöltő szerencsejátékok mellett, vallási és szertartási kellékként — jóslás, varázslás, sorsvetés eszközeként — is használták, s így a felnőttek játékkultúrájában is meghatározó szerepük volt. Egyébként sem lehet mereven elkülöníteni a gyermek és a felnőtt játékokat, habár megfigyelhető bizonyos kor és nem szerinti elkülönülés.⁶

A csigacsont játékok többségében — mint ahogy a játékok legnagyobb részében — a gyermekek mindenben a felnőttek, a nagyobbak példáját követték. Ezért ma elsősorban, a valaha felnőttek mulatságát képező, sokszor erősen átalakított — leegyszerűsített vagy éppenséggel összetettebb — játékokkal találkozhatunk. A mongoloknál is fennmaradtak bizonyos ősi formák — főleg az idősebb emberek rituális jellegű játékaik, ill. kultikus szokásai —, melyeket különösen nagy tisztelet övez felnőttek és gyermekek körében egyaránt.⁷

A mongol népek életében a csigacsonttal való játék – *šagai nairax* vagy *šagai naadax* (vö. Cew. 364) – számos emléket, hagyományt őriz. Kezdve a Mongolok Titkos Történetéből már jól ismert, Temüdzsin és Dzsamuka testvérszövetségének megpecsételésekor használt csigacsontoktól,⁸ egészen a napjaink mongol folklórjában is megtalálható szokásokig, hiedelmekig.

A csigacsonttal sokféle játékra nyílik lehetőség. E roppant változatosság alapfeltétele – mely kiemeli a kevésbé tetszetős formájú csontok közül –, hogy sajátos alakja és egymástól jól elkülöníthető oldalai révén elvontabb játéktartományok is kialakíthatók. Így a csigacsont játékok többségénél annak van elsődleges jelentősége, hogy a csontocska melyik oldalára fordul. Ennek megfelelően adnak nevet az egyes állásoknak:

1. „lapos” – mong. *mori* „ló” (Cew. 342)
2. „horpadt” – mong. *temee* „teve” (Cew. 123)
3. „domború” – mong. *xoni* „juh” (Cew. 123)
4. „árkolt” – mong. *yamaa* „kecske” (Cew. 123) v. *üker* „szarvasmarha”, a végein támaszkodva *onx* „felborult” (Cew. 418)
5. ha a „kis csigán” áll – mong. *em onx*
6. ha a „nagy csigán” – mong. *er onx*, de nevezhetjük „nő” és „férfi” állásnak is.⁹ Az állások értéke az egyes állatok értékének sorrendjét követi, legértékesebb tehát a „ló”,¹⁰ azt követi a „teve”, a „juh” és a „kecske”.

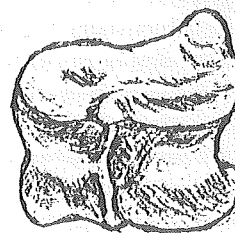
A csigacsont oldalainak elnevezése, a besorolás népcsoportonként, vidékenként, sőt családoként is változó lehet, de a „ló” elsőbbségében általában megegyeznek. A legelőváltó pásztorok életében a lónak igen fontos szerep jut, ezért nem véletlen, hogy az állatok értékrendjében, de a szerencse kifürkészésében is övé az elsőbbség (ld. még a kezdő személye és a kezdési sorrend eldöntésének szokását). Ezért a kifőtt, hústól megtisztított csigacsontot próbaképpen háromszor eldobják, hogy könnyen esik-e „ló” oldalára, hisz ez a legértékesebb.¹¹

A csigacsont játékok többségénél a juh és kecske kisebb, formásabb csigacsontját használják, de bizonyos esetekben – pl. a jégen játszott vagy a célbadobó játékoknál – a természetesebb szarvasmarha vagy teve csontja az alkalmasabb. A játékok zöménél megtartják a csigacsont eredeti alakját, de előfordul olyan is, hogy a *šagai* „ló”-val szemközti oldalát megcsiszolják, vagy valamit ráragasztanak, hogy az lapos legyen, s könnyebben tudjanak vele „lovat” dobni. Ezt a csigacsontot *ultai šagai*-nak, „talpas csigacsont”-nak nevezik. Más esetben lyukat fúrnak a lóval szemben lévő oldalon, s valami nehezeccel (pl. ólom v. kavics) kitöltik; ezt szintén talpas csigacsontnak vagy *xurda* *šagai*-nak, „gyors csigacsont”-nak hívják.¹²

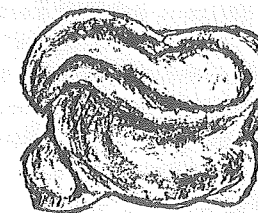
A mongol gyermekek 5–6 éves koruktól kezdenek játszani a csigacsonttal, s néhány év alatt akár 100–200 darabot is összegyűjthetnek e sajátos „aranyalapból”. A csigacsontokat kis zsákocskában (*šagain uut*) őrzik, és a játékok során abból veszítenek el, ill. szereznek hozzá újabbakat.

Vannak játékok, melyekhez különböző színűre festett csigacsontokat használnak, ezért a mongol és kazak gyermekek – ha tehetik – csigacsontjaikat bedobálják a gyapjút festőlébe.¹³

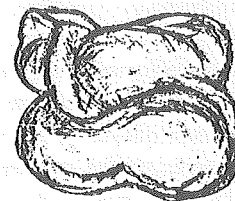
A kisebb helyigényű játékokat általában földre leterített nemezszőnyegen – mong. *širdeg* (Cew. 850); kazak *sürmak* (KzkMS 228) –, vagy valamilyen állatbőrön.

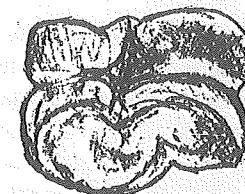
1. ló

2. teve

3. juh

4. kecske

5. nő

6. férfi

lapos deszkán, esetleg asztallapon játszik. Lényeg, hogy sima, viszonylag kemény, összefüggő felületet alkosson.

Bármelyik legyen is a játékok közül, a kezdő személye és a kezdési sorrend megállapítása a legelső mozzanat, s ennek eldöntését leggyakrabban a szerencsére bízzák. Ilyenkor pl. a játékosok közül az kezdhet, akinek az összes (négy v. több) eldobott csigacsontja közül több fordul „lapos” oldalával felfelé, vagy egyet-egyet dobva előbb fordul „lóra” a szerencséje stb. Ha a játékosok nem egy korosztályba tartoznak, előfordulhat, hogy tiszteleti sorrendet állapítanak meg, pl. a legidősebb kezd.

Véleményem szerint, a csigacsontnak játékként történő felhasználásában, a csigacsont játékok kialakulásakor az ügyességfejlesztő (pl. a célbadobó, kapó-játékok), ill. a kultikus szokások (jóslás, varázslás, sorsvetés) jelentkeztek elsőként, s belőlük fejlődtek ki a bonyolultabb szerencse- és társasjátékok. Mindemellett a játékleírások csoportosításakor elsősorban a játékszabályok elsajátításához alkalmazható nehézségi sorrendet követtem.¹⁴

Csigacsont játékok

1. Šagaigaar mergelex „jóslás csigacsonttal”

A kultikus szerepkörben felsorolható, jelen körülmények között is megmaradt szokások közül a legegyszerűbb és legalapvetőbb formát a négy csigacsonttal történő jóslás (*šagaigaar mergelex*) őrzi. Használták régen a szákmányért induló vadászok, az emberi sorsokat fürkésző lámák stb., de tapasztalataim szerint napjainkra egyszerű babonás önjóslássá alakult.

A jósláshoz szükséges négy csigacsont kiválasztásában meghatározó szerepe lehet a csigacsont színének, alakjának, méretének is. A kíváncsi természetű felnőtt vagy gyermek, bizonyos szabályok vagy belső sugalmazású elv szerint, pl. háromszor egymás után eldobja a csigacsontokat, s attól függően, hogy milyen helyzetben esnek le, „megláthatja a szerencsét” (*ajaa ijex*). A legszerencsésebb dobásnál elsőre mind a négy csigacsont más-más oldalára fordul. De szerencsés jel az is, ha „négy egyforma”, vagy két „ló” – két „teve” áll meg egyszerre. Egyéb helyzetben ki-ki eldöntheti maga, hogy mit remélhet.

Ebből a négy csigacsonttal való jóslásból alakulhatott ki – tartalmi változásokkal – a következő két szerencsejáték, a *dörwön berx* (Cew. 123.) és *dörwön ijil*.

2. Dörwön berx „négy nehéz”

Négy csigacsonttal egyszerre ketten vagy többen is játszhatják. Sorban egymás után dobznak a játékosok, s akinél mind a négy csigacsont más-más oldalára esik, az pontot kap, melyet papíron vagy fejben rögzítenek. Így haladnak körbe, aki szerencsésebb – több pontot szerez – az győz.

Egy másik változatban – amely már az ügyességi játékok kategóriáját érinti –, ha mind a négy csont más-más oldalára fordul, a szemfülesebb játékos a csigacsontokat felmarkol(hat)ja a többi elől (*šagai bulaax*), akkor övé a győzelem, s ő kezdheti a következő játékot.

3. Dörwön ijil „négy hasonló”

Az előbbieken leírt szabályok vonatkoznak a *dörwön ijil* („négy hasonló” v. „négy egyforma”) játékokra is, csak ez esetben a négy-négy megegyező állást kell figyel-

ni. De általában együtt játszik a kettőt; mindkét helyzetben (a „négy egyforma” vagy a „négy ritka”) pontot ér, ill. felkapható.

4. Šagai atgax vagy Šagai taalcax „csigacsont marokban tartás, rejtegetés”

Személyenként négy-négy csigacsonttal, egyszerre többen játszhatják ezt a szerencsejátékot, amely leginkább a nálunk is ismert, filléres alapon játszott „snóblira” hasonlít. A játékosok csigacsontjaikból tetszés szerinti mennyiséget a markukba rejtenek – vagy akár egyet sem –, majd öklüket egymásnak támasztva, sorban (valakitől elkezdve) megpróbálják kitalálni (*šagai taalcax*) a marokba zárt csigacsontok számát, de azonos összegre ketten nem fogadhatnak. Majd a tenyereket felnyitva számolnak, s ha valaki eltalálta, akkor vagy az összes játékban levő csigacsontot neki kell adni, vagy minden játékos – függetlenül attól, hogy abban a körben rejtett-e a markába – ad egy csigacsontot a „találónak”. Ha ez megtörtént, vagy ha senki sem találta el pontosan, újból rejtenek, de a kezdeményező személye változik. Mindig a soron következő fogad először, s halad a játék addig, míg egyvalakinél gyűlnek össze a csontok, vagy valamelyik játékos kiesik.

5. Mori uralduulax „lóverseny”

A szerencsejátékokhoz sorolhatjuk még a társasjáték v. dáma-rendszerű játékok egy részét, ahol a csigacsontokat figurákként is használják.

A „lóverseny” (*mori uralduulax*) játék szabályai nagyon emlékeztetnek néhány nálunk is ismert, dobókockával játszott társasjáték felépítésére, s roppant sok változata ismeretes. A lóverseny elsősorban a gyermekek játékel foglaltságai közé tartozik, úgy az életben, mint a kisebb megpróbáltatást, de nagyobb szerencsét igénylő csigacsont játékok között is. Ez a játék annál érdekesebb, minél több „ló”, ill. versenyző áll a rajthoz. A versenyhez pályaként papírra rajzolt futósávokat, vagy tíz-húsz – „fejfel” egy irányba, lapos oldalával („ló”) felfelé fordított csigacsontot – libasorban egymás mögé állított „lovat” használnak.¹⁵ Az utóbbi, tetszés szerint bármilyen alakú lehet, csak az indulás és érkezés helyét kell pontosan megjelölni. Pl. egy nagyobb méretű (teve, szarvasmarha), vagy több kisebb csigacsontot állítanak keresztben a pályára, ill. a libasorba „kötözött” *šagai*-ok valamelyik végéhez.¹⁶ Majd minden játékos a saját, könnyen fölismerhető (eltérő színű, méretű) versenylovát a rajthoz állítja, és négy vagy több előre kiválasztott csigacsonttal – melyek szerepe tkp. a dobókockáéval azonosítható – dobznak sorban egymás után.¹⁷ Ki mennyi „lovat” dob, annyiszor egy egységnyi halad előre a pályán, s aki hamarabb végére ér, az győz.

Megesik néha, hogy a csigacsont valamely végére fordulva áll meg – *onxoldox* (Cew. 418: *onx bosox*) „felborul” – ez esetben jutalom illeti meg a dobót. Mindenképpen „bontani” kell az *onx*-ot – *xagalax* („törni”) – „férfi” (*er onx*) esetében kétszer, „nő” (*em onx*) esetében háromszor dobást ismétélhet a játékos.

6. Temee buudax „tevelövés”

Egyenlő számú csigacsonttal, egyszerre négy-öt gyermek is játszhatja. Legelőször megállapítják a dobási sorrendet, majd a kezdeményező két tenyerét egymás mellé illesztve, mindenkítől azonos mennyiségű csigacsontot gyűjt a markába, és azokat a „földre” veti. A szétterített *šagai*-ok közül a „lovakat” egy-egy „juhval” párban magához veszi. Ezekkel a „nyilakkal” (Cew. 480: *šagain sum*) kell a terítésben maradt „tevét” kilőni úgy, hogy az felboruljon. Ha a földön szétszóródott csigacsontok között egyetlen „ló” sincs, de „teve” akad, akkor azok számának megfelelően „adósa”

(ör) marad a többieknek, az adósságot a játék folyamán törlesztenie kell. A „nyíl” – függetlenül a találatától – a lövés után bent marad. Ha minden tevé „elterült”, ill. az összes löszert (lovat és juh) kiszedegette a játékos, azokat megtarthatja és a soron következő dobja el a maradék csigacsontokat. Így haladnak körben a csontocskák kifogyásáig, de az utolsó négy (három, kettő v. egy) *šagai* elvetésekor figyelni kell, ugyanis az „ló” és „juh” állásban felkapható. A „kecske” érvénytelen. Aki az utolsót markolta fel, az kezdheti a következő játékot. A játék akkor ér véget, ha valamelyik résztvevőnek elfogy az összes csigacsontja – tehát egy „nyílvesszeje” sem marad –, s így kiesik.

7. *Šagai nyaslax* (Cew. 829) „csigacsont fricskázás”

Ezt a játékot 4-5 főnél többnek nem érdemes játszani. Első lépés a kezdő személyének eldöntése, pl. így: egy csigacsonttal, sorra egymás után dobunk (amíg az „lappos” oldalára nem fordul), s aki a „lovat” hamarabb fölkapja a többi elől, az kezdhethet. Fontos mozzanat, különösen az ügyességi játékok esetében, hogy a játékot megelőzően a résztvevők szigorú szabályokban állapotodnak meg, legalábbis egységesítik azokat. Ilyen pl., hogy a játék alatt nem lehet cáromkodni (*xaraal tawixgüi baix*), ha mégis, büntetésből az illető bead egy csigacsontot a közösbe. Vagy tisztázni kell olyan kérdéseket, hogy lehet-e a játék alatt helyet változtatni, a célzáshoz helyezkedni, „szállíthat”-e a játékos, s ha igen, megnyálazhatja-e az ujját stb. A hibalehetőségek megállapításakor a szigorúság mértéke (*xatuu* vagy *xöngön dürem* „kemény” vagy „könnyű szabály”) természetesen a játékosok korától, gyakorlottságától és nem utolsósorban a játék tétjétől is függ.

A játékosok azonos számú csigacsonttal indulnak. A kezdeményező – tetszés szerint – mindenkitől egyenlő mennyiségű *šagai*-t gyűjt markába, majd azokat egyszerre ledobja (*šagai xayax*), szétteríti úgy, hogy a csontocskák lehetőleg ne érintkezzenek, de ne kerüljenek egymástól túl nagy távolságra sem, mert az a pontos célzást nehezíti. Ezt követően az azonos oldalára esett csigacsontokat – lovat a lóval, tevé a tevével stb. – kell a játékosnak ujjával – hüvelyk és mutatóujját vagy a mutató és középső ujját összeillesztve a körmével – egymáshoz pöckölni úgy, hogy közben több vagy más állású csontot nem érinthet. Szabályos találat, ill. koccanás esetén az egyik csontocskát kiveszi, s folytatja tovább a játékot az első tévesztésig, vagy a *šagai*-ok elfogyásáig.

Ellenkező esetben, ha hibázik vagy el sem találja a célpontot, akkor a soron következő játékos teríti szét a játékban maradt csigacsontokat. Hibalehetőség az is, ha a kilőtt csontocskát ugyanazzal a kézzel veszi ki, amellyikkel a pöccintéskor érintette. Így haladnak tovább, amíg az utolsó *šagai*-t is fölveszik, s közben mindenki igyekszik a lehető legtöbbet összegyűjteni, hiszen a nyereség a sajátja marad. Ha a szétterített csontok között még akad azonos állású, de nem adódik több lövési lehetőség, mert a kettő közé más, „idegen állat” ékelődött – tehát egy harmadik csigacsont érintése nélkül biztosan nem pöccinthesi –, akkor „szállíthat” (*šagai jöox*), átemelhet, azaz hüvelykujját vagy mutatóujját kissé megnyálazva, jó erősen a „szállítandó” állat, azaz a csigacsont felfelé eső oldalára szorítja, majd felemelve, a cél felé közelíti és ráejti. Három kísérletet tehet, s ha leejti, hibázott. Az utolsó négy vagy annál kevesebb csigacsont elvetésekor a „négy különböző”, a „négy hasonló”, ill. a három és két egyforma állású felkapható (*šagai bulaax*). Aki az utolsó *šagai*-t markolta fel, vagy

lőtte ki sikerrel, az ismét azonos mennyiségű csigacsontot szed össze a játékosoktól, majd azokat szétteríti, s folytatják tovább addig, míg valamelyik játékosnak elfogy az összes csigacsontja, tehát kiesik, vagy egy játékosnál gyűlik össze minden játékban lévő csigacsont. Utána előlről kezdik az egészet.¹⁸

8. *Šagai atgax* vagy *Šagai sidex* (Cew. 829) „csigacsont markolás” vagy „csigacsont dobálás (hajítás, elvetés)”

A legelterjedtebbek közé tartoznak a különböző kézügyességi játékok, amikor a játékosok feldobják majd különféle módon elkapják a csontocskákat.¹⁹ A csigacsont markolást azonos mennyiségű csigacsonttal többen játszhatják. A játékosok a csigacsontjaikat tenyérből feldobva a kézfejre vetik, s akinek több marad fenn, az kezdhethet. A kezdeményező mindenkitől azonos mennyiségű csigacsontot gyűjt tenyérbe, majd azokat magasba lökve, igyekszik egy részét a kézfejen kifogni, míg a többi a földön szétterül. Ha egy csigacsont sem marad a kezén, akkor a szemfüles ellenfél hirtelen mozdulattal – nyitott tenyérrel – rácsaphat (*coxix* v. *algadax*) az óvatlan játékos üresen maradt kézfejére. A kézháton maradt csontokat ismét marokba kapja (*šagai atgax*), majd az elfogott *šagai*-ok számával megegyező mennyiséget kell a földön szétterült csontocskák közül egyszerre fölkapni úgy, hogy egy kiválasztott lövedéket (Cew. 488: *süürgiin sum* „a felkapás, megragadás nyila”)²⁰ magasba lők, s míg az a levegőben van, a többi a földről marokba szedi, és a földdobottat kifogja. Ha a földön szétszóródott csigacsontok túl messzire kerülnek egymástól – ami a gyors marokbagyűjtést nehezíti –, megengedett a „csalogatás”. Ez esetben a lövedék levegőbe hajításakor a távolra került csontot „közelebb juttatja” (*oirtuulax*), vagy többet messziről „összesöpör” (*šagai xamax*), s közben a feldobottat elkapja. Három kísérletet tehet. Ha hibátlanul összegyűjtötte mind, egyet kivesz magának a játékban levő csigacsontok közül. Aki egyet elhullat vagy egyéb hibát követ el, a másik játszónak adja a csigacsontokat a játék folytatására. Így haladnak tovább a csontocskák kifogyásáig. Akinél több gyűlik össze, az a nyertes, ill. újabb csigacsontokkal gyarapíthatja készletét.

9. *Bux buudax* „bikalövés”

Egyszerre csak két ember játszhatja. A játékosok 4-4 csigacsonttal dobunk egyszerre, s akinek több „bikája” (*bux*) lesz, azaz több csigacsontja fordul lapos vagy horpadt oldalával felfele – tehát „ló” v. „tevé” állásba –, az kezdhethet. Az ellenfelek azonos mennyiségű, mondjuk 5-5 „lőszerez” (*sum*) és 3-3 bikával felszerelve kb. 6–10 lépésnyire leülnek egymással szemben a földre (a távolság kor és gyakorlottság függvénye), majd a „bikákat”, azaz a 3-3 célpontot (*bai*) felállítják úgy, hogy azok egyenlő távolságra legyenek mindkettejüktől. Ezek a célpontul szolgáló csigacsontok „ló” vagy „tevé” állásban, sorban egymás mögé illesztve, a pályára merőlegesen – a játékos saját térfeléhez közelebb – helyezkednek el. A kezdeményező kinyújtott karal, a tenyérrel megcélozva egymás után ellövi – ujjával elfricskázza – a nyilakat úgy, hogy az lehetőleg az ellenfél „bikáit” felborítsa. Lényeg, hogy kiforduljon eredeti helyzetéből, és a domború vagy árkolt oldalára billenjen. Ha célbatalált (*onson*), de a bika állva maradt (vagy újból felállt), a találat érvénytelen. Ha elterült, kiveheti. A nyilak kilövését követően az ellenfél próbálkozik, s így váltják egymást, míg egyiküknek minden bikája elveszik. Ilyenkor, aki előbb meglőtte ellenfele mindhárom célpontját, az annyit megtarthat a másik csigacsontjaiból, ahány a saját bikáiból állva

3. Csigaconttal játszó gyermekek Nyugat-Mongóliában (A szerző felvétele)

maradt. A vesztes a hiányt csak a „nyilakból” pótolhatja, majd folytatják tovább a játékot. A cél: a másik „lőszereinek” megszerzése.

A csigacont játékok többségénél a játék „célját”, tétjét tekintve sem húzhatunk egyértelmű határokat. Vannak játékok, melyben a versengés csak a nyeremény, vagy éppenséggel a kockázat nélküli győzelem eléréséig vezet (pl. egyes szerencse- és ügyességfejlesztő játékoknál). A leggyakoribb azonban – főként a „nyerészkedő” játékok esetében (ld. *šagai nyaslax* v. *temee buudax* stb.) –, amikor a csigacontot fizetőszökként használják. Tehát a játék elsődleges célja a másik csigacontjainak megszerzése, ill. a saját készletének gyarapítása.

De játszhatják „vesztésre” is. Akinek kevesebb pontja gyűlt össze, vagy a legtöbbet veszítette, ill. adósa maradt a többieknek, annak büntetés jár; pl. a játékosnak egy felborított (*onx*), azaz valamely végére állított csigacontot a szájával kell a földről fölemelnie úgy, hogy hátrakulcsolt kézzel guggolva, csak a lábujjhegyén támaszkodhat. Ilyen helyzetben egy óvatlan próbálkozás közben könnyen az arcára borulhat a többiek nagy mulatságára.

A gyermekek körében gyakran előfordul az is, hogy vitás kérdésekben – pl. ki menjen az elbitangolt jószágok után, más, ehhez hasonló, osztzkodásra alkalmat adó helyzetekben – sorshúzás helyett egy-egy „csigacont-játszmában” döntik el az alkalom igazságát.

Hosszan lehetne még sorolni e csontocskához fűződő szokásokat, hiedelmeket, ill. a csigacont játék évezredek során kialakult szabályait, változatait, de ehhez valójában még nem rendelkezünk elegendő ismeretanyaggal; sem a mongóliai gyűjtések, sem pedig a hazai, ma még nyomokban fellelhető emlékek alapján.

A magyar–mongol analógiák kutatása elé

A bokacsont mint elnevezés talán sohasem egyezett a magyar népetimológiából ismert megfelelőjével,²¹ használata az utóbbi időben kezdte helyettesíteni a köztudatból már kikopott hagyományos kifejezéseinket. Nálunk egyik közismertebb neve a „csüdcson” (vö. Népr. Lex. I. 542), ami nem felel meg az anatómiai igazságnak, de az állatanatómiában használt csigacont, ugrócsont kifejezés sem forgott köznyelven. A magyar nyelvterület egyes részein – egyes nyelvjárások területén – más-más tájszót használtak. A teljesnek közel sem tekinthető adatgyűjtésem szerint, a magyar nyelvterületről ismert elnevezések a következők:

„Kapócsont”: Kalotaszeg (Kallós Z. közlése; vö. *Képes családi játékkönyv*. 93: *Kapócsontozás*); „bittykő”: Esztelnek (ld. Gazda Klára, *Gyermekvilág Esztelneken*. 325–326); „pittykő”: Bácska (K. Zoffmann Zsuzsanna közlése); „peggyes”: Torda (ld. Kiss Áron, *Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. 1891, 474–479); „káré”: Szamosújvár (a Népr. Múz. gyűjteményében). Középkori forrásokból ismerjük az *ocsk*, *ostábla* elnevezést, melyben az *ocsk* előtag feltehetően török eredetű, valaha csontból való játékkockát, csigacontot jelentett, miként előzménye, a török nyelvekből ismert *aşiq* (vö. TESz. 2: 1098).

Úgy tűnik, hogy a csigacont játék elterjedése – térben és időben egyaránt – a juhtartás elterjedésével és annak jelentőségével van szoros összefüggésben. A játék életre hívó, ill. életben tartó feltételeit figyelembe véve, valamint a történeti források alapján megállapítható, hogy a mai mongóliai csigacont játékok ismeretében köny-

nyebben felidézhetjük nemcsak a honfoglaló magyarság, de a valaha Belső-Ázsiában, a klasszikus nomadizálás területén kialakult nagy pásztorbirodalmak népeinek játék-kultúráját is.

Mindemellett, mint nagyszerű játékelőjárás sem hanyagolhatjuk el a továbbiakban, leleményét, életrevalóságát talán története is igazolja.²²

JEGYZETEK

1 Csánk = a négylábú állat hátsó lábán a bokának megfelelő ízület. A bokaízületet a két láb-szárcsont (sípcsont és a szárcsapocscsont), valamint a sarokcsont és csigacsont ízesülése alkotja. A csigacsont felülről a sípcsonttal (tibia), alulról a középponti lábtőcsonttal ízesül; mindkét végén lévő trochlea (csiga) két csuklóízületet alkot, amelyek részt vesznek a csánkízület nyújtásában és hajlításában. (Dr. Fehér György, *A háziállatok funkcionális anatómiája*. I, Budapest, 1980, 78).

2 Pl. az ókori görögöknél a „kybos” megjelenésével az asztragalosz-csontocskával (a csigacsont görög elnevezése) játszott szerencsejátékok egyre inkább háttérbe szorultak, de különböző forrásokból tudjuk, hogy játékkockáikat – nyilván a régi idők emlékeképpen – mindig asztragaloszból, ill. csontból készítették. (Vö. László Gyula, *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Arch. Hung. 34, 1958, 150–153; Moskovszki Éva, *A sors kockái*. In: *És játék...* (Rubik's) 1982/3, 17–21). Alighanem a magyarok is csigacsontokkal kezdték a szerencsejátékot. Legalábbis erre utal szláv eredetű *kocka* szavunk előzményének régi „csontocska” jelentése (vö. TESz. 2: 511). De talán ezt igazolják „csontkarakterű” műanyagból készült dobókockáink is.

3 Európában a csigacsont játék előfordulásának első forrása az ókori görögök asztragalosz játéka, melynek korabeli népszerűségét számos tárgyi és szellemi emlék bizonyítja. Így pl. Homérosz Iliászában (XXIII, 88) úgy emlékezik meg róla, hogy a juh és kecske asztragaloszzal való játék a görög fiatalság kedvenc szórakozása. Később is gyakran találkozunk a játék említésével; általában négy asztragaloszzal, csigacsonttal játszották, ennek 35 változatát istenek, hősök vagy ismert személyiségek nevével illették, és aki a nagyobb értékűt dobta, az nyert. A legjobb dobást Aphroditének nevezték, ennél a dobásnál mind a négy asztragalosz más-más oldalára esett (vö. a *dörwön bexx* játékkal). Az asztragaloszt jóslára is használták (vö. László Gy., *i. m.*).

4 A teljesnek egyáltalán nem mondható régészeti adatgyűjtés szerint, az Altaj-vidékről az i. e. 1. századból ismerjük a legkorábbi faragott csigacsontleletet, az ún. tasyk kultúra időszakából. Mongóliában az i. sz. 1. sz. első feléből, egy gyermeksírból bukkant fel csiszolt, megmunkált csigacsontlelet; a leletet tartalmazó sírokat a szerzők hunnak tartják (vö. Kiss Attila, *Baranya-megye X–XI. századi sírleletei*. Budapest, 1983).

5 Kiss Attila, *i. m.* 168–171.

6 Úgy tartják pl., hogy a „kapózást” már az ókori görögöknél is elsősorban a lányok játszották; erre utalnak különböző márványra festett vagy szobor formában megörökített emlékek. De Brueghel 16. században készült „Gyermekjátékok” című festményének bal alsó sarkában található részleten is leányok kapóznak (vö. a *šagai atgax* játék leírásával). Személyes tapasztalataimból kiindulva is alátámaszthatom e feltevést: a mongol vagy kazak gyermekek közül is a lányok tartózkodnak többet a tűzhely közelében, és tesznek szert nemegyszer akrobatikus ügyességre a kapózásban.

7 Ld. Kóhalmi Katalin, *A steppék nomádja lóháton, fegyverben* c. (Budapest, 1972) munkájában is említett „csigacsonttal való nyíllövés” = *šagai xarwax* leírását (94–95), vagy a holdújev ünnepén kirakott, dobókockával kísért „foltos v. tarka béka” = *alag melxii* (Cew. 355) játékokat, melyekre most nem térek ki részletesebben.

8 Ld. Ligeti Lajos, *A Mongolok Titkos Története*. Budapest, 1962, 37, ill. Tatár Magdolna, *Egy mongol bokacsont-játék: Keletkutatás* 1973, 95–100.

9 A csigacsont játékok során használják még a lábközépcsont első ujjperccel ízesülő alsó ízületi csontját is (vö. I. kép, Mt3), melynek legtöbb esetben a *sarlag*, azaz a „lak” nevet adják.

10 A csigacsont oldalait hasonlóképpen különböztetik meg a mongolok szomszédságában élő kazakok is, csak náluk a „ló” és „teve” állás felecserelődik. A kazakok a homorú oldalt (*alsi*) neve-

zik *at*, azaz „ló” állásnak, míg a mongoloknál azt leggyakrabban a „teve” jelöli. Továbbá: a lapos oldal (*täyke*), a kazakoknál *tüyö* „teve”; a domború oldal (*bögö*), a kazakoknál *qoy* „juh”; az ár-kolt oldal (*šige*), a kazakoknál *eški* „kecske” elnevezéssel bír. A végére fordult csigacsontnak a kazakok is az *onq*; *asik onqa tüsu* = mong. *šagai onx bosox* (KzkMS 234) nevet adják.

11 A Délkelet-Mongóliában, Szühebátor megyében élő daringangáknál a „legértékesebb” állást is tovább osztják oly módon, hogy a juh (v. antilop) jobb lábában található csigacsont lapos oldalának a már említett *mori* „paripa”, azaz a „herélt hátasló”, a bal lábában található pedig a *güü* „kanca” nevet adják. A gyűjtő szerint ennek (ma már) nincs jelentősége. Vö. Süxebaator, G., *Daringangin xüüdiin togloom*. *Studia Folclorica* I, 4, Ulánbátor, 1962, 4.

12 Süxebaator, *i. m.* 4–5. A magyarországi régészeti ásatások nyomán is nagy számban kerültek elő különbözőképpen megmunkált: csiszolt, faragott, karcolt jelkkel (tamgákkal), furatokkal ellátott, ólommal nehezített csigacsontok (Kiss A., *Baranya-megye*, 170.).

13 Korábban, különböző növényi eredetű színezékeket vagy földfestéket használtak a gyapjúfestéshez. Napjainkra a boltból olcsón és nagy választékban beszerezhető, könnyen és gyorsan használható – de kevésbé színtartó – anilin festékek ezeket teljesen kiszorították. A Néprajzi Múzeumban őrzött magyarországi csigacsont játékok között is nagy számban találhatók különböző színűre festett darabok.

14 Az ismertetésre kerülő játékokat főként gyermekektől tanultam – ami nem jelenti, hogy már nem tartoz(hat)nak a felnőttek játéktevékenységei közé –, ezért többségénél még nem adhatok képet a gyermeki és a felnőtt játékok esetleges eltéréseiről, s a játékok résztvevők számát illetően sem rendelkezem minden esetben pontos adatokkal.

15 A daringangák *mori uraldax* „lóverseny” játékában ez a pálya az *uyanii šagai* „a kötés csigacsontja” nevet kapta (az *uya* szó szerint „kötést” jelent, ahová a hátaslovakat kikötik).

16 A daringanga gyermekjáték leírásában olvasható, hogy ők az „összekötözött lovak” egyik végéhez keresztben 2-3 csigacsontot állítanak, s azok tetejére újabb csontokat tesznek, melynek az *owoo* „halom” nevet adják; hasonlóan a hágók, hegyek tetején található áldozati kőhalmok elnevezéséhez.

17 Egy másik, igen elterjedt változatban a rajthoz állított csigacsontjával dob, saját „lovával” játszik minden játékos.

18 A kazakok „csigacsont fricskázás” *asik atiw* (KzkMS 34) játékában a kezdeményező által összegyűjtött *asik*-ok mellett egy feltűnő – eltérő színű, méretű – csigacsontot, „kánt” választanak, melyet elsőként kell kilőni a szétterített csontocskák közül. Ezt követően még hármat szükséges hibátlanul „kiszedni” ahhoz, hogy e rangos csontocska, s vele együtt az „örökös” kezdeményező szerep valamely játékosnál maradjon. Majd folyik tovább a játék, többé-kevésbé ugyanazon szabályok szerint, mint a *šagai nyaslax* esetében. Viszont, függetlenül attól, hogy ki markolta fel az utolsó csigacsontokat, mindig a „kánt” birtokló játékos kezdi a következő játékot.

19 Ezeket az ügyességi, vagy ún. „kapó játékokat” nálunk is sokféleképpen ismerték; pl. „bittykövezés”, „bikázás”, „csüdözés”, „topázás”, „perézés”, „kövecsezés” stb. Utóbb a csigacsont mellett – vagy inkább helyette – kavicsot, vásott lósarkot, makkot, kukoricaszemekből zsinigre fűzött karikákat stb. használtak. Az általam ismert magyar csigacsont játékok közül a leggyakoribbak és legváltozatosabbak ezek a kapó-rendszerűek, melyet Kiss Áron (*Magyar gyermekjáték-gyűjtemény*. Budapest, 1891, 474–479) mint „peggyes” játékot ír le.

20 A halha mongolok egy lánedarabbal (Cew. 741: *xöö xuyag* „páncél”) helyettesítik a „lővedéket” (*süürgiin sum*). Valaha a páncéling egy darabkáját használták célra.

21 Teljesen korántsem mondható adatgyűjtésem szerint, ezidáig csak Lázár István, *Gyermekjátékok* (Alsó-Fejér vm., Nagyenyed, 1949., Népr. Múz. Etn. Adattárban 1413.) c. kéziratában találkoztam a játékkal kapcsolatban a „bokacsont” elnevezéssel: „21. Beggyes-játék. Ezt a bárány bokacsontjával játszik.”

22 Jó példa erre a franciák *Jeu d'osselets* néven forgalmazott, alumíniumból sokszorosított „csigacsont játéka”. Egy tasakban 5 darab – meglehetősen leegyszerűsített alakú – „mű-csigacsontot” találhatunk megfelelő használati utasítással, amelyben a kapózást népszerűsítik.

Cew. = Cewel, *Mongol helnii towč tajlbar*. Ulánbátor, 1966.KzkMS = *Kazakša-mongolša sözdik*. Ulánbátor, 1977.TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III, Budapest, 1967, 1970, 1976.

A humorális elmélet Avicenna Kánonjában

A humorális elmélet jelentős szerepet játszott az antik, a középkori és a modern orvostudomány fejlődésében Keleten és Nyugaton egyaránt, míg a természettudományok modern fejlődésének hatására fokozatosan háttérbe nem szorult, majd végleg el nem tűnt a nyugati orvostudományból a 19. század második felében. Keleten azonban helyel-közzel mind a mai napig megtartotta jelentőségét. Gyökerei az ókori Görögországba nyúlnak vissza.

Elődeinek eredményeit összegezve Galénosz öntötte végleges formába ezt az elméletet az i.sz. 2. században.¹ A humorális teória azután a görög orvostudományi művek fordításai révén átkerült az arabokhoz, s az iszlám orvostudományban éppoly központi jelentőségre tett szert, mint a görögöknél. A jövőben átfogó elemzést szeretnénk készíteni a humorális elmélet történetéről és fejlődéséről az arab világban. Első lépésként megvizsgáljuk, miképpen mutatja be ezt az elméletet a középkor kétségtelenül legnagyobb hatású orvosi művének, Avicenna (980–1037) *Kánon*-jának teoretikus része, azaz az első könyv első *fann*-ja.² Avicenna máshol is foglalkozott ezzel a témával (pl. az *al-Šifā'*-ban, az *al-Nağāt*-ban),³ ezeket azonban egyelőre mi nem tárgyaljuk. Összehasonlító vizsgálatuk későbbi feladat lesz, éppúgy mint a *Kánon* többi részének a vizsgálata abból a célból, hogy kiderítsük, vajon Avicenna nézete szerint hogyan kell alkalmazni ezt az elméletet a gyakorlatban. A gyógyszeres fejezetek vizsgálata gazdag eredményekkel kecsegtet.

Avicenna definíciója szerint az orvostudomány az a tudomány, amely révén megismerhetők az emberi test állapotai abban a tekintetben, hogy mi egészséges számára és mi nem az, hogy azután ily módon megőrizhetővé váljék az egészség, ha megvan, illetve visszanyerhetővé váljék, ha eltávozott.⁴ Akkor ismerünk valamit, ha ismerjük az okait és a princípiumait – ha egyáltalán vannak neki –, ha nincsenek, akkor pedig akcidentális és esszenciális attribútumai révén ismerhető meg. Szerzőnk négyfajta okot különböztet meg: anyagi, mozgató, formai és célokat.⁵ Anyagi okoknak azokat a szubsztanciákat nevezi, amelyekben egészség és betegség determinálódik. Közele szubsztancia egy szerv vagy a lélek, a távoli szubsztanciák a testnedvek, még távolabbi szubsztanciák pedig szerinte az elemek. Az utóbbi kettő összetétel, esetleg átalakulás révén tekinthető szubsztanciának. Mindezek valamiféle egységre törekednek összetételükben vagy átalakulásukban. Ez az egység a *keveredés* (ar. *mizāğ*, gör. *kra-sis*), ill. konfiguráció; keveredés az átalakulás tekintetében, konfiguráció az összetétel tekintetében. A formai okok a keveredések, a belőlük származó képességek, valamint az összetételek. Avicenna nagy súlyt fektet annak a hangsúlyozására, hogy az elemek, a keveredések stb., részletes bizonyítása nem az orvostudomány, hanem a fizika tárgyát képezi, úgyhogy az orvosok erre nem is képesek, s foglalkozniuk sem kell vele, hanem el kell fogadniuk azt, amit ezzel kapcsolatban a fizikában jártas tudósok állí-

tanak. Avicenna gyakran intéz ilyen és ehhez hasonló figyelmeztetéseket olvasóihoz, mindig élesen megkülönböztetve azt, ami az orvostudományba tartozik, attól, ami nem tartozik oda. Egy helyütt azt mondja, hogy amikor Galénosz eme fogalmak bizonyításával foglalatzkodott, akkor ő ezt nem orvosi minőségében tette, hanem mint filozófus, mint a fizikában jártas tudós, éppúgy, mint amikor egy muzulmán jogtudós (*faqīh*) megpróbálja bizonyítani ama törvény helyességét, amely előírja, kötelezővé teszi a jogtudósok számára a jogi szaktekintélyeknek egy adott kérdésben vallott véleményazonosságának, konszenzusának (ar. *iğmâʿ*) követését, akkor ő ezt nem jogtudói minőségében, hanem teológusként teszi.⁶

Elemeknek (ar. *rukn*) a testnek ama elsődleges részeit nevezi Avicenna, amelyek már nem oszthatók tovább eltérő alakú részecskékre, s amelyek keveredése révén létrejönnek a különböző lények.⁷ Az orvosoknak el kell fogadniuk a fizikában jártas tudósoknak ama tételét, hogy belőlük négy van, sem több, sem kevesebb. Kettő ezek közül könnyű: a tűz és a levegő, kettő pedig nehéz: a föld és a víz. Rögtön elsődleges tulajdonságokat is hozzájuk rendel: a föld hideg és száraz, és ily módon szilárdságot és állandóságot kölcsönöz a testeknek; a víz hideg és nedves, és ez az utóbbi tulajdonság teszi képessé arra, hogy könnyedén szétváljon, kis részecskékre szakadjon, majd újra egyesüljön, ily módon lehetővé téve a testek számára, hogy különböző alakokat vegyenek föl. A levegő meleg és nedves, ily módon lehetővé téve a testek számára, hogy könnyűekké, könnyedekké, mozgékonyakká váljanak, míg a tűz meleg és száraz, ily módon lehetővé téve a testek számára, hogy finomakká váljanak, megérjenek és keveredjenek.

A keveredés, vagy más szóval temperamentum (ar. *mizâğ*, gör. *krasis*) valójában egy minőség, amely az elemek ellentétes minőségeinek az eredője.⁸ Az elemek négyféle minőséggel rendelkezhetnek, ezek: a melegség, a hidegség, a nedvesség és a szárazság. Nyilvánvaló, hogy az egyes testekre jellemző keveredés/temperamentum nem más, mint az adott testet alkotó elemek minőségeinek az eredője. Kétféle temperamentum/keveredés különböztethető meg pusztán logikai úton: kiegyenlített (temperált) és kiegyenlítetlen (nem temperált). Avicenna rögtön kihangsúlyozza, hogy az orvostudományban a kiegyenlítettség nem jelent abszolút középértékeket; ez is a fizika tárgykörébe tartozó probléma, s az orvosoknak el kell fogadniuk, hogy a kiegyenlített/temperált kifejezés (ar. *muʿtadil*) az orvostudományban használt értelmében nem az egyenlőség, az egyenlő értékeken alapuló egyensúly (ar. *taʿâdul*, *tawâzun bi-l-sawîya*), hanem az igazságos elosztás (ar. *al-ʿadl fi l-qisma*) kifejezésből származik, és azt az állapotot jelöli, amelyben a test vagy annak egy része az emberi testnek legmegfelelőbb mértékben részesedik az elemekből.

Az ily módon definiált kiegyenlítettség meglehetősen tág fogalom: meghatározható egyrészt az élőlényekre, általában az emberiségre, egy bizonyos klíma lakóira, egy adott egyedre vagy egy adott testrésze jellemző két határérték közötti viszonylag tág mezőként, vagy pedig az előbb említett minden egyes esetben a legmegfelelőbb középértékként is. Az egyes szervek nem temperáltak, hanem kiegyenlítik egymást egy temperált testben. Ez alól egy kivétel van mindössze: a bőr temperált, leginkább pedig a mutatóujj hegyének a bőre. Ezért azután ez a testrész az emberi test legerékenyebb része. Hasonlóképpen akkor nevezünk egy gyógyszert kiegyenlítettnek/temperáltnak, ha a minőségei egyik irányban sem haladnak túl az emberi kiegyenlí-

tettségre/temperáltságra jellemző határértékeken. Továbbá, amikor valamit hidegnek vagy melegnek nevezünk, akkor ezt az emberi testhez viszonyítva tesszük, úgyhogy pl. ugyanaz a gyógyszer meleg lehet az emberi testhez képest, ugyanakkor pedig hideg a skorpió testéhez képest. A kiegyenlített temperamentumtól/keveredéstől eltérés lehetséges csak egyik, vagy mindkét irányban. Ezek a keveredések/temperamentumok maguktól, vagy pedig valamilyen anyag hatására jönnek létre. Az utóbbi esetben az adott anyag infiltrálhatja az adott szervet, vagy pedig megtöltheti az üregeit és járatait. Avicenna ad egy felsorolást, amely az egyes szerveket a szervekre jellemző minőségek csökkenő intenzitása szerint említi, ezt a listát egyébként Galénosznak tulajdonítja.⁹ Általában véve Avicennának az a véleménye, hogy minden egyes szerv saját jellemző anyagának (*parenchyma*) megvan a saját jellemző temperamentuma/keveredése, mindazonáltal egy adott szerv végső temperamentuma/keveredése az említett temperamentumnak és az adott szervet alkotó véredények, idegek, vér stb., temperamentumának az eredője.

Most idézünk néhány érdekesebb megállapítást a minőségekkel kapcsolatban. Ezek felettébb tanulságosak abból a szempontból, hogy milyen bizonyítékokat hoz föl szerzőnk megállapításai alátámasztására: Az idősebb emberek hidegebbek mint a fiatalok, a bőrük ugyanis szárazabb és törekenyebb, és a csontjuk is szilárdabb. A haj szárazabb a csontnál, ha ugyanis egyenlő mennyiséget veszünk mindkettőből és desztilláljuk őket, akkor a csontból több víz és zsír fog eltávozni. A nedves foglalkozásokat űző emberek, mint például a tengerészek nedvesebbek az átlagembereknél. A nők hidegebbek a férfiaknál. Az északi népek nedvesebbek a délieknél. A temperamentum/keveredés természetesen a korrallal is változik.¹⁰

A testnedv (ar. *hilt*) nedves, folyékony anyag, ezzé alakult át legelőször a táplálék.¹¹ Ismerünk jó és rossz nedveket, és az egyik átalakulhat a másikba. Négy elsődleges testnedv van: a vér, a nyák, a sárga epe és a fekete epe. Másodlagos szempontból a testnedveknek újfent két csoportját különböztethetjük meg: salakanyagot és nem-salakanyagot. Az utóbbi már behatolt a test egyes szerveibe, de még nem asszimilálódott teljesen az adott testhez. Ennek azután szintén további négy fajtája különböztethető meg attól függően, hogy pontosan hol fordul elő a testben.

A vér meleg.¹² Van természetes és nem-természetes fajtája. Az előbbi piros, nagyon édes és nem romlik meg. Az utóbbi temperamentuma vagy magától, vagy pedig valamely rossz nedv hatására romlott meg, amely rossz nedv vagy kívülről származik, vagy pedig magában a testben keletkezett, pl. a vér egy része megromlott és a sűrűbb része fekete epévé alakult, míg a hígabb része sárga epévé alakult.

A nyáknak is két fajtája különböztethető meg: természetes és nem-természetes.¹³ A természetes nyák az a fajtája a nyáknak, amely képes átalakulni vérré, hiszen a nyák valójában nem más, mint olyan vér, amely nem ért meg kellőképpen. Galénosz azt mondja, hogy a nyáknak nincs külön saját kiválasztó szerve, s mivel különben is igen közeli rokona a vérnek, a vér járatait használja, hiszen egyébként is minden szervnek szüksége van rá. A romlott nyáknak íz szerint négy fajtája különböztethető meg: sós, savanyú, csípős és íztelen, állag szerint úgyszintén négy: víz-szerű, üveg-szerű, nyúlós és gipsz-szerű.

A sárga epe lehet természetes és nem-természetes.¹⁴ A természetes sárga epe valójában nem más, mint a májban keletkezett vér-hab. Egy része tovahalad a vérrel, hogy

táplálékul szolgáljon bizonyos szerveknek, amelyeknek szükségük van rá, valamint azért, hogy finomabbá tegye a vért, hogy azután az ily módon a szűk járatokon is át tudjon jutni. Szerepet játszik továbbá a beleknek a ragadós nyáktól és üledéktől való megtisztításában is, valamint mintegy „égeti” a beleket és a farizmokat, ily módon serkentve őket aktív tevékenységre. A nem-természetes sárga epe a gyomorban vagy a májban keletkezik. Az előbbi lehet pórégagyma-szerű és patina-szerű.

A természetes fekete epe nem más mint vér-üledék.¹⁵ A májban keletkezik és a vérrel együtt távozik el belőle, hogy táplálékul szolgáljon különféle szerveknek, mint például a csontok, vagy a lép, de ugyanakkor sűrűsíti és erősíti is a vért. Egy része az epehólyagba jut, hogy megszabaduljon salakanyagaitól. Ingerli a gyomorszáját, ily módon okozván éhséget és étvágyat, egyidejűleg összehúzó és erősítően a gyomor szájadékat. A nem-természetes fekete epe a vér elégeése révén keletkezik. A fekete epének vannak olyan fajtái is, amelyek sárga epe, nyák, továbbá természetes fekete epe elégeése révén keletkeznek.

Az emberi testben van egy víz-szerű folyadék is: ez az italoknak az a része, amelynek nincsen tápértéke, hanem mindössze elősegíti a táplálék továbbhaladását, ellentétben a testnedvekkel, amelyek táplálják a testet, azaz potenciálisan hasonlóak az emberi testhez.¹⁶

Hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a testnedvek aránya, hanem azok abszolút mennyisége is jelentőséggel bír.

Hogyan keletkeznek a testnedvek? Az emésztés a szájban kezdődik, és a gyomorban válik teljessé a környező szervek hőjének a hatása alatt.¹⁷ Az emésztés termékének a neve *chymus*. Ez sűrű, folyékony anyag, amely a májba jut, aholis fővés (*infibâh*) játszódik le. Éppúgy, mint ahogy a természetben minden fővés során hab és üledék keletkezik, ugyanez történik itt is; ebben az esetben a hab lehet például a természetes sárga epe, az üledék pedig a természetes fekete epe. A fővésen túl még égés is bekövetkezhet, ennek eredménye lehet rossz, sárga epe mint az átalakult anyag híg része, és nem-természetes, fekete epe mint az átalakult anyag sűrű része, amennyiben az égés mértéke túllép a rendes határon. Hiányos fővés esetében nyák keletkezik. Midőn mindeme anyagok már eltávoztak, természetes vér marad vissza, jöllehet még fölös mennyiségben tartalmaz vizet. Ez a fölös vízmennyiség a vesék, a húgyhólyag és a húgycsőnyílás útján hagyja el a testet. A vér azután továbbhalad és szétterjed az egész testben, táplálva azt.

Az első két emésztésen túlmenően a vérben lejátszódik egy harmadik emésztés is, midőn a véredényekben kering, és egy negyedik is, midőn szétterjed az egyes szervekbe.¹⁸ Az első emésztés a gyomorban játszódik le és salakanyagai a belekbe jutnak. A második emésztés során a gyomorban lejátszódó emésztés salakanyagai részben a vizelettel együtt eltávoznak a testből, részben pedig a lépbe és az epehólyagba jutnak. A másik két emésztés salakanyagai részben nem érzékelhető átalakulás révén távoznak el a testből, mint pl. izzadság vagy piszok, részben érzékelhető természetes szájadékok útján, mint pl. az orr vagy a fül, vagy a bőr nem érzékelhető pórusai révén, vagy valamilyen nem természetes módon, mint pl. „robbanó” daganatok révén, vagy esetleg valamilyen természetes kinövés révén, mint pl. a köröm vagy a haj.

Ezeknek a testnedveknek saját mozgató erők vannak. A hő mozgásba hozza a vért és a sárga epét, talán a fekete epét is. Az enyhe keveredés/temperamentum erősíti a

nyákat és a fekete epe bizonyos fajtáit. Még a tudat, bizonyos gondolatok is képesek mozgásba hozni a nedveket: vörös tárgyak látványa mozgásba hozza a vért, így azután orrvérzésre hajlamos egyének kerülnek a vörös tárgyak látványát.¹⁹

Avicenna felettébb tömör leírása az elemekről és a testnedvekről magába foglalja az emberi élettan jelentős részét. Ez az elmélet foglalkozik a világ fölépítésével, összetételével, valamint az emberi anyagcsere bizonyos aspektusaival. Ennek az elméletnek a legtöbb alkotóeleme nem több mint puszta spekuláció, amelyet összhangba lehetett hozni bizonyos anyagokra, az ún. elemekre és bizonyos testnedvekre vonatkozó már meglevő ismeretekkel. Általában véve azt mondhatjuk, hogy ez az elmélet különböző természeti jelenségek precíz megfigyelésén alapult, utána azonban eme precíz megfigyelések alapján egy nagymértékben spekulatív rendszer jött létre azzal a céllal, hogy kimerítő magyarázatát nyújtsa az emberi testtel kapcsolatos természeti jelenségek teljes rendszerének, ezen belül nagyszabású olyan jelenségnek is, amelyek teljes mértékben hozzáférhetetlenek voltak az egykorú megfigyelési módszerek számára. Mindazonáltal ez a rendszer olyannyira ruganyosnak bizonyult, hogy képes volt, legalábbis részlegesen, 1600 évig érvényben maradni. Még csak szemrehányást sem lehet tenni ezen elmélet létrehozóinak; ez időtájt teljes mértékben lehetetlen lett volna ennél valamennyivel is jobb elméletet létrehozni. Mindazonáltal egy pontban jelentős kételemek támadhatnak bennünk Avicenna módszerével kapcsolatban: úgy tűnik, nincs tisztában a tény és a hipotézis közötti különbséggel, valóságosan létezőnek tekinti ezt a jelentős mértékben spekulatív rendszert. Úgy tűnik továbbá, hogy semmivel kapcsolatban sincsenek kételemek, sohasem mondja, hogy valamint nem tud.

Ha megvizsgáljuk, hogy miképpen jelentkezik ez az elmélet Avicennánál és Galénosznál, akkor azt találjuk, hogy Galénoszhoz képest nem sok újat nyújt Avicenna. Néhány évvel ezelőtt e sorok írója megvizsgálta az emberi gége és a nyelv leírását Avicenna különböző műveiben.²⁰ Ott teljesen egyértelműen ki lehetett mutatni, hogy Avicennának nem voltak első kézből származó ismeretei ezeknek a szerveknek a fölépítéséről, hanem csak Galénosz megfelelő helyeit kivonatolta. Leírásai minden esetben elmaradnak a Galénoszi mögött, Galénosz minden hibáját átveszi, és amikor Galénosz nem egyértelmű, vagy véletlenül, vagy azért, mert valószínűleg ő sem volt biztos magában, akkor Avicenna rendszerint eldönti a kérdést, többnyire rossz irányban. Úgy tűnik, jelen esetben is az történt, hogy Avicenna Galénosz megfelelő műveinek rövid, igen tömör kivonatát adja; a tárgyalat fejezet valóban annak felel meg, ami egy tankönyv adott fejezetétől elvárható.²¹

JEGYZETEK

1 Galénosz ide vonatkozó nézeteihez vö. Schöner, E., *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie: Sudhoffs Archiv* Beiheft 4 (Wiesbaden), 1964, 86–95. Vö. még Harig, G., *Bestimmung der Intensität im medizinischen System Galens. Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike* 11. Berlin, 1974, 38–51 (*Das Viererschema und seine Quellen*).

2 Avicenna Kánonjának nincs kritikai kiadása. Az alábbiakban a következő kiadást idézzük: Al-Shaikh Al-Ra'is Abu 'Ali Al-Husain Bin 'Abdullah Bin Sina, *Al-Qanun Fī'l-Tibb*. Book I, Vikas, New Delhi, 1982.

3 *al-Šifā'*, *al-Ṭabī'īyât* 8, *al-Hayawân*; *al-Nağât*, *al-qism al-tâni fī'l-ḥikma l-ṭabī'īya*.

4 *Al-Qanun* 33.

5 i. m. 35.

6 i. m. 36.

7 i. m. 36–37.

8 i. m. 38–47.

9 i. m. 43–44.

10 i. m. 44–47.

11 i. m. 48–54.

12 i. m. 48.

13 i. m. 49–50.

14 i. m. 50–52.

15 i. m. 52–53.

16 i. m. 54.

17 i. m. 54–55.

18 i. m. 56.

19 i. m. 56–57.

20 Ormos, I., *Observations on Avicenna's Treatise on Phonetics: Acta Orientalia Hung.*, 39, 1985, 45–84.

21 Természetesen van némi különbség a két eset között: a humorális elmélet esetében nem tudjuk összehasonlítani a különböző leírásokat modern ismereteinkkel, míg az emberi anatómia esetében ez megtehető.

Tasnádi Edit

A török irodalom Magyarországon

Valóságos „magyar” szám volt a *Sanat Olayı* c. török kulturális folyóirat 1981. novemberi száma. Emel Ceylan Tamer – aki férjével, a költő-műfordító (többek között Ady-fordító) Ülkü Tamerral Magyarországon járva, a magyar irodalom, könyvkiadás és filmszakma számos jeles képviselőjével találkozott, terjedelmes, képekkel gazdagon illusztrált cikkben mutatta be a magyar filmművészet fejlődését a kezdeti lépésektől a mai nemzetközi sikerekig. Interjút készítve Fábri Zoltánnal a Balázs József regényéből készült, s a film bemutatójával egyidőben törökül is kiadott „Magyarok”-ról, a törökországi bemutató kapcsán emlékeztetve idézi az Ady-centenárium idején Törökországban járt Pozsgay Imre szavait: „Vannak országok, amelyek kultúrájuk fejlesztésében és másokkal való megismertetésében szerencsésnek mondhatók, s vannak olyanok, melyeket a történelem nem részesített ebben a szerencsében. De az olyan kis országok is, mint Törökország vagy Magyarország – amelyekhez a sors nem volt kegyes – együtt sok mindent tehetnek.”

Azt, hogy a török írók is érzik: irodalmuk hátránnyal indul a népek kultúráinak nagy világversenyén, a *Sanat Olayı* idézett számának *Kis országok – nagy irodalmak* c. összeállítása is igazolja. Ez a cím ismerősen cseng nálunk, hiszen Gera György, az *Idegennyelvű Könyvszemle* azóta elhunyt főszerkesztője a sok helyütt, sokszor elhangzott panaszok, indulatos eszmefuttatások, rezignált tünődések, tárgyilagos helyzetelemzések és bölcs javaslatok számára fórumot teremtett: levelet intézve költőkhöz, írókhoz, kiadókhöz, megkérdezte tőlük, mit tehetnek azok az országok, amelyeknek irodalmát külföldön nem méltányolják, hogyan növelhető az érdeklődés a külföldi irodalom iránt, s létezhet-e egyáltalán maradéktalan értékű fordítás. A körkérdésre érkezett 98 választ Boldizsár Iván előszavával a MKKE ki is adta 1979-ben *Petits pays, grandes littératures? – Small countries, great literatures?* címmel, angol és francia nyelven. Ki tudja miért, törökök akkor nem szerepeltek a válaszadók között. A *Sanat Olayı* említett száma azonban, idézván Boldizsár Iván előszavát, valamint Jorge Amadotól, Illyés Gyulán keresztül Vidalig 19 megkérdezett gondolatait, közzéteszi négy ismert török költő, ill. író hozzászólását is. Ezek a hozzászólások bepillantást nyújtanak a hozzánk sokféle szállal kötődő, s a magyar olvasó számára mégis szinte ismeretlen, de gyökeresen eltérő vonásai ellenére is sok szempontból hasonló gondokkal küszködő török irodalom ismerős-ismeretlen világába.

A Magyarországon is ismert Aziz Nesin most is a rá jellemző szellemességgel és sajátos szemléletességével fogalmaz: „Az utóbbi hónapokban a rádióban és a televízióban föltűnt egy reklám: *Bankunk jó bank*. Az irodalom viszont nem bank; az igazi irodalom nem dícsérheti önmagát. Nem ismeri a világ a kis országok nagy irodalmát? Ha valóban van – és szerintem van – ám ne ismerje. Nem a mi feladatunk, hogy megismertessük, hanem másoké. Mi nem hirdethetjük, mint a bank, hogy a török irodalom

jó irodalom... A magyar írók körlevelükben azt mondják, hogy a magyar irodalom semmiben sem marad el a német, angol, francia, orosz, olasz stb. irodalmaktól. A művészeti alkotások azonban nem mérhetők CGS-mértékegységgel, hogy ezt az állítást igazolni tudjuk... Az épületek legnagyobb ajtaja a bejárati, nincsen olyan ház, amelynek a konyha-, háló- vagy fürdőszoba-ajtaja nagyobb volna a kapujánál. A világnak megvannak a maga nagy kultúrkapui. A régi nagy és élenjáró országok, ha időközben elveszítik is haladó jellegüket és nagyságukat, egy ideig őrzik még kulturális kapuik nagyságát. A nagy kapuk sokáig a keleti országokban álltak, az ipari forradalom után azonban az ipari országokba kerültek át. Napjaink nagy kapui: New York, Moszkva, London, Párizs, Berlin stb. Kapu egy-egy nemzetközi díj is... A nagy kulturális kapuk kiadói sajnálatos módon a kis vagy elmaradott országoktól, elsősorban a keletiekétől, az írásmű értéke helyett inkább egzotikus és excentrikus érdekességeket várnak; ráadásul a török irodalmat nem segíti a kapitalista országok tőkéje és reklámapara, s nem részesül a szocialista országokban megszokott állami támogatásból sem."

A török hozzászólók közül az igen sokoldalú Kemal Özer, József Attila török fordítója mutatkozik a legoptimistábbnak és a legaktívabbnak. Miután leszögezi, hogy a megjelenés mindenekelőtt ismertség és ismeretség kérdése, tehát a nagy irodalmak és a befutott írók behozhatatlan előnnyel indulnak a versenyben, Aziz Nesinnel ellentétben azt vallja, hogy az írónak magának kell kezébe vennie az ügyek intézését. Véleménye szerint a török irodalom szerencsésebb helyzetben van, mint a többi fejlődő országoké, mivel gyökereivel messzire nyúló, kiterjedt turkológiai kutatások eredményeire támaszkodhat. A világ turkológusai a török irodalom önkéntes fordítói. Nem professzionisták, tulajdonképpen munkájuk mellett, egyszerűzetből vállalják a fordítást. Felhívja az írókat, hogy támogassák ezeket az önkénteseket, küldjenek nekik könyveket, mert a fordításban, minden nehézsége ellenére, bízik. Számolva a racionalitásokkal, együttműködést javasol: a filológus-fordító és a költő/író-műfordító közös munkálkodását.

„Macaristanda Türk Edebiyatı” címmel – tehát jelen ismertetőnkkel azonos címen – jelent már meg egy rövid összefoglaló. Aziz Nesin ugyanis, bár mint láthattuk, meglehetősen szkeptikusnak mutatkozott a külföldi bemutatkozást illetően, s főképpen mélysegesen elítélt mindenfajta önreklámozást, nem marad rest, ha úgy érzi, tehet vagy tennie kell valamit. Szerzői jogokból befolyó jövedelméből (az egyik legtermékenyebb, s ugyanakkor a legtöbbet fordított török író!) 1972-ben hozta létre a ma már sok milliós értékű Nesin-alapítványt. Az alaptőkéből közel Isztambulhoz, Çatalcában tehetséges fiatalok számára épül otthon. Az alapítvány *Edebiyat Yılı* címen évkönyvet ad ki, így vásárlói is hozzájárulnak egy-egy téglával a létesítmény építéséhez, ill. működéséhez. Nem is apró téglácskával: vaskos kötetekről van szó. A sorozat darabjai a török irodalom hasznos kézikönyvei: számbaveszik az év irodalmi és kulturális eseményeit, felmérik a vers, a próza, a kritika, a népköltés, a gyermekirodalom és a török nyelv aktuális helyzetét, összefoglalják az irodalmi vitákat, bemutatják az új kulturális szervezeteket és folyóiratokat, beszámolnak a pályázatokról és a díjakról, köszöntik a születésnapjukat ünneplőket és megemlékeznek az eltávozottakról, ill. az esztendő jeles évfordulóiról. Mindezeket túl rendre számot adnak egy-egy ország turkológiai kutatásairól, török vonatkozású kulturális tevékenységéről.

Az 1982-es évkönyvben a magyar turkológiai és történelmi-paleográfiai kutatásokról, ill. a török irodalom magyarországi jelenlétéről jelent meg tanulmány. Ez utóbbit Rubovszky Edittel közösen készítettük, s akkor a kezdetektől 1981. végéig bezárólag 52 kötetet sikerült összeszámlálnunk. Sok ez vagy kevés? A nagy irodalmak fordításaihoz képest elenyésző, még akkor is, ha azóta bővült a lista. S az általunk ismert adatok szerint még mindig jóval több török mű jelent meg magyarul, mint amennyi magyar törökül. Alábbi összeállításomban támaszkodom e korábban közösen írt, törökül megjelent dolgozatunk megállapításaira, adataira.

A régmúltból

A török irodalom és a magyar turkológia egyik legrégebbi, ugyanakkor máig ívelő összekapcsolódásáról szólva példázzuk történelmünk és kultúránk szoros összefonódását.

A török próza egyik első jelentős mesterének, Evlia Cselebinek tízkötetes műve, a *Seyahatname* (*Utazások könyve*) aligha járt be kevésbé kalandos utat, mint maga az alkotója. A mű három kéziratos példányát őrzik a török könyvtárak, de nyomtatásban még válogatás is csak a 19. században jelent meg belőle. Az első teljes kiadás munkálataiban részt vevő Kilisli Rifat az előző kiadásra utalva ezt jegyezte föl: „A nyomdában időnként láttuk a korrektúrapéldányokat. Az akkori cenzorok nagy érdeklődést mutattak Evlia Cselebi műve iránt, s bár jóindulatúnak mutatkoztak, a szultánságra és a kormányra vonatkozó részletek közül jónéhányat kihagytak, ill. megváltoztattak, s a mű sok fejezete, illetve szava helyett mást tettek be. Cevdet Bey a cenzúra által kihagyott részeket egy nagy tekercsbe göngyölve elrakta egy külön szekrénybe, azzal a reménnyel, hogy jön majd egy szabadabb kor, amidőn ezeket a részeket vissza lehet illeszteni. Íme, ez az egyik fontos oka annak, hogy Evlia Cselebi *Seyahatname*-jét újranyomtassák...” Az első kötet még arab- (1898–1928), az utolsó kettő már latinbetűs írással jelent meg (1935–38).

Evlia Cselebi kiadásában mi magyarok is részt vettünk: a magyarországi utazásokról szóló hatodik kötet a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával, Vámbéry Ármin előszavával és Karácson Imre közreműködésével jelent meg Törökországban, s 1904-ben már magyar fordításban is napvilágot látott az Akadémia „Török történetírók” c. sorozatában. A további könyvtári búvárkódások során Karácson fölfelezte, hogy a hetedik kötetben is vannak magyar vonatkozások. Miután a török cenzúra akkor állította le egy időre a Cselebi-kiadást, Karácsonnak a legnagyobb óvatossággal kellett dolgoznia a további fordításon. Mégis, már 1908-ban megjelent magyarul Evlia Cselebinek az 1664–1666 között Magyarországon és Ausztriában tett utazásairól szóló beszámolója is.

Buda visszafoglalásának 300. évfordulója előtt, 1985-ben új kiadásban vehettük kézbe Karácson Imre 1904-es, immár történelmi értékű fordítását, s most kíváncsian várjuk, megjelenik-e majd a másik, nem kevésbé érdekes, s hasonlóképpen páratlan forrásértékű kötet?

Hasonlóképpen figyelemreméltó Naszreddin Hodzsa magyarországi „élete”: anekdota-irodalmunk évszázadait végigkísérik a hodzsa történeteinek motívumai a korai erdélyi prózaírodalomtól kezdve a Mátyás király nevéhez kapcsolt furfangos történeteken keresztül a 19. századi sajtó jóízű adomáiig, még akkor is, ha nálunk más fikatív

vagy létező alakok e huncutságok főszereplői; hisz a Naszreddin Hodzsa anekdoták a nemzetközi anekdotakincs áramlataival jutottak el már igen korán a magyar nyelvterületre. A több-kevesebb változtatással már évszázadokkal ezelőtt felbukkanó Naszreddin Hodzsa anekdoták magyar megfelelőit nemzedékek hallgatták, mesélték, olvasták szívesen, s a bibliográfiánkban szereplő kiadványokon túl is számtalan cikk, tanulmány elemzi magyarországi útjukat.

19. század: turkológus-fordítók

A magyar közvéleményben, s ezzel együtt a magyar irodalomban hosszú évszázadok óta élénk érdeklődés él a törökség iránt. A 14. századtól kezdve a török tárgyú irodalmi alkotások jórésze a török elleni harcra buzdít (elégedjünk itt meg, mint a legismertebb, a *Szigeti veszedelem* említésével), de idézhetnénk egészen más jellegű példákat is (ld. a török költészet magyarországi jelenlétét bizonyító Balassi Bálint-féle „török verseket”). Ez az érdeklődés nem szűnt meg a hódoltság időszaka után sem, sőt időnként új, aktuális tartalmat is nyert. Köztudomású pl., hogy Jókai Mór is igen szívesen nyúlt regényeiben és elbeszéléseiben török témákhoz. Így már legelső regényei közül az *Erdély aranykora* és *Török világ Magyarországon* címűben (ezek 1851 és 1853 között készültek) a török hódoltság korának megkapó rajzát adja; az egy évvel később keletkezett *Fehér rózsá* és *Janicsárok végnapjai* már teljesen török témájú. A krími háború aktualitása ösztökelte akkor Jókait, sok forrásművet áttanulmányozott, sőt török tárgyú műveihez bőven merített témát az újságok híreiből is.

Hasonló érdeklődés mutatkozott Magyarországon a török irodalom iránt, így a magyar olvasó már a 19. század derekán – a magyar forradalom és szabadságharc lázas időszakában – ízelítőt kapott a török irodalomból Vámbéry későbbi tanítómestere, Repiczky János kis könyve révén.

A török irodalom első magyar megszólaltatói általában első tudós turkológusaink voltak. Irodalmi munkásságuk a nyelvész-filológus tevékenységétől néha alig-alig választható el, a gazdag folklórantológiák, például a népdal- és mesegyűjtemények gyakran a nyelvészeti kutatások „melléktermékei”. Mészáros Gyula, Vámbéry Ármin, Thúry József, Karácson Imre, Vincze Frigyes, Pröhle Vilmos és társaik mellett, elsősorban Kúnos Ignác sokirányú munkássága járult hozzá a múlt század második felében, a századfordulót megelőző, illetve követő években-évtizedekben a török irodalom magyarországi megismertetéséhez. Kúnos ismertette meg először a közönséget a török népi játékokkal, a *karagöz*-zel és az *ortaoyunu*-val, behatóan foglalkozott a Naszreddin Hodzsaanekdoták témájával (a hodzsa és a magyar anekdoták kapcsolatáról később György Lajos is írt), meséket és népdalokat gyűjtött és adott ki, ugyanakkor bonckés alá vette a török irodalom és a nyugati kultúra kapcsolatait is. (Csak zárójelben említjük meg, hogy van Kúnosnak egy olyan tanulmánya a török népi irodalomról, amelyet törökül írt, Törökországban jelent meg – így magyar fordítása még kiadásra vár.)

Repiczky János úttörő munkáját lassan követték a többiek. Megjelentek a török irodalom egy-egy korszakát vagy az egyes írók, költők munkásságát elemző könyvek. Erdődi Harrach Béla pl. Fuzúliáról és Bagdadiról írt tanulmányt, antológiájában pedig több török műnek is helyet adott. Karácson Imre a kortárs török alkotók műveiből válogatott, Pröhle Vilmos Namik Kemal drámáiról írt, s egyik drámáját is lefordította.

Vincze Frigyes nevéhez több irodalmi tanulmány fűződik. Az oszmán irodalom egészének áttekintése mellett Mehmed Emin Yurdakul és Namik Kemal bemutatásával az újabb török irodalom felé fordult. Emellett Ahmet Rasim regényének is ő volt magyar tolmácsolója.

Pastinszky János a török irodalom egészét áttekintő monográfián dolgozott, de ennek csak egy része jelent meg, a teljes kézirat sorsa ismeretlen. 1912-ben kiadott résztanulmányában az oszmán irodalom korábbi szakaszainak vázlatos áttekintése után, a 19. századi török irodalom nagy úttörői, a nemzeti irodalom megteremtéséért fáradozó Ibrahim Sinasi-ról, Namik Kemal-ről, Ahmet Mithat-ról, Muallim Naci-ról és követőikről írt, s szólt az új ígéretekéről is, mint Tevfik Fikret, Mehmet Said.

A század elején Bán János írt tanulmányt Tevfik Fikretről; antológiákat készített Mészáros Gyula, Dömötör Béla, Mezey István; Halide Edip Adivar, Mustafa Macide, Iskender Fahreddin és Suat Derviş egy-egy regényét pedig Silberfeld Jakab, Persian Ádám ill. Schneider Miklós ültette át magyarra.

Tegnap és ma

A török irodalom iránti érdeklődés Magyarországon a felszabadulás után sem csökkent, s ha a könyvkiadás török produktumainak számával nem is vagyunk elégedettek, el kell ismernünk, hogy bibliográfiánk adatainak nagyobb része 1945. utánról datálódik.

Viszonylag szerencsésebb helyzetben vannak az érdeklődők közül a versbarátok. Egyrészt azért, mert a magyarhoz hasonlóan a törökben is évszázadokon át a líráé volt a vezető szerep, a költészet emelkedett világirodalmi szintre, másrészt, mert van egy olyan antológiánk, amely átfogó képet nyújt erről a gazdag költészetéről. A Hazai György és Árpád Imre szerkesztette *Szenvedélyek tengere* c. kötet verseinek tengerén kitűnő műfordítógárda – többek között Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Vas István, Lányi Sarolta, Somlyó György – fordításaival, a korok, stílusok és irányzatok között Rásonyi László eligazító tanulmánya segítségével hajózhatunk. Az antológia a 13. századi díván-költőtől, Sultan Veled-től a lantos költészetten át, századunk súlyos társadalmi gondoktól feszülő lírájáig épít egyetlen hatalmas ívet a köztársaság korának jelentős költő-triumvirátusáig. A mindennapok énekese Orhan Veli Kanık, a kötetről kötetre változó Oktay Rifat Horozcu és a romantikától a társadalmi valóságig eljutó Melih Cevdet Anday verseivel záruló kötet olvastán csak egyetlen hiányérzetünk támad: jó volna az azóta fölnőtt újabb török költőgenerációkkal, az újabb költői irányzatokkal egy hasonlóan értő válogatás révén megismerkedni.

„... Eljön majd a nap tudom
mikor úgy fogunk egymáshoz vendégségbe járni,
mint egyik kertből a másikba, nyílt úton...”

Názim Hikmet mondja ezt, *Magyar föld* c. versében. Ő maga valóban sokszor és szívesen látott vendég volt nálunk, közöttünk ének, akik barátai lehettek, s művei is otthonra leltek a magyar olvasók szívében. Első magyar nyelvű versköteté a börtönében éhségstrájkba kezdő költő kiszabadításáért indított nemzetközi akcióhoz kapcsolódóan jelent meg, ezt követte hamarosan a második, a költő-barát Somlyó György fordításában, majd 1956-ban már egy terjedelmes válogatás. Tornai József fordításai, a *Nehéz a távollét* c. parányi kötetben a száműzetés nehéz kenyerén élő

költőt szólaltatják meg; halálának tizedik évfordulóján pedig fiatal költők adóztak tisztelettel emlékének, felidézve a 20. századi világlíra e klasszikusának költői pályaképét. Három nagyterjedelmű költeményét olvashatjuk itt: egy-egy lírai riportot Kubáról, ill. Tanganyikáról, és a kései szerelem szépséges himnuszát, a *Szalmaszöke*-t. Több színművét, *Romantika* címmel életrajzi regényét és a *Szerelmes Felhő* c. kötetben költői szépségű meséit olvashatjuk.

Nâzım Hikmeten kívül Fazıl Hüsni Dağlarca az egyetlen török költő, akinek önálló kötete van magyarul. A mai török líra doyenjének sajátos világához Tandori Dezső kalauzolásával juthatunk közel.

Van prózai antológiánk is, a Rubovszky Edit szerkesztette *Török elbeszélők*, 1974-ből. Ez is a kezdetektől máig, pontosabban szólva a mai derékhadig halad, a kezdetek azonban itt nem hét évszázaddal korábbi időpontot jelentenek: a kötetindító novella írója, Memduh Şevket Esendal alig több mint száz esztendeje, 1883-ban született. 27 elbeszélő közel félszáz írása természetesen nem adhat módot a török novellairodalom minden egyes jellemzőjének bemutatására, de a születő török széppróza útkeresését, a Maupassant-i, Csehov-i, majd Sartre-i, Ionesco-i, Kaffka-i, Steinbeck-i hatásokat, a társadalmi ellentmondásokat és a változtatni akarást híven tükrözi. Ma már ezt az antológiát is folytatni kellene.

A török széppróza fontos vonulatát alkotják a falu és a parasztok szenvedését világgá kiáltó – mondjuk így – „népiesek”. *Allah árnyékában* címmel, *Egy anatóliai tanító felfegyverzése* alcímmel jelent meg válogatás Mahmut Makal műveiből. A fiatal tanító nem regényt ír, hanem a maga körül látott nyers valóságot írja le úgy, ahogyan átéli. Egy olyan értelmiségi megrázó vallomása ez a könyv, aki önfeláldozóan küzd az elmaradottság, a nyomor, a tudatlanság, a vallási fanatizmus és a babonák ellen.

A török paraszt és a munkás ábrázolása a „török Gorkij”-nak nevezett Sabahattin Ali novelláival nyert az irodalomban polgárjogot. Megdöbrentően szikár elbeszéléseiből nálunk *A malom* címmel jelent meg válogatás, emellett – legalábbis a könyvtárakban – a pozsonyi kiadású *Mocsárláz* c. válogatást is kézbe vehetjük.

Felnőtt-regényt sajnos nem olvashatunk magyarul a falusi intézetek nevelte Fakir Baykurttól, de *Tarkatollu* c. meseregényéből is világosan kiderül, hogy kik mellett kötelezte el magát. A folklórmotívumok iránt érdeklődőknek is érdemes elolvasni ezt a könyvet. Egy Anatóliában gyűjtött népmesét dolgoz fel, amely számunkra ismerős motívumokra épül: cselekménye szinte hajszálra megegyezik a mi gyémántfélkrajcáros kiskakasunk kalandjaival, s fontos szerepet játszik a mindent járó malmocská is.

Az elbeszélés egy sajátos ágának kiváló mestere a bevezetőben is említett Aziz Nesin, akinek sikerült a kis nyelvek elszigeteltségéből kitörni: művei kb. harminc nyelven olvashatók; Arany Pálma-, Krokodil-, Arany Sün-, Hitar-petar- és Lótusz-díjak jelzik szatíráinak nemzetközi elismertségét. Rekord Magyarországon is: ő az egyetlen török prózaíró, akinek négy önálló kötete jelent meg magyarul. *A szabály az szabály* és a *Fordítások és ferdítések* a népi humor, a tréfák hangvételével nagyon is mai visszasságokat, legfőképpen a bürokráciát tollhegyre tűző írásaiból köt csokrot. *Azok a csodálatos mai gyerekek* c. kötete gyermek és felnőtt számára egyaránt szórakoztató módon világít rá azokra a nehézségekre, amelyekkel a kicsik, a nagyok világának képmutatása miatt kerülnek szembe. (Rıfat Ilgaz *Kopasz Mahmut diákjai* c. ifjúsági

regénye ugyanakkor a kacagtató diákcsinnyek tárháza). A legutoljára megjelent Aziz Nesin kiadások az író újabb arcát fordítják felénk: a drámaíró Nesinét.

A ritkább urbánus regény példája Samim Kocagöz műve, a *Tízezer visszatérése*. A jelképes cím arra utal, mennyire nehéz a konzervatív környezet és a vagyon csábításai közepette is híven kitartani az ifjúkor haladó eszméi mellett.

A fiatalabb írónemzedék képviselője Erdal Öz. A nálunk *Vajdó szabadság* címmel megjelent regénye az 1971. márc. 12-t követő nyílt jobboldali terror időszakának döbbenetes ábrázolása. A főhős sebesülten és betegen kerül a köztörvényesek cellájába. Pokoljárásra, kínzásokra emlékszik, de már valamelyest megnyugodva, mert nem tudták megtörni, s a társadalom számkivetettjei, az egyszerű emberek is befogadják az eleinte gyanúsak tartott politikait.

A viszonylag későn fejlődésnek induló török novellairodalomban Sait Faik Abasiyanik-nak az egyéni problematikát megragadó, ill. Sabahattin Ali-nak kemény társadalomkritikájú elbeszélései jelentik az első csúcspontokat. (Sait Faik válogatás is készülően van az Európa Kiadónál.) Sokáig egyik irányzat sem talált méltó folytatóra, mígnem az 1960-as évek végén feltűnt Bekir Yıldız új szintézist teremtett. Balladatömorszerű novelláiban sorstragédiákat rajzol meg, s ezzel egyértelműen állást foglal ars poeticája mellett: „A művésznek azok mellé kell állnia, akik egyszer a meg nem fogalmazott remények, a meg nem élt szerelmek, a meg nem adott remények birtokosai lesznek.”

„Yaşar Kemal korunk nagy regényírója” – írja a *Le Monde*, „Yaşar Kemal az irodalom óriása” – mondja a *Nouvelles Littéraires*, „Yaşar Kemal egy nép géniusza” – így a *Le Matin*, abból az alkalomból hogy az író Párizsban átvette a nemzetközi Del Duca-díjat. Évek óta ott szerepel a Nobel-díjra jelöltek között is. A nemzetközi elismerést már az 1953-ban írt *Sovány Mehmed* meghozta számára. Az UNESCO is javasolta, hogy a regényt fordítsák le a nagy világnyelvekre. Magyarul 1963-ban jelent meg. A regény a Toros hegység betyárvilágát hozza elénk, a harmincas évek e török Rózsa Sándorával, a szegények legendás védelmezőjével.

És újra néhány kiragadott idézet: „Yaşar Kemal regényét tolsztoji méretek és dickensi elevenség jellemzi” – ez az angol sajtóból. A törökből: „Szofoklész tragédiáiból, a sokat megért öregek hangja ez.” Egy francia vélemény: „Akárcsak a görög Kazantzakis, Yaşar Kemal is teljes mezítelenségében mutatja föl népe lelkületét.” Vagy a svédéből: „Egyszerűen félelmetes, ahogy ez a könyv elbűvöli az embert.” Ez az elbűvölő regény Çukurova lakóiról szól, akik mostoha körülmények között, emberföltölti erőfeszítéssel tartják fenn magukat. Yaşar Kemal e másik műve a természet és a társadalom egyaránt könyörtelen erőivel szembeálló ember apoteózisa, *Ördögsekelek útján* címmel jelent meg magyarul.

Mindezidáig nem említettünk egy nevet, holott ma Törökországban, vagy bármiféle török vonatkozásról szólván nem lehet nem találkozni vele. Atatürkre hivatkoznak a politikusok, nevével tele vannak az újságok, megszámlálhatatlan verset írtak és írnak róla, regények idézik alakját és a felszabadító háború hősi küzdelmeit. Érdekes módon a magyarra fordított szépirodalmi művek között nem találkoztam a nevével, csak egy helyen bukkantam rá – ám ez a fordítás nem törökből készült.

Engedtesse meg, hogy annyi adat után egy idézettel zárjuk ezt az ismertetést. Ezek a látszólag tiszteletlen sorok annak a katonának adóznak tisztelettel és elismerés-

sel, aki bátran támad, ha kell, de ugyanolyan határozottsággal el is tudja kerülni a főleges vérontást.

„Mindnyájan kinn voltak a mólón, de a história nem is hasonlított a földrengésre, mert nem tudták, hogy mit akar a török. Emlékszik rá, mikor azt a parancsot kaptuk, hogy több embert ne szállítsunk el? Rögtön szagot fogtam, amikor reggel megérkeztünk.

Egy csomó ágyú állt a parton, bármelyik pillanatban elsöpörhettek volna a vízről. Be akartunk futni, közel állni a mólóhoz, leengedni az első és a hátsó horgonyt, aztán ágyútűz alá venni a város török negyedét. Lesöpörtek volna a vízről, mi meg ronggyá lőttük volna a várost. Csak néhány vaktöltést lőttek ránk, amikor befutottunk. Kemal odajött, és elcsapta a török parancsnokot.”

A novella magyarul *Szmirna rakpartján* címmel jelent meg Szász Imre fordításában. Írója egy fiatal haditudósító: Ernest Hemingway. (E. Hemingway, *Elbeszélések*. Magyar Helikon, Bp., 1970, 582.)

Ami a bibliográfiából kimaradt

Nem törekedhetünk e keretek között teljességre: bibliográfiánk mindenek előtt nemzeti könyvtárunk, az OSZK adataira épül, az önálló könyvészeti egységekként számontartott művek kerültek így bele. Ily módon címszó lett pl. a török széppróza út-törői közül Ömer Seyfeddin egy novellája – kimaradtak viszont azok a novellafordítások, amelyek antológiákban, folyóiratokban láttak napvilágot. Csak példaként utalunk itt az Európa Kiadó évenként megjelenő *Égtájak* c. nemzetközi elbeszélésgyűjteményére (Bekir Yıldız *Bedrana* c. novellája 1981-ben jelent meg benne Rubovszky Edit fordításában), ill. a *Rakéta Regényűjság*-ra, amely röviddel meggyilkoltatása után hozta le Ümit Kaftancioğlu *Testvérvizsoly* (*Kardeş Kavgası*) c. novelláját (1978 VII/28, Tasnádi Edit ford.)

Ha a török irodalom jelenségei vonatkozásában a magyar sajtót nem is jellemzi mindig az ilyen gyors reagálás – bár a *Nagyvilág* kishírei között viszonylag gyakran olvashatunk a török irodalom újdonságairól –, ez nem jelenti azt, hogy a folyóiratok, újságok hasábjain nem találkozhatunk a novellafordítások mellett versekkel, mesékkel és természetesen cikkekkel, tanulmányokkal is. Ez utóbbiak közül feltétlenül említést érdemel, mint a török irodalom korai – és nyilvánvalóan igen intenzív – jelenlétének igazolása Balassi Bálint török versfordításainak, versátültetéseinek kérdése, ld. Németh Gyula (*Magyar Századok* 1948; *Acta Orient. Hung.* 1952 és 1955; *ItK* 1954), újabban pedig Szörényi László (*ItK* 1976) és Kovács Zsuzsa (*Keletkutatás* 1987. tavasz) tanulmányait.

A *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1979/1–2. számát sem hagyhatjuk említetlenül, mert ezt a dupla folyóiratszámot teljes egészében az ázsiai népek irodalmának szentelték. A török irodalomról a következők jelentek meg benne: Fuad Köprülü, *Az első versek és az első versmondók* (ford. Haszan Bidzsári és Kakuk Zsuzsa), Kemal Karpat, *A társadalmi tematika korunk török irodalmában* (ford. Kelemen András) és Ekber Babaef, *Názim Hikmet ars poétikája* (ford. Tasnádi Edit).

Az írott sajtó mellett az elektronikus sajtó is fontos szerepet játszik – játszhat – az irodalom terjesztésében. Rubovszky Edit pl. 1965-ben Sermet Çağan *Ayak Bacak Fabrikası*, ill. 1969-ben Melih Cevdet Anday *İcerdekiler* c. színdarabjait ismertette.

A Rádió Világirodalmi folyóiratában többször szerepelt Képes Géza; beszélt a török költészetéről, s elhangzottak Názim Hikmet, Orhan Veli, Oktay Rifat, Melih Cevdet Anday és mások verseiből készített fordításai. Az esti mesék között időnként török mese kíséri álomra a kicsiket; a nagyobbacska pedig biztosan jól szórakoztak Aziz Nesin *Azok a csodálatos mai gyerekek* c. gyerekregényének dramatizált változatán. Az utóbbi években még két dramatizált színmű került a Rádió műsorára: 1978-ban Basar Sabuncu mai tárgyú szatírája, a *Megtiszteltetés* (*Şerefıye*), 1985-ben pedig A. Turan Ofıazoglu *Bolond İbrahim* (*Deli İbrahim*) c. történelmi drámája, kiváló színészek tolmácsolásában. A sort folytatva, elkészültek egy újabb „szultándráma”, Orhan Asena *Hürrem Sultan* c. színművének felvételei is. (E három utóbbi Tasnádi Edit fordítása.) József Attila török fordítójával, Kemal Özerrel Kövesdy Zsuzsa készített műsort a *Modern írók portréi* c. sorozat számára, a költő versei Bede Anna fordításában szolgáltak meg.

A Magyar Televízióban Yılmaz Güney *Bedrana* c. filmjét láthattuk, amely Bekir Yıldız egyik novellájának megfilmesítése. A Magyarországon sajnálatosan ritkán látható török filmek közül az 1986-ban bemutatott Erden Kiral filmet: *Egy tanév Hakkariban* (*Hakkârîde bir Mersin*, 1982) érdemes itt idéznünk irodalmi alapanyaga, Ferit Edgü formabontó regénye, az *Ö* (*O*) miatt.

A magyar színpadon is jelentek meg már török művek: Kazimir Károly a világirodalom nagy mítoszainak és epikus alkotásainak sorában 1973-ban a török népi árnyjátékfigurát, Karagözt állította a Körszínház színpadára. A nyári körszínházi esték után a Thália színpadán is nagy sikert arató Karagöz fordítását Kúnos Ignác munkáinak felhasználásával Jánossy István készítette, és Weöres Sándor írt a darabhoz bevezető poemát. Ez a hús-vér Karagöz az Isztambuli Fesztiválon is rendkívül sikerrel mutatkozott be. Az Ódry-Színpadon pedig főiskolások állították színpadra Haldun Taner *Kesanlı Ali balladája* (*Keşanlı Ali Destanı*) c. népi ihletésű darabját.

Nem tartozik szorosan témánkhoz a szomszédos országok magyar nyelvű könyvkiadásának feltérképezése, néhány, a magyarországi olvasók számára is hozzáférhető kötetet mégis fölvevünk bibliográfiánkba. Nem volt témánk a Törökországon kívüli török népek, nyelvek irodalma sem. (Ebben a tárgykörben jelent is meg egy kismonográfia: Radó György, *A Szovjetunió urdli és török népeinek irodalma Magyarországon*. Bp., 1976. 237 oldal.) Néhány fontos publikációval azonban érdemes kivételt tenni. Így pl. Thúry József század elején írt tanulmányával: a nagy csagatáj költő, Alişir Nevai *Ferhád és Sirin* c. elbeszélő költeményének magyar kiadásával, mert a világon ez az egyetlen teljes fordítása a műnek, vagy Kakuk Zsuzsa páratlan régítörök antológiájával. Mint a török költészet kevészámú lelőhelyét, érdemes számot tartanunk Buda Ferenc műfordításgyűjteményét, vagy a modern ciprusi költők antológiáját, ahol a görögajkú költők mellett megszólal öt ciprióta török költő is.

Végezetül említsük meg, hogy az egyes országok irodalmának megismertetésében nem lebecsülhető a kézikönyvek szerepe sem. A Décsi Lajos-féle *Világirodalmi Lexikon*-ból Rásonyi László *Török irodalom* c. tartalmas cikkét kell kiemelnünk (3. kötet, 1657–64), amely e néhány oldalon remekbe szabott tömör áttekintést ad a témáról. Az Akadémiai Kiadó nagyszabású vállalkozása, az új *Világirodalmi Lexikon* – az eddig megjelent 10 kötet az A–Prága betűket tartalmazza – szakítva azzal az értelmezéssel, amely az angol–német–francia irodalmat tekintő világirodalomnak, tuda-

tosan törekszik arra, hogy a világ valamennyi népének irodalmát, minden jeles alkotóját bemutassa. A török anyagot Hazai György szerkeszti, s az első kötetek címszói között még ott volt Németh Gyula és Rásonyi Nagy László, ill. Necil Toğay is, hogy csak a már eltávozott szerzőket említsük.

A bibliográfia elé kívánczik egy megjegyzés: helyesírásunk a könyvek ortográfiáját követi. Miután a régebbi átírások meglehetősen ötletszerűek, a következetesség sajnos nem lesz erényünk. Bibliográfiánkat a megjelenési dátum sorrendjében állítottuk össze.

BIBLIOGRÁFIA

- Keleti órák. Költészeti, történeti és nyelvtudományi tekintetben párhuzam az arab, perzsa és török költészet között.* Válogatta és fordította Repiczky János. Szeged, 1848, 62 oldal.
- Erődi Harrach Béla, *Fuzuli, Bagdadi: Leila és Medsün. Költői beszély. Török irodalomtörténeti tanulmány.* Bp., 1875, 33 oldal. (*Leyla ile Mecnun*)
- Erődi Béla, *Török mozaik.* Bp., 1875, 190 oldal.
- A Balkán-félszigeti népek költészetéből.* Fordította és bevezeti Erődi Béla. Bp., 1892, 142 oldal.
- Oszmán-török népköltési gyűjtemény. 1. Oszmán-török népmesék.* (török nyelven) Bp., 1887, 328 oldal. *2. Oszmán-török népmesék és népdalok.* Gyűjtötte és fordította Kúnos Ignác. Bp., 1889, 421 oldal.
- Orta-öjün. Török népszínjáték. Büjüdzü öjünü. A varázsló.* Följegyezte, fordította és jegyzetekkel ellátta Kúnos Ignác. Bp., 1889, 36 oldal. (*Orta öyünü. Büyücü öyümü*)
- Kúnos Ignác, *Anatóliai képek.* Bp., 1891, 139 oldal.
- Kúnos Ignác, *Kisázsiai török népregények.* Bp., 1892, 48 oldal.
- Naszreddin Hodzsa tréfái. Török adomák.* Elbeszéli Kúnos Ignác. Bp., 1899, 68 oldal.
- Naszreddin Hodzsa tréfái.* Török (kisázsiai) szövegét gyűjtötte és jegyzetekkel ellátta Kúnos Ignác. Bp., 1899, 36 oldal.
- Ada-kalei török népdalok.* Gyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Kúnos Ignác. Bp., 1900, 119 oldal.
- Kúnos Ignác, *Das türkische Volksschauspiel. Orta öjün. Török népszínjáték.* Leipzig, 1908, 142 oldal.
- Kúnos Ignác, *A nyugati kultúra hatása a török irodalomban.* Bp., 1916, 40 oldal.
- Kúnos Ignác, *A török hodzsa tréfái. Naszreddin-mesternek csalafintásai és mulatságos esetei.* Gyűjtötte és fordította Kúnos Ignác. Gyoma, 1926, 221 oldal.
- Kúnos Ignác, *Mosolygó napkelet. Hodzsastrófák, török tréfák.* Bevezeti Palágyi Lajos. Bp., 1930, 188 oldal.
- Kúnos Ignác, *A szótlán királykisasszony. Török népmesék.* Móra K, Bp., 1980, 419 oldal.
- Pröhle Frigyes Vilmos, *Kemál Bej drámái.* Bp., 1895, 32 oldal.
- Pröhle Vilmos, *Napkeletről. Karcolatok. Kemál Bej Gülnihál. Dráma.* Fordította Pröhle Vilmos. Bp., 1910, 314 oldal. Második bővített kiadása Bp., 1922, 356 oldal.
- Karácson Imre, *Keletről. Szemelvények az újabbkori török irodalom műveiből.* Győr, 1899, 63 oldal.
- Thúry József, *A közép-ázsiai török irodalom.* Bp., 1904, 77 oldal.
- Venetianer (Vincze) Frigyes, *Mehmed Emin bej (Yurdakul). Tanulmány a török irodalom köréből.* Bp., 1906, 38 oldal.
- Ahmed Raszim, *Az élet gondja (Endişe-i hayat). Regény.* Fordította és bevezeti Vincze Frigyes, Kolozsvár, 1909, 67 oldal.
- Vincze Frigyes, *Námik Kemal Bej és az újtörök hagyományok.* Előszó Kúnos Ignác. Bp., 1911, 51 oldal.
- Vincze Frigyes, *Az oszmán irodalom főirányai.* Vámbéry Ármin előszavával. Kolozsvár, 1912, 140 oldal.
- Mészáros Gyula, *Török költők.* Antológia. Bev. Vámbéry Ármin. Bp., 1910, 208 oldal.
- Napkelet gyöngyei.* Műfordítások. Eredeti források után írta és fordította Dömötör Béla. Csorna, 1911, 52 oldal.

- Pastinszky János, *A legújabb török irodalom főbb képviselői.* Bp., 1912, 48 oldal.
- Magyar-török almanach.* A Vörös Félhold (Egyesület) javára szerk. és kiad. Mezey István. Bp., 1915, 234 oldal.
- Németh, (Gyula) Julius, *Türkisches Lesebuch mit Glossar. Volksdichtung und moderne Literatur.* Berlin–Leipzig, 1916.
- Halide Edib Hanum, *Az új Turán. Egy török nő végzete.* Ford. Silberfeld Jakab. Bp., 1917, 106 oldal.
- Madsid Musztafa, *Vágyak és szenvedélyek kelet fátyola alatt.* Regény. Ford. Persian Ádám. Bp., 1927, 166 oldal.
- Bán János, *Tevfik Fikret. Török irodalomtörténeti tanulmány.* Pécs, 1932, 63 oldal.
- György Lajos, *Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai.* Cluj-Kolozsvár, 1933, 23 oldal.
- Hanum Szuad Dervis, *Életem a szultán háremében.* Regény, Ford. Schneider Miklós. Bp., 1933, 95 oldal.
- Iszkender Fahreddin, *Abdul Hamid és Afrodite.* Regény. Fordította Schneider Miklós. Érsekújvár, 1934 körül, 268 oldal; Székesfehérvár, 1934, 303 oldal.
- Nazim Hikmet versei.* Fordította Somlyó György és Kuczka Péter. Révai K., Bp., 1950, 64 oldal.
- Nazim Hikmet, *Huszádik század.* Fordította Somlyó György. Szépirodalmi K, Bp., 1952, 30 oldal.
- Nazim Hikmet, *Versek.* Fordította és bevezeti Blaskovics József. Műfordítás Tóth Tibor. Bratislava, 1954, 117 oldal.
- Nazim Hikmet válogatott versei.* Fordította Devecseri Gábor, Eörsi István stb. Az előszót Somlyó György írta, a jegyzeteket készítette Hazai György. Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1956, 278 oldal.
- Nazim Hikmet, *Legenda a szerelemről (Az ünnep első napja. A csodabogár).* Színművek. Oroszból fordította Nikodémusz Emmi, Somlyó György. Új Magyar Könyvkiadó. Bp., 1956, 213 oldal.
- Nazim Hikmet, *Volt-e hát Iván Ivanovics?* Színmű. Oroszból fordította Horváth László, az utószót írta Simon Jenő. Európa K, Bp., 1958, 121 oldal. (Modern Könyvtár)
- Nazim Hikmet, *Nehéz a távollét.* Versek. Válogatta Hazai György és Árpád Imre. Fordította Tornai József. Magyar Helikon, Bp., 1963, 142 oldal.
- Nazim Hikmet, *Romantika.* Regény. Oroszból fordította Brodszky Erzsébet. Európa K, Bp., 1964, 203 oldal. (*Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*)
- Nazim Hikmet legszebb versei.* Fordította és bevezeti Balogh József. Bukarest, 1965, 127 oldal.
- Nazim Hikmet, *Én egy ember.* Válogatott versek. Válogatta Tasnádi Edit, fordította Halmos Ferenc, Pass Lajos stb. Európa K, Bp., 1973, 124 oldal. (*Ben Bir İnsan*)
- Nazim Hikmet, *Szerelmes felhő.* Mesék. Fordította Rubovszky Edit. Móra K, Bp., 1980, (*Sevdalı Bulut*)
- Sabahattin Ali, *A malom.* Elbeszélések. Bev. Sabiha Sertel. Ford. Kemény Ferenc. Szépirodalmi K, Bp., 1953, 165 oldal. (*Değirmen*)
- Sabahattin Ali, *Mocsárláz.* Elbeszélések. Bev. Nazim Hikmet. Ford. Blaskovics József. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, Pozsony, 1953, 180 oldal.
- Béni-Bári, a macska. Török népmesék.* Válogatta és fordította Bartócz Ilona. Az utószót írta Egyed Edit. Európa K, Bp., 1959, 161 oldal.
- Aziz Nesin, *A szabály az szabály.* Elbeszélések. Oroszból fordította Radványi Ervin. Európa K, Bp., 1960, 162 oldal. (Modern Könyvtár)
- Aziz Nesin, *Fordítások és ferdítések.* Humoros elbeszélések. Válogatta Árpád Attila, Hazai György, fordította Fehér Gézáné, Gerics Tamás stb. Európa K, Bp., 1965, 181 oldal.
- Aziz Nesin, *Azok a csodálatos mai gyerekek.* Fordította Necil Toğay és Paál Sebestyén. Móra K, Bp., 1981, 191 oldal. (*Şimdiki Çocuklar Harika*)
- Aziz Nesin, *Csinálj valamit, Met.* Drámák. Fordította és az utószót írta Balázs Judit. A fordítást átdolgozta Eörsi István. Európa K, Bp., 1984, 230 oldal. (Modern Könyvtár) (*Bişey Yap Met*)
- Szenvedélyek tengere. A török költészet antológiája.* Válogatta és szerkesztette Hazai György és Árpád Imre, az utószót írta Rásonyi László. Európa K, Bp., 1961, 456 oldal. (*Derya-i ah*)
- Haldun Taner, *Holdfényben a Csaliskur.* Kisregény. Fordította Hazai György. Európa K, Bp., 1963, 145 oldal. (*Ay ışığında Çaliskur*)

- Yasar Kemal, *A sovány Mehmed*. Regény. Fordította Koryürek Péter. Bev. Hazai György. Magvető K. Bp., 1963, 505 oldal. (*Világkönyvtár*) (*İnce Memed*)
- Yasar Kemal, *Ördögszekerek útján*. Regény. Fordította Tasnádi Edit. Magvető K. Bp., 1983, 421 oldal. (*Világkönyvtár*) (*Ortadirek*)
- Mahmud Makal, *Allah árnyékában. Egy anatóliai tanító feljegyzései*. Fordította Fekete Sándor. Kossuth K. Bp., 1967, 241 oldal. (*Bizim Köy, Hayal ve Gerçek, Memleketin Sahipleri, Kuru Sevda*)
- Fazıl Hüsnü Dağlarca, *Öltözködne a halott*. Versek. Válogatta Necil Togay, fordította és az utószót írta Tandori Dezső. Európa K. Bp., 1972, 195 oldal.
- Buda Ferenc, *Varázsének*. Műfordítások a török, mordvin, lapp, finn és mari népköltészetből. Kecskemét, 1973, 159 oldal.
- Török elbeszélők*. Antológia. Válogatta, az utószót, az életrajzi jegyzeteket és a jegyzeteket írta Rubovszky Edit. Európa K. Bp., 1974, 542 oldal.
- Alisır Nevái, *Ferhád és Sirin*. Elbeszélő költemény. Fordította és az utószót írta Brodszky Erzsébet. Magyar Helikon, Bp., 1974, 463 oldal. (*Ferhad ile Sirin*)
- Rifat Ilgaz, *Kopasz Mahmud diákjai. Képek egy török középiskolából*. Fordította Laki Zsuzsa. Móra K. Bp., 1975, 324 oldal. (*Hababam Sınıfı*)
- Samim Kocagöz, *A tízezrek visszatérése*. Regény. Fordította Kelemen András, az utószót írta Hazai György. Európa K. Bp., 1976, 396 oldal. (*Onbinlerin Dönüşü*)
- Ömer Seyfeddin, *A hősi halott, aki nem hagyta a fejét*. Elbeszélés. Fordította Garabán Miklós. Szigetvár, 1977, 16 oldal.
- Erdal Öz, *Vajúdó szabadság*. Regény. Fordította Necil Togay. Magvető K. Bp., 1981, 230 oldal. (*Világkönyvtár*) (*Yaralsın*)
- Fakir Baykurt, *Tarkatollı*. Meseregény. Fordította Tasnádi Edit. Móra K. Bp., 1981, 131 oldal. (*Sakarca*)
- Aranykert*. Antológia. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Képes Géza. Móra K. Bp., 1982, 245 oldal. (A világirodalom gyöngyszemei)
- Ismail Uyaroğlu, *Kicsike busz minden gyerek*. Fordította Székely Magda. Móra K. Bp., 1984, 36 oldal. (*Çocuk ve Şiir*)
- Ház tetején nyeles edény. Török népek találós kérdései*. Az anyagot válogatta és fordította Mándoki László. Móra K. Bp., 1985, 92 oldal.
- Evlia Cselebi *török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664*. Ford. Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatot írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Gondolat K. Bp., 1985, 623 oldal. [Ismertetését ld. folyóiratunk 1986. őszi számában.]
- Örök kőbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre. A VII-tól a XV. századig*. Válogatta, a bevezetést, az ismertető szöveget és a jegyzeteket írta Kakuk Zsuzsa. Európa K. Bp., 1985, 387 oldal.
- Galamb özönvíz után. Modern ciprusi költők*. Válogatta Élli Peonídu. A válogatást kiegészítette és ellenőrizte Szabó Kálmán. A török verseket fordította Székely Magda. Európa K. Bp., 1986, 223 oldal. (*Çiçeksiz Mezarlar*)
- Bekir Yıldız, *Sírok virág nélkül*. Elbeszélések. Válogatta és az utószót írta Tasnádi Edit. Fordította Rubovszky Edit, Tasnádi Edit. Európa K. Bp., 1986, 214 oldal. (Modern Könyvtár)

SZEMLE

Könyvek

BIBLIOTHECA ORIENTALIS HUNGARICA Akadémiai Kiadó, Budapest

A magyar orientalisztika idegen nyelvű kiadványai révén közvetlenül is igyekszik belekerülni a határokat nem ismerő kutatás vérkeringésébe, s nemzetközi rangja azon is lemérhető, hogy a határainkon kívül megfogalmazott tudományos eredményeket szívesen közlik a világnak szánt kiadványainkban. A „Magyar Keleti Könyvtár” című könyvsorozat, amely tárgyát és nyelvét, sőt szerzőgárdáját tekintve sem korlátozódik hazánkra, címével is arra utal, hogy a magyar orientalisztika követe a világban.

A sorozat — a magyar orientalisztika egyetlen idegen nyelvű könyvsorozata — tudományos igényét és magas színvonalát a Magyar Tudományos Akadémia neve hitelesíti: kezdetben — a két világháború között megjelent I–V. kötetekben, illetve az ekkor készült, de a háború után megjelent VI. kötet esetében — támogatóként, illetve kiadóként a Kőrösi Csoma Társaság — nevét-céljait öröklő Társaságunk elődje —, a VII. kötettől (1955) kezdve pedig az Akadémiai Kiadó a sorozat gazdája. Az egyes kötetek tudományos érdemét, majd az egész sorozat nemzetközi elismerését az is jelzi, hogy alkalmanként neves külföldi cég volt egy-egy kötet társkiadója és terjesztője. (A lipcsei Otto Harrassowitz az I. és II., a wiesbadeni Otto Harrassowitz cég a XXII., XXIV., XXVII–XXVIII. és XXX. köteteké. Az alább felsorolandó bibliográfiai adatok között csak ezek a rendkívüli körülmények szerepelnek, nem jelezve, ha a kötetek — 1955-től kezdve — a budapesti Akadémiai Kiadónál jelentek meg.)

A sorozat címéhez méltó tematikai igényességgel az önálló kötetek szorosabb összefüggéséről — többnyire a magyar keletkutatás hagyományos témáihoz, diszciplínáihoz, nyelvészeti-filológiai módszereihez fűződő kapcsolatairól — Ligeti Lajos gondoskodott, kutatói érdeklődéséhez és tudományos szervezői törekvéseihez is híven, mint felelős kiadó (a III–VI. kötetekben, de nem tűntettük fel, minthogy nem jelzik a címlapok), sorozat-szerkesztőként (a VII. kötettől, jelzetlenül), kötet-szerkesztőként (az V., XIV., XVI., XX., XXIII., XXIX. kötetekben) és szövegkiadó-szerzőként is (a III., VI. kötetekben). Jelzetlenül is része van a kötetek végső megformálásában; s egyszer-egyszer ő a lektor vagy a lektorok egyike. A kötetek többségét ugyanis egy vagy több tudós lektor segített gondozni (különféle jelzéssel, mint alább az egyes köteteknél feltüntettük).

Az első kötet 1928-ban jelent meg, a legújabb 1986-ban, 1955-től az Akadémiai Kiadónál; két évtized alatt két tucatnyi kötet látott napvilágot, változatos időközönként, néha évente több is. (A megjelenés évszáma nem mindig a

tervek, azaz a sorozat kötetszáma szerint alakult; ismertetésünk ez utóbbi rendet követi.)

A sorozat kötetei mindenekelőtt az úgynevezett altaji nyelveket és népeket, s ezek írásbeli-szóbeli emlékeit vizsgálja (XX.); elsősorban a törököket (az I., II., IV., VII., XI., XIII., XVII–XIX., XXI., XXIII., XXV–XXX.) és a mongolokat (a III., VI., XII., XIV., XXIV.); de több kötet képviseli a Kőrösi Csoma nevével jelzett tibeti-belsőázsiai stúdiumokat is (V., XXIII., XXIX.), és szóhoz jutottak benne más diszciplínák is: a sémi filológia (VIII.), armenisztika (XI.), sinológia (XV.) és iranisztika (XVI.). A nyelvi-nyelvészeti vizsgálódások eredményeinek és forrásainak közzétételén kívül megjelentek ebben a sorozatban a keleti vallástörténet forrásai-feldolgozásai (III., VIII., XXI., XXII., XXVII., XXIX.), történelmi források feltárásai-feldolgozásai (VII., XI., XXV.), irodalmi szövegmélek vagy kutatásuk eredményei (VI., VIII., X., XI., XXIV.), valamint a folklorkutatások anyaga és feldolgozása is (X., XII., XXII.). Nem is szólva a gyűjteményes kötetek sokszínűségéről, valamint arról, hogy a tudományos problémák és összefüggések nem tisztelik a hagyományos diszciplínahatárokat.

A néhány tucatnyi laptól több száz oldalig terjedő kötetek, amelyek gyakran nemzetközi közreműködéssel készültek el – feltucatot sem éri el azoknak a száma, amelyekben csak a kiadó-szerkesztő-lektor magyar (I., XXV–XXVIII.) –, nemzetközi olvasóközönség számára jelentek meg, angol, német és francia nyelven (orosz nyelvű tanulmányokkal is a XIII. és XXIX.). Tartalmi szempontból voltaképpen szűkebb kört fognak át, mint a sorozat címe ígéri; ezért is, valamint speciális, szakismereteket igénylő tárgyalásmódjuk miatt csak szakemberek számára, idegen nyelven láttak napvilágot (csak némelyiknek van magyar nyelvű folytatása vagy előzménye: a II., VI., XV. és XXII. köteteknek). A szélesebb hazai és külföldi érdeklődésre számot tartó munkák pedig másutt jelentek meg (egy-egy szakmunka más kiadónál is napvilágot látott, idegen nyelven is).

A világ, s benne hazánk könyvkiadásának egyre növekvő anyagi gondjai közepette ez a sorozat nemcsak orientalisztikai eredményeink külföldi megismertetésében és elismertetésében tölthet be fontos szerepet, hanem alkalomadtán – külföldi szerzők értékes, érdekes műveit publikálva – jó szolgálatokat tehet nemzeti tudományos kapcsolatainknak is (valamint a sorozat értékelésének, társkiadói kapcsolatainknak stb.). S talán még üzleti szempontból sem volna érdektelen újra kiadni a sorozat elfogyott, gyakran könyvritkaságnak számító, de többnyire még mindig keresett köteteit.

Az eddig megjelent harminc kötet:

I. C. Brockelmann: *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmūd al-Kāšgarī Dīwān Luyāt at-Türk bearbeitet von – – . Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von der Kőrösi Csoma-Gesellschaft*. Kőrösi Csoma-Gesellschaft, Budapest – Otto Harrassowitz, Leipzig, 1928. VI + 252 oldal.

A turkológia egyik alapművét, az arab írásos török nyelv és nyelvtudomány 1066-ban készült szótárát – „idióma-tárát” (Előszó, I. o.) – teszi hozzáférhetővé. Az úgynevezett középtörök nyelv szókincsének – és ha a feldolgozó szük-

ségesnek látja: középtörök nyelvű példamondatainak – arab írásos alakjait latin betűs átírásban, a német ABC rendjében közli (mentegőtőzve, hogy az átírás nem mindenben követi a nemzetközi megállapodásokat, valamint, hogy szükségképpen tükrözi mind az arab írás sajátosságait, mind a szerző Kašghari egyenetlenségeit, például a magánhangzó-hosszúság tekintetében), hajdani arab értelmezésüket pedig németül, alkalmanként megtoldva egy-egy rövid kommentárral. (A közszói anyagot a tulajdonnevek betűrendes összeállítása követi.) Hasonlóképpen alkalmyszerű utalások jelzik az ujjur szövegek kiegészítő tanulságait, többnyire a szerző feldolgozásában (vö. I. o., a rövidítések feloldásával), előlegezve a szerzőnek e tárgyban írandó további műveit.

A kiadásért, sajtó alá rendezésért a szerző Németh Gyulának mond köszönetet.

II. J. Németh: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen. II. Die ungarische Kerschrift. – Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. Kőrösi Csoma-Gesellschaft, Budapest – Otto Harrassowitz, Leipzig, 1932. 85 oldal + VI tábla.

A Nagyszentmiklós (ma: Sinnicolau Mare, jud. Arad, Románia) határában 1799-ben talált, manapság bolgárnak vagy avarnak tartott, de mindmáig ismeretlen eredetű aranykincslet feliratainak és származásának úttörő érdemű megfigyelési kísérlete; mindenesetre nem az utolsó, még a szerző életében és munkásságában sem. A kincs fennmaradt, és azóta is Bécsben őrzött darabjain görög betűs, görög nyelvű felirat is van, s ennek segítségével értelmezi a szerző a görög betűs, de más nyelvű feliratot, valamint ez utóbbival azonos nyelvűnek látszó, töröknek talált, rövid rovásírásos feliratokat, amelyeket besenyő-kun nyelvűeknek tart (felhasználva vagy bírálva elődei megfigyelési kísérleteit, közölve a kérdéses edények vagy részleteik rajzát és a feliratok rekonstruált formáját is).

A rovásírásos és a görög betűs török feliratok besenyőnek vélt nyelvéből, valamint a lelőhely honfoglalás utáni („Árpád-kori”) besenyő lakosságából ítélve a szerző a kincset besenyő eredetűnek tartja, s az egyik általa megfigyelt név alapján a 9–10. század fordulójáról származtatja. (Németh Gyula könyvének ez a része megjelent magyarul is: *A nagyszentmiklósi kincs feliratai*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 30. sz., Budapest, 1932.).

A függelékben tanulmányt olvashatunk a besenyők és kunok nyelvéről, illetve a magyar (székely) rovásírásról. (Ez utóbbit a szerző Pontus vidékéről, honfoglalás előtti időkből származtatja.) A mellékleteken pedig a magyarországi besenyő települések térképe, valamint a magyar rovásírás emlékeinek, illetve jeleinek képe található.

III. L. Ligeti: *Catalogue du Kanjur mongol imprimé. Vol. I: Catalogue*. Société Kőrösi Csoma, 1942. VI + 347 oldal.

A buddhizmus mongol nyelvű szent könyveinek, a *Kanjur* című gyűjtemény Pekingben készült, nyomtatott kiadásának a katalógusa, rövid bevezetővel. Szerzője Kőrösi Csoma Sándor emlékének ajánlotta a kiadásnak a címlapon jelzett, tervezett

évében, Kőrösi Csoma halálának 100. évfordulóján. Az 1942–44. kiadási évet feltüntető kötetből hiányzik az előszó. (A második rész, amely alighanem a háború miatt nem készült el, a *Répertoire* lett volna.)

A katalógusban megtaláljuk a 108 kötet kínai és mongol címeinek átírását, valamint a gyűjteményben szereplő 1161 mű mongol címét, szanszkrit eredetijének és tibeti változatának a címét – ha fennmaradt a kérdéses kiadványban –, majd a szerzőt, tartalmat illető információkat a mongol munkák kolofonjából; végül részletek olvashatók (átírásban) a gyűjtemény előszavából stb. (Index).

IV. T. Halasi Kun: *La langue des Kiptchaks, d'après un manuscrit arabe d'Istanbul, Partie II: Reproduction phototypique*. IV oldal + 90 (számozatlan) tábla. Société Kőrösi Csoma, 1942.

„A kipszakok nyelve – egy isztambuli arab kézirat nyomán”. A kézirat hasonmás-kiadása, az eredeti méret 5:4 arányú kicsinyítésével (a sorozat kötetméretének megfelelően), fekete-fehérben (nyomdatechnikai okokból, noha az eredetiben az arab passzusokat fekete, a törököket vörös tintával írták). Bővebb információkat az I. rész közöl – állítja a rövid bevezető (Notice). (Az I. rész, amely a háborús éveknél eshetett áldozatul, – a kiadó hirdetése szerint nyelvtani vázlatot és szójegyzéket tartalmazott volna.)

V. *Analecta Orientalia memoriae Alexander Csoma de Kőrös dicata. Edendo operi praefuit L. Ligeti. Volumen I. Sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae et Societatis a Csoma de Kőrös nominatae*. 1942. 224 oldal.

A „magyarok eleit” kereső tudós előd, a „székely-magyar” Kőrösi Csoma Sándor emlékének kívántak tisztelni halálának századik évfordulóján e két kötetnyi tanulmánnyal a magyar orientalisták – olvassuk a bevezetőben (Ad lectorem), amely vázolja a tibeti filológia megalapítójának „keleti vándorútját” is (a magyar tudományosság hagyományos nyelvén: latinul). A viszontagságos időknek tulajdonítható, hogy a második rész nem is készült el; s a kötet nyomdai munkálatai két évig húzódtak – mint megtudjuk a megjelenés évében, 1947-ben készült Epilogus-ból.

Nyolc tanulmányt tartalmaz a munka, német, angol és francia nyelven. Szemerényi Oszvald a hettita nyelv nyelvtanáról ír; Harmatta János a szadagurokról; az Attila halála (453) után felbomló hun birodalom egyik, alighanem iráni népéről; Nagy Lajos (Louis J. Nagy) Kőrösi Csoma Sándornak azokról a könyveiről és kéziratairól, amelyeket az MTA Könyvtára őriz (a 38 könyvtári tétel részletes ismertetésével); Németh Gyula a török népek őshazájáról, nyelvük korai jövevényszó-emlékeiről (az urali, finnugor stb. nyelvekben); László Ferenc (F. v. László) a türk birodalom (552–744) alapítói („köktürkök”), valamint a rokon és ellenség *toquz-oyuz*-ok problémáiról; Györffy György egy 14. századi török nyelvemlékről, a Codex Cumanicus-ról; Halasi Kun Tibor a kazáni tatár nyelv emlékeiről; Eckmann János a 18. századi, perzsa Mirzā Mehdī művében leírt csagatáj-török nyelvről (nyelvtannal, annotált szövegmutatóval).

VI. Louis Ligeti: *Le Subhāṣitaratnanidhi mongol. Un document du moyen mongol. Partie Ire: Le manuscrit tibéto-mongol en reproduction phototypique avec une introduction*. Société Kőrösi Csoma, 1948. XIII oldal + 124 tábla.

A szerző 1928–31. évi távol-keleti útjáról hozott, és az MTA Könyvtárának ajánlékozott kézirat hasonmás-kiadása. Sza-szkja-pandita (1182–1251) tibeti nyelvű munkájának – 457 bölcs mondás és példabeszéd költői formájú „gyöngyszem”-einek – és 14. században készült, 17. században másolt mongol (archaikus: „középmongol”) fordításának párhuzamos szövegét találjuk a fekete-fehér táblákon. (Az eredeti színeiről ld. a bevezetőben; ugyanitt a szerző további terveiről: a következő rész a mongol és tibeti szöveg latin betűs átírását, francia fordítását és kommentárjait tartalmazta volna. A tibeti munka, amelynek egy részét már Kőrösi Csoma Sándor is előkészítette kiadásra, születésének 200. évfordulójára jelent meg Ligeti Lajos és Tandori Dezső magyar fordításában: *Szaszkja-pandita: Kun ga' rgya mchan, A bölcsesség kincsestára*. Európa, Budapest, 1984.)

VII. L. Fekete: *Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paleographie. Mit 104 Tafeln. Erster Band: Einleitung, Textproben. Zweiter Band: Faksimiles. (Lektoren: J. Németh, L. Ligeti; Lektor des deutschen Textes: D. Fokos-Fuchs. Übersetzung aus dem Ungarischen: A. Jacobi. Wissenschaftliche Redaction: K. Czeglédy.)* 1955. 908 oldal + 7 oldal + 104 (kettőslap-) tábla.

Az oszmán-török birodalom kormányzásának s a meghódított országok, köztük Magyarország gazdaságának fontos okleveles török forrásait teszi hozzáférhetővé és interpretálja körültekintően ez az alapvető paleográfiai összefoglalás. A szijákat-írással, vagyis az állami adó- és más pénzügyek feljegyzésére szolgáló, sajátos írással – az oszmán-török nyelvre használt arab írás változatával – készült dokumentumok számos könyvtár anyagából, a szerző több évtizedes gyűjtőmunkájából valók. A 70 szövegemlék főként a 16–17. század gazdaságtörténetére vonatkozóan nyújt hiteles információkat. Az első írás 1486-ból, az utolsó 1791-ből való, s a különféle szövegpéldák három évszázad kontinenshatárokat is átlépő török hódoltság adminisztrációjának működését világítják meg.

A munka elvi háttéréről és a mű megszületésének körülményeiről szóló előszó után a bevezető rész az arab írás és szijákat-írás viszonyát tárgyalja, valamint az írást használó török adminisztráció kérdéseit. Elemzi az arab írás típusait és szerepét az arab-perzsa-török nyelvű népesség között, különösen az oszmán-törököknél. Az írástípus jellegzetességeinek (számjegyeinek, rövidítéseinek, ligatúráinak), valamint a segítségével leírt oszmán-török nyelvnek a bemutatása után ismerteti meg a szerző a szijákat-írással írt iratokkal: a tartományi összeírásokkal, föld- és adóbérleti okiratokkal, zsoldlistákkal, adójegyzékekkel stb.

Ezután következnek a szövegminták – tartalmuk és eredetük rövid megjelölésével, eredeti írásmódjukkal és német fordításban, jegyzetekkel –, indexekkel (név-, helynév- és tárgymutató). Az iratok hasonmás-kiadását a második kötet tartalmazza (utalással az első kötetbeli feldolgozásukra).

VIII. J. Aistleitner: *Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Schamra. Übersetzt von —. Zweite Auflage. (Lektor: K. Czeglédy.)* 1964. 113 oldal.

A Ras Šamra vidékén — a mai Szíria területén — az i. e. 2. évezredi Ugarit városának ékírásos emlékeit tárták fel az 1928–29-ben kezdődött ásátások; a tűzben elpusztult „könyvtár” kiégett cserepein fennmaradt kultikus tartalmú írásokat e kötetben már második kiadásban teszi közzé a sémi filológia nagy szaktekintélye. A töredékes írásokból Aistleitner a vallástörténeti, mitológiai tárgyú, irodalmi értékű emlékeket válogatta kötetbe, fordította németre és kommentálta, rövid bevezetővel, az egyes költői szövegrészeket rövid tartalmi összefoglalásával.

IX. Georg Hazai: *Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion, 1917–1957. (Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und unter Mitwirkung eines Arbeitsgemeinschaft des Turkologischen Instituts der Universität Budapest redigiert von —. Übersetzt von A. T.-Varga. Durchgesehen von Cl. Hutterer. Sach und Namenregister von Cl. Hutterer. Lektoren: L. Ligeti, J. Németh.)* 1960. 319 oldal.

A Szovjetunió területén élő török nyelvű népek (nemzetiségek) lélekszáma és jelentősége kellőképpen indokolja a szovjet turkológiai szakirodalom magas szintjét és szerteágazó, nagyszámú publikációját, valamint a felmérésükhöz és használatukhoz nélkülözhetetlen bibliográfiai útmutatót. Az összeállítással járó objektív nehézségek (helyszíni kutatások hiánya stb.) a felelősek azért, hogy ez a kötet végülis csak a török nyelvekre, nyelvészetükre vonatkozó irodalom tekintetében törekedhetett teljességre — legfeljebb a magyar őstörténethez szükséges és hasznos kiadványokra fordított különös figyelmet —, és az orosz nyelven megjelent kiadványokra volt kénytelen korlátozni adatgyűjtése körét, még ha közben figyelemreméltó mennyiségű-minőségű szakkiadvány látott is napvilágot a török nemzetiségek anyanyelvén — mint ez kiderül a munkát kezdeményező (és lektoráló) Németh Gyula, illetve a folytató és befejező Hazai György előszavából. (A munkából kivették részüket a budapesti Török Filológiai Tanszék más munkatársai is.)

A Szovjetunióban, az októberi forradalom utáni négy évtizedben megjelent könyvek és folyóiratcikkek orosz nyelvű bibliográfiai adatait ezek német fordítása követi. A szerzők orosz betűrendjében közölt 2749 tétel között pedig részletes tárgymutató és névmutató szolgál tartalmi eligazításul (rövid török szó- és morféma-mutatóval).

X. J. Németh: *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. (Lektoren: Géza Bárczi — Lajos Ligeti.)* 1965. 420 oldal.

Vidin kisváros az Al-Dunán, Északnyugat-Bulgáriában; a rómaiak *Bononia* néven ismerték, a magyar történelmi források *Bodon* gyanánt, s a törökök 1396-ban foglalták el. Török lakossága nyelvének, folklórjának és vallásának monografikus bemutatása — a magyar turkológiai és folklór-kutatás jelentős külföldi visszhangot kiváltott alkotása — a helyszínen gyűjtött folklóranyagon és nyelvén alapszik. Németh

Gyula gyűjtötte, több nyári ott-tartózkodása során, 1926 és a II. világháború közti években.

A három helyi török nyelvjárásból a cigányokét a szerző nem ismerte, a régi népnyelvből nem talált feljegyzést, a lakosság nagy része által beszélt nyelvjárás az északkelet-anatóliai nyelvjárással mutat egyezéseket. A nép régi állapotában őrizte meg ezt a nyelvet, az újabbnak látszó kétnyelvűség, azaz a bolgár hatás ellenére is — tudjuk meg az előszóból (térképvázlattal kiegészítve). Ezután a Bevezetésből tájékozódhatunk a kötet anyagával kapcsolatos kutatás történetéről, a gyűjtött folklóranyag közlőinek személyéről, s a lejegyzett szövegek filológiai problémáiról. A kötet első fele a 20. század első felében Vidinben beszélt török nyelvjárás rendszeres leírását tartalmazza, a másik fele pedig a gyűjtött szövegeket, eredeti török formájukban (latin betűs lejegyzésben) és német fordításban egyaránt (néhány jegyzettel).

A gyűjtött szövegek különféle tárgyúak és formájúak. Az irodalmi (népköltészeti) szájhagyományt mesék, elbeszélések, dalok és mondókák, találókérdések követik; majd Vidin török lakosainak élete elevenedik meg a közlők elbeszéléseiben: a gyermekkor, a házasság, az orvoslás, aztán a vallásos élet, a muszlim ünnepek, dervisek és szent helyek történetei, valamint a zarándoklatok története. Végül a temetkezési szokásokról, valamint a néma családtagok sorsáról olvashatunk.

Glosszárium összegzi a lexikális tanulságokat — azokat a szavakat is, amelyeket nem a lejegyzett szövegekből ismert meg a szerző —, alkalmanként utalva a szó más forrásaira, szakirodalmára stb.

XI. E. Schütz: *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620–1621. (Supervised by Louis Ligeti — Susanne Kakuk.)* 1968. 215 oldal.

Az itt publikált „Kamenyeci krónika” fontos forrása az 1620–1621. évi lengyel-török háborúknak; a lengyel-orosz (ukrajnai) határvidék és szomszédsága történelmének és az e vidékre (Lvov, Kamenyec–Podolszk) menekült örmények településeinek — amely közösségekhez a krónika szerzője, szerzői tartoztak —, valamint annak a sajátos kipcsak nyelvnek — a krónika 1620–1621. évekre vonatkozó feljegyzései nyelvének —, amelyet jól beszélt a krónikairó(k) krími területéről idemenekült örmény közössége.

Miután az előszóban a szerző vázolta a krónika jelentőségét és a kiadás előzményének tekinthető kutatást, röviden ismerteti a 17. század eleji lengyel-török háborúk történelmi hátterét. Az oszmán birodalom nem tudta ugyan lengyel földre is kiterjeszteni uralmát: csak a perifériáin ért el ideiglenes sikereket, például az ott alakult örmény települések lakói ellen; de örökös ütközőpont volt Moldávia, azaz a Krímhez és Fekete-tengerhez vezető, stratégiai fontosságú terület, valamint a névleg lengyel fennhatóság alá tartozó és a törökök számára veszélyt jelentő kozákok jelenléte. Ez az ellenségeskedés vezetett ahhoz a háborúhoz, amely a lengyel seregek veresége (1620, Cecora) után végül lengyel győzelmet jelentett (1621, Khotin). Ezután megismerkedünk magával a krónikával is: kéziratának sorsával, valamint a szerzők három nemzedékével, a 16. század közepétől a 17. század közepéig itt élő örmény papcsalád tagjaival, akik örmény nyelven kezdték el földjük

történetének írását, majd a 17. század elejére vonatkozó feljegyzéseket már kipszak nyelven írták (valószínűleg fordították, lengyelből). Az örmény-kipszak szövegű krónika latin betűs átírása és angol fordítása után jegyzetek következnek, majd pedig a közölt szöveg nyelvének nyelvtani áttekintése. Glosszárú, szótár és bibliográfia után két függelék található: „Oszmán szultán Lengyelország elleni katonai expedíciója (1622)” leírását, Simeon írnok naplójából (angol fordításban), valamint az 1620. és 1621. évi csatára vonatkozó krónikalapok hasonmás-kiadását a mű velencei kéziratából.

XII. G. Kara: *Chants d'un barde mongol. (Revu par Louis Ligeti.)* 1970. 351 oldal.

A mongol folklorisztikának és dialektológiának ez a forrásértékű kötete Kara György 1959. évi útjának szöveganyagát dolgozza fel. A Kínai Népköztársaság Belső-Mongol Autonóm Területének fővárosában, Kükütóban, a mongol népi irodalom, illetve irodalmi szájhagyomány ápolására szolgáló „énekesek házában” (színházában) az egyik neves dalos, Padzsaj négy napi műsorát – verses-énekelt-hangszerkíséretes dalait – rögzíti a szerző magnetofonon; ezeknek a szövegét – amelyet kíséret nélkül és recitált formában is feljegyzett – közli és értelmezi, az énekes magyarázatait is felhasználva; valamint elemzi nyelvi szempontból.

Bevezetőül a keleti mongol dzsarutokról – az énekes népről – foglalja össze a szerző a legfontosabb tudnivalókat, majd a szegény sorból származó, valaha „kolostori szórakoztató”-ként működött énekes életét ismerteti. Ezután következnek a dalok – elbeszélő vagy lírai, ünnepi stb. énekek – latin betűs átírásban (rövid tartalmi kommentárral, s megjelölve, hogy kíséret nélkül recitált vagy énekelt szöveg feljegyzéséről van-e szó), majd francia fordításban, bőszeges jegyzetanyaggal kísérve. Végül a dalos nyelvének, az eddig alig ismert dzsarut nyelvjárásnak a fonetikai, morfológiai és szintaktikai elemzése, majd összehasonlító-dialektológiai és történeti szempontú bemutatása következik. Glosszárú – a dalok szókincse – és bibliográfia zárja a művet.

XIII. J. Németh: *Die tükrische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. (Lektoriert von Louis Ligeti.)* 1970. 281 oldal.

A magyar turkológia hagyományos témája a másfél évszázados török uralom emlékeinek a feltárása. Ez alkalommal Németh Gyula egy 1668-ban, Bécsben készült kézirat szövegét dolgoz fel, a Széchényi Könyvtár anyagából (az Illésházy-család hagyatékából). Ebben török-latin és török-olasz szójegyzék található – török-latin és török-olasz magyarázatokkal, a török szavak magyar kiejtésének jelzésével –, valamint egy olasz nyelvű török nyelvtani vázlat. A kézirat bemutatása után rövidebb tanulmányok olvashatók a 17. századi magyarországi török nyelv – egy bosnyák (boszniai) jellegzetességeket mutató oszmán-török nyelvjárás – különféle problémáiról.

A mű bevezetőjében megismerkedhetünk a törökkori Magyarország muzulmánságaival: a bosnyákokkal; az elemzendő úgynevezett Illésházy-kézirattal; a kor magyar-szláv-olasz kapcsolataival; s a kézirat turkológiai problémáival: azokkal a külső-belső jegyeivel, amelyek egynémely következtetésre jogosítanak fel az egyaránt

ismeretlen lejegyző, összeállító és megrendelő személyére vonatkozóan is. Majd a szövegek latin betűs átírása és német fordítása következik, valamint az ezzel kapcsolatos problémák említése; végül pedig a nyelvtani összefoglalás. A függeléknek a boszniai török nyelvjárást tárgyaló tanulmányai után betűrendes (latin betűs) glosszárú található, s végül a török kézirat hasonmás-kiadása.

XIV. *Mongolian Studies. Edited by Louis Ligeti.* 1970. 590 oldal.

Ez a nemzetközi közreműködéssel készült tanulmánygyűjtemény – ajánlása szerint – a mongolisták nemzetközi kongresszusa (Ulánbátor) és szervezői, a Mongol Tudományos Akadémia és tudósai előtt tisztelgett. 33 tanulmány, 34 szerző – 7 magyar, köztük a kötet szerzője is – angolul, franciául és németül tárgyalja a régi és mai mongol nyelv, kultúra és történelem különféle kérdéseit. Sorra kerülnek a régi mongol népek és nyelvek (Ligeti Lajos) és a Mongolok Titkos Történetének nyelvi problémái (Pentti Aalto, Helsinki), valamint változatos egyéb nyelvi és nyelvészeti témák (T. A. Bertagajev, Moszkva; Bese Lajos; David M. Farquhar, Los Angeles; Hattori Shirō, Tokió; Murayama Shichiro, Fukuoka; M. N. Orlovskaja, Moszkva; Denis Sinor, Indiana University; Kaare Thomsen, Kopenhága; B. H. Todajeva, Moszkva; Michael Weiers, Bonn), a mongol írásbeliség emlékei (Joseph Fletcher, Cambridge, Mass.; Herbert Franke, München; Walter Heissig, Bonn; N. C. Munkujev, Moszkva), a mongol népvallás kérdései (C. R. Bawden, London; Paul Ratchnevsky, Berlin; Klaus Sagaster, Bonn; Johannes Schubert, Lipcse; Henry Serruys, Beallsville), a mongol néprajz, folklór és irodalom emlékei (Françoise Aubin, Párizs; Bethlenfalvy Géza; Diószegi Vilmos – N. O. Saraksinova, Irkutsk; S. Godzinski, Varsó; Kara György; U. Kóhalmi Katalin; Lőrincz László; Pavel Poucha, Prága; Róna-Tas András; G. D. Sanžev, Moszkva; C. B. Cidendambajev, Ulan-Ude) és a mongol történelem kérdései (Louis Hambis, Párizs).

XV. Ferenc Tőkei: *Genre Theory in China in the 3rd–6th Centuries (Liu Hsieh's Theory on Poetic Genres). (Supervised by Louis Ligeti. Redacted by Hilda Ecsedy.)* 1971. 177 oldal.

Ügyszólván új diszciplína, a magyar sinológia szólal meg ebben a kötetben, s mindjárt az európai esztétika-filológia igényével, nem tapadva az egyébként bokros nyelvi-filológiai problémákhoz, de nem is hagyva őket említetlenül.

A kínai irodalomesztétikai gondolkodás csúcsteljesítményét, a 3–6. századi kínai műfajelmélet eredményeit elemzi a mű, a kínai történelem mozgalmas periódusával a háttérben. A „Déli és Északi Dinasztiák” kisebb-nagyobb államok sorára tagolódó Kínájában, uralkodóházak hatalmi rivalizálása, kereskedőházak és hivatalnokcsaládok virágzása és hanyatlása idején veszi sorra a szerző a kínai műfajelmélet kezdeteit, majd a kínai ókor legnagyobb költőegyénisége, K'ü Jüan (kb. i. e. 340–278) alkotásainak elméleti jelentőségű esztétikai hatását: értékmérővé válását. Ezután mutatja be a kínai irodalomesztétika főművének, a *Wen-szin tiao-lung* című munka szerzőjének, Liu Hiének életét és korát, mai szemmel is elismerésre méltó működését; valamint véleményét a régi kínai irodalom alkotásairól, mindenekelőtt a költői műfajokról. Végül megismerkedhetünk a kínai gondolkodásban páratlan

eredményként értékelhető *t'ung-pien* elvvel, azaz a filozófiai *különös* kategóriájával, amelyet a szerző szerint Liu Hie az esztétikai értékben – normálul szolgáló műalkotásban, K'ü Jüan költészetében – fedez fel, közvetítőként az egyedi műalkotások és az irodalom egésze mint általános között.

(A magyar olvasó a kérdéses szövegrészeket magyar fordításban találhatja meg az 1967. évi kiadásban: *Műfajelmélet Kínában a III–VI. században. Liu Hie elmélete a költői műfajokról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.)

XVI. A. Bodrogligeti: *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. (*Supervised by L. Ligeti.*) 1971. 235 oldal.

A magyar iranisztika képviselőjeként, Bodrogligeti András – aki azóta már az Egyesült Államokban működik – ebben a kötetben az újperzsa nyelv egyik legkorábbi dokumentumát dolgozza fel: egy 14. század első felében készült latin-perzsa-török szójegyzék perzsa részét értelmezi (angolul), a török értelmezés tanulságait is felhasználva.

A bevezető megismerteti a velencei Szent Márk templom könyvtárában őrzött Codex Cumanicus kéziratával – a Krím vidékén, „kun földön” állították össze ismeretlen, alighanem itáliai származású franciskánus szerzetesek –, amit eddig inkább a kunok nyelve iránt érdeklődő turkológusok tanulmányoztak; pedig latin betűs átirású perzsa szövege is fontos, először, és egészében először itt interpretált tanulságokkal szolgál, a szöveg másolási és egyéb filológiai problémái ellenére.

A továbbiakban a perzsa nyelvi anyag főbb jellemzőiről olvashatunk: az átirás latin és perzsa helyesírásáról, valamint a perzsa glosszák fonológiai, morfológiai, szintaktikai és szóképzési kérdéseiről; majd megismerkedünk a szójegyzékkel is, tartalmi jegyeivel, idegen elemeivel stb. Végül magát a betűrendes szójegyzéket közli a mű; ezt angol nyelvű index követi (a glosszáriumhoz), valamint bibliográfia.

XVII. Studia Turcica. Edidit L. Ligeti. (*Adiuvator: I. Vásáry.*) 1971. 498 oldal.

Ez a kötet a nemzetközi turkológia tisztelgése a 100. évfordulóját ünnepló magyarországi Török Filológiai Tanszék előtt. Harminckilenc tanulmány, magyar és külföldi szerzők műve – köztük a tanszéket több évtizedig vezető Németh Gyuláé, valamint a tanszék vezetésével utána megbízott szerkesztőé – francia, angol, orosz, török és német nyelven tárgyalja a turkológia legkülönbözőbb problémáit, üdvözölve azt a dátumot, amikor az 1865 óta oktató Vámbéry Ármin megkapta (1870-ben) a Pázmány Péter Tudományegyetemen – a mai Eötvös Loránd Tudományegyetem elődjén – tanári kinevezését, mint megtudhatjuk Kakuk Zsuzsának a magyar turkológia történetét összefoglaló írásából.

Az egyes tanulmányok mindenekelőtt a magyar turkológia hagyományos témáival foglalkoznak: a honfoglalást megelőző idők török (altaji) nyelvével, írásbeliségének kultúrtörténeti-történelmi problémáival: P. Aalto (Helsinki), A. Bombaci (Nápoly), G. Clauson (London), Czeglédy Károly, S. G. Kljaštornij (Leningrád), U. Kóhalmi Katalin, Németh Gyula, Pais Dezső, E. Tenišev (Moszkva); valamint a magyar nyelv és nép török kapcsolataival: Bárczi Géza, Györffy György, K. Palló Margit; az oszmán-török uralom korával: J. Blaskovics (Prága), ifj. Fehér Géza,

T. Halasi Kun (New York), Hazai György (Berlin), Horváth Anna, Káldy-Nagy Gyula, Vass Előd; s a turkológia (altajisztika) más problémáival is: N. A. Baskakov (Moszkva), L. Bazin (Párizs), H. Bicari, Bodrogligeti András, J. E. Eckmann (Los Angeles), A. v. Gabain (Anger), Zeynep Korkmaz (Ankara), Ilse Laude-Cirtautas (Seattle), Ligeti Lajos, Lőrincz László, Mándoky István, J. Reychman (Varsó), Róna-Tas András, Schütz Ödön, A. Ščerbak (Leningrád), S. Tezcan (Göttingen), P. Zieme (Berlin), E. Tryjarski (Varsó), Vásáry István és N. Yamada (Osaka).

XVIII. G. Hazai: *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transcriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. (*Gutachter: Louis Ligeti.*) 1973. 498 oldal.

A 17. századi oszmán-török birodalom és nyelve forrásának a közreadásával tesz szolgálatot ez a nyelvészeti szempontú kötet. Harsány-Nagy Jakab erdélyi származású diplomata (1615–1677 után), aki nagyváradi középiskolai tanulmányai után német és belga egyetemeken is tanult, s 1651-től Berlinben, Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem szolgálatában állt, hét évi törökországi utazásainak tanulságait foglalta össze az itt közölt, 1672-ben Kölnben (Brandenburg) megjelent útikönyvében, azaz útikönyv formájú török-latin nyelvkönyvében. A párbeszédes formában, témakörök szerint sorakozó úti tudnivalók török szövege – amelynek nyomtatott eredetijét a Széchényi Könyvtár őrzi – a 17. századi török mindennapi élet és az oszmán-török köznapi nyelvhasználat párját ritkító emléke. A török szöveg latin betűs átirása mellett megtaláljuk itt a latin párhuzamos szöveget, valamint német fordítását (jegyzetekkel). Előtte a bevezető tudnivalók olvashatók, utána a török-német szójegyzék (index). Ezt követi a könyvecske török nyelvének rendszeres leírása (a nyelvi elemek statisztikai vizsgálatával), valamint a morféma jegyzéke (indexe).

XIX. Suzanne Kakuk: *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. (*Revu par Louis Ligeti.*) 1973. 660 oldal.

A hódoltságszaki török világ nyelvi oldalát, s abból is az oszmán-török nyelv magyar örökségének tanulságait tárja fel ez a kötet. A magyar nyelv jövevény oszmánli elemei alapján mutatja be a Magyarországon beszélt 16–17. századi török nyelvet. Rövid bevezető után az első rész a magyar nyelv oszmán-török elemeinek a rendszeres, részletes bemutatása és elemzése; a második részben következnek a nyelvi összefoglalással is felérő nyelvtörténeti tanulságok: a török magánhangzók, valamint megfélelések a magyar nyelv oszmán-török jövevénytárában; a kölcsönzések magánhangzóváltozásai, a török magánhangzóharmónia és hangrendi harmónia, asszimiláció tükröződése a kölcsönzésekben; a török mássalhangzók és megfélelések, mássalhangzóváltozások török jövevénytárában; morfológiai, majd lexikai kérdések kerülnek sorra.

Végül a szerző elemzi az oszmán jövevénytárákat kölcsönző török nyelv különféle rétegeit, nyelvi és nyelvjárási sajátosságait. Megkísérli rekonstruálni a kölcsönzött török szavak és kifejezések egykorú kiejtését is; és ez az élőnyelvi, beszélt nyelvű latin betűs írással fennmaradt anyag pontosabb nyelvi információval szolgál

az egykori török nyelv jellemzőiről, mint a korábbi vagy akár egykorú arab írásos szövegek.

A kötetet indexek sora zárja: oszmánli, arab, perzsa, magyar, szerb-horvát, bolgár, macedón, albán, román, mecedo-román, bizánci, olasz, latin, német és orosz.

XX. Researches in Altaic Languages. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22–28, 1971. Edited by Louis Ligeti. (Adiutor: G. Bethlenfalvy.) 1975. 338 oldal.

Az altajistikák évente rendezett konferenciája 1971-ben Szegeden ülésezett. Ez a 14. találkozó, amelynek előadásain alapszik kötetünk 38 tanulmánya, az altajinak nevezett népek és nyelvek kérdéseit vitatta meg. A nemzetközi kutatógárda – négy magyar résztvevővel, a kötet szerkesztőjét is beleértve – angol, német és francia nyelven szól a hagyományosan feltételezett altaji nyelvi és etnikai rokonság különféle problémáiról, gyakran ki-kí a maga szűkebb érdeklődése felől, eltérő módszerekkel közeledve a török, mongol és mandzsú-tunguz népek nyelvéhez, kultúrájához és történelméhez, de mindennekeelőtt a nyelvükhöz.

Az altaji nyelvrokonság általános, elméleti kérdéseivel foglalkozik, a szóstatistika oldaláról Ligeti Lajos, illetve a csuvas nyelv közép-mongol jövevényszavai szemszögéből Róna-Tas András; s az altaji nyelvek egyes problémáit tárgyalja N. A. Baskakov, Moszkva; T. A. Bertagajev, Moszkva; N. Z. Gadžieva, Moszkva; Eric P. Hamp, University of Chicago; K. M. Musaev, Moszkva; S. N. Muratov, Leningrád; Talát Takin, Berkeley; V. I. Cincius, Leningrád; Hans-Peter Vietze, Berlin. Egy-egy altaji nyelv kérdései önmagukban is felvetődtek: a török nyelvekkel foglalkozik Sir Gerard Clauson, London; E. J. Fazilov, Taskent; L. Hrebiček, Prága; Evelyne Lot-Flack, Strasbourg; John Lotz, Washington, D. C.; Nuri Jüce, Mainz; és a mongol nyelvekkel Marie-Lise Beffa – Roberte Hamayon, Párizs; John Andrew Boyle, Manchester; Even Hovdhaugen, Oslo; G. D. Sanžeev, Moszkva. Más, gyakran nem is altajinak mondott nyelvek kölcsönzéseit és összehasonlító tanulságait is kiaknázzák: kazak-mongol lexikális adatokat vizsgál S. Kenesbaev – S. Saribaev, Taskent; török hatásokat Bulgáriában: P. Mijatev, Szófia; állítólagos japán-altaji kapcsolatokat: Roy Andrew Miller, Seattle; Murayama Shichiro, Fukuoka. Arab és újperzsa elemeket vizsgál a tatárban Bernd Scherner, Mainz; urali-tunguz megfeleléseket: Denis Sinor, Indiana University; a török-mongol magánhangzórendet: A. Tretjakoff, Párizs. A *Mongolok titkos története* problémáiról szól Lőrincz László; L. Manaldžov, Ulánbátor; N. P. Šastina, Moszkva; és egy manicheus kolostor ujjur nyelvű dokumentumát vizsgálja P. Zieme, Berlin. Végül az Altaj etnokulturális viszonyait tárgyalja E. A. Novgorodova, Moszkva; az avar birodalom etnikai problémáit Szádeczky-Kardoss Samu; üzbegek gyógyítóasszonyokról ír Ilse Laude-Cirtautas, Seattle; és az ottomán birodalom földművelésének lexikális forrásairól A. S. Tveritina, Moszkva.

XXI. Eckmann János: Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. (Adiutor: Edmond Schütz.) 1976. 359 oldal.

A szerzőnek ez a posthumus munkája az egyik középtörök Korán-fordítás nyelvi

anyagát foglalja kötetbe. A manchesteri John Rylands Könyvtárban őrzött, csonka kézirat az arab Korán-szöveghez sorközi, tehát szavak szerinti, nem összefüggő fordítás csatlakozik, perzsa nyelven – amely gyakran közvetítője és mintája a török Korán-fordításoknak – és a középtörök egyik keleti változatán; de a perzsa és török interlineáris fordítások egyike sem fordítása a másiknak: külön-külön fordítási megoldást képviselnek, mint azt megtudjuk a szerző bevezetőjéből. A szerző ugyan nem hagyott hátra művéhez bevezetőt, de erre a célra alkalmasnak látszott „A Korán keleti török fordításai” című tanulmánya (megjelent e sorozat XVII. kötetében), ld. a sorozatszerkesztő Ligeti Lajosnak a kiadás körülményeit részletező előszavát (Preface). A kötet zömét a glosszák betűrendes felsorolása teszi ki, előfordulásai megjelölésével, arab és perzsa megfelelőikkel, változataikkal és angol nyelvű értelmezéseikkel.

XXII. P. Zieme – G. Kara: Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang. British Museum Or. 8212 (109). (Gutachter: Louis Ligeti.) (Gemeinschaftsausgabe mit dem Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden: Nr. 63, Asiatische Forschungen.) 1978. 347 oldal.

A tibeti „halottaskönyvek” – a tantrikus buddhizmus tanításai a halál és újjászületés közti „köztes lét”-ről és földi, halál előtti előkészületeiről – sajátos fénytöréssel közvetítik az indiai kultúra elemeit, mint azt egyik változata már magyarul is tanúsíthatja, éppen Kara György irodalmi értékű fordításában (Európa, 1986). Mint minden fordításuk, új színekkel gazdagítja ezeket az „útikalauz”-okat az a mongol kori, 14. század körüli, Turfán vidékén készült ujjur nyelvű fordítás is, amelyet Kara az NDK-beli turkológussal, Peter Zieme-vel együtt interpretált; a lámaizmus nagy mestere, Nāropa (1016–1100) tanításaira vezeti vissza a hagyomány az itt németre fordított és kommentált négy önálló írást. Kézirataik Tunhuang kincsei közül valók. Stein Aurél expedíciói révén kerültek a londoni British Múzeumba; hasonmás-kiadásukat a kötet végén találjuk.

Az első írás, a voltaképpeni „halottaskönyv” szerzője ismeretlen, csak legendás mestereiről emlékeznek meg zárószorai; a második az „útikalauz” eredetijének szerzője, az amdoi Čog-ro-ból való Čhos-kyi rgyal-mchan; a harmadik Nāropa „hat alapelv”-ét, a negyedik, töredékes írás pedig a hat halotti áldozatot közvetíti az ujjur írások mongol hercegi megrendelője (vagy megrendelői) számára, a mongol írásbeliség forrásairól is árulkodva. Az átírásban is közölt szövegek nyelvi anyagát index (glosszárium) összegzi.

XXIII. Proceedings of the Csoma de Kőrös Memorial Symposium held at Mátrafüred, Hungary, 24–30 September 1976. Edited by Louis Ligeti. (Adiutor: J. Terjék.) 1978. 586 oldal.

Kőrösi Csoma Sándor neve és munkásságának emlékezete fémjelezte az orientalisták nemzetközi szimpoziumját, első ízben Mátrafüreden, 1976-ban. Témakörét Kőrösi Csoma életművének keretei határozták meg; ez a magyar orientalisztika nemzetközileg reprezentatív területeit is magába foglalja, azaz a tibetológia és buddhiz-

mus kutatását, valamint belsőázsiai-kínai hátterük és összefüggéseik filológiai, nyelvi, irodalmi, történelmi és kultúrtörténeti problémáit is.

A szimpozion résztvevői, köztük tíz magyar kutató, 41 tanulmányban fejtették ki előadásaik tárgyát (angol, francia, német és orosz nyelven). Kőrösi Csoma életének részleteit összegezte az újabb kutatások fényében Bethlenfalvy Géza. Ezután olvashatunk a tibeti nyelv különféle kérdéseiről (Betty Shefts Chang, Berkeley; Kun Chang, Berkeley; R. E. Emmerick, Hamburg; Kara György, Rudolf Kaschavsky, Bonn; Roy Andrew Miller, Seattle; Eberhardt Richter, Lipcse; Dieter Mehnert, Berlin; Manfred Taube, Lipcse; Terjék József), a tibeti irodalom és írásbeliség emlékeiről (Josef Kolmaš, Prága; Lőrincz László; L. S. Savickij, Leningrád; R. A. Stein, Párizs; Walther Heissig, Bonn; Jikido Takasaki, Tokió; Erika Taube, Lipcse); a buddhizmus kérdéseiről (F. A. Bischoff, Bloomington; C. Damdinsuren, Ulánbátor; S. Dilikov, Moszkva; Ligeti Lajos; A. S. Martinov, Leningrád; Luciano Petech, Róma; Prince Peter of Greece and Denmark, Koppenhága; Rincsen Jonsebu, Ulánbátor; Sárközi Alice; Ernst Steinkellner, Bécs; Tatár Magdolna; Turrell V. Wylie, Seattle), a régió történelmi kérdéseiről (Eva Dargay, München; Ecsedy Ildikó; E. I. Kičanov, Leningrád; Kristina Lange, Berlin; Róna-Tas András; Dieter Schuh, Bonn; Pema Tsering, Bonn; Uray Géza), a tibeti filozófiáról (D. Seyfort Rugg, Seattle), a tibeti kultúra múzeumi emlékeiről (Ireneusz Kania, Krakó; Hans Roth, Bonn), sőt a számítógép tibetológiai hasznosításáról is (Eric Grinstead, Koppenhága).

XXIV. László Lőrincz: *Mongolische Märchentypen. (Übersetzung aus dem Ungarischen: Judit Győri.)* (Gemeinschaftsausgabe mit dem Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden: Asiatische Forschungen Nr. 61.) 1979. 428 oldal.

Nemcsak a mongol népek epikus szájhagyományainak kutatása, hanem az összehasonlító folklorisztika számára is kézikönyvül szánta a mongolista szerző ezt a mesekatalógus-kísérletet, külön tanulsággal a rokon tárgyú vagy típusú mesék, például a magyar népmesék vizsgálatai számára. (Kovács Ágnes lektorálta; vö. 5. o.). A mongol mesék – a nyomtatásban is megjelent gyűjtések népmeséi – tartalmi elemzését az európai mesekutatás tematikai és típus-keretébe, a nemzetközileg elfogadott ún. Aarne-katalógus formális (szám-)rendjébe foglalja; majd pedig új, a tárgy szempontjából természetesebb típusbeosztást javasol a szerző már a bevezetésben, gyakorlati tanácsokkal is szolgálva a könyv használatához.

Az első rész ismerteti a mongol mesevariánsokat, szerkezetük-témavázuk szerint, utalva a téma nemzetközi helyére, katalógusszámára, más mesékhez fűződő kapcsolatára, bibliográfiájára stb. Elemzi az állatmeséket, hősmeséket (mondákat), varázsmeséket és elbeszéléseket, valamint a tréfás-találós meséket. A második rész elhelyezi őket az Aarne-katalógus rendszerében. A harmadik részben pedig ettől független rendszerű típus-katalógusukat adja; mesetípus-index, idegen szavak jegyzéke és bibliográfia zárja a művet.

XXV. Peter B. Golden: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars, 1–2.* (Adjutor: Edmond Schütz.) 1980. 291 oldal; XV oldal + 252 tábla.

A kazár birodalom a 7. század közepétől a 10. század végéig volt ura Kelet-Európa és ázsiai szomszédsága sztyeppéinek, Kievtől Hvárezmig, s a volgai bolgároktól a Kaukázusig; fennállásának első másfél évszázadában honfoglaló eleink ősei is ezen a területen éltek, néhány évtizedig bizonyosan alattvalóként. Magyarországon tehát a kazárok nyelve és nyelvemlékei – amelyek összegyűjtésére és feldolgozására az Egyesült Államok-beli szerző vállalkozott – korántsem csupán turkológiai problémákat jelentenek. A cím a kazárok eredetét is ígéri, de a mű fő érdeme az ígértet másik része: a történelmi-filológiai vizsgálat, tudniillik azé a korlátozott mennyiségű és minőségű, rövid és terminológiai jellegű nyelvi anyagé, amely a kazárokról vonatkozó történelmi forrásokban fennmaradt. Ennek alapján az ogur, majd a közülük kikerült, bolgárnak nevezett török népek között kíséri nyomon a szerző a kazár birodalom szervezőinek-urainak a nyelvi-filológiai vizsgálatát az 1972-ig megjelent szakirodalom alapján.

A kazár-kutatás eredményeinek és feladatainak vázolója után, az első három fejezetben a szerző „a kazárok előtti török népek”: hunok, ogurok, szabírok, avarak, türkök („köktürkök”) és bolgár-törökök európai megjelenésével, nyelvvel és intézményeivel foglalkozik; majd a kazárok történetével, eredetükkel, kaganátusuk leírásaival és ezen belül a magyarok elődeivel; valamint a kaganátus népeivel és intézményeivel, mindenképp kereskedelmi szerepével. Ezután ismerteti a fennmaradt kazár szavak arab, bizánci, kaukázusi (örmény, grúz), héber és perzsa forrásait, majd magukat a szavakat elemzi: a törzsneveket, személyneveket és címeiket, a helyneveket és más különféle, a kazárokhöz kapcsolható szavakat. Végül, a térképek és a bibliográfia után, a második kötetben találjuk – rövid bevezetéssel – a kéziratok hasonmás-kiadását.

XXVI. Gerhard Doerfer – Semih Tezcan: *Wörterbuch des Chaladsch. Dialekt von Charrab.* (Adjutor: Edmond Schütz.) 1980. 232 oldal.

Doerfer német turkológus ebben a műben elsőként publikált összefoglaló leírást egy Iránban élő török származású népcsoport, a halacsok nyelvéről – iráni szerzőtársa és más segítőitársai közreműködésével. (A szótár előtti összefoglaló rész, nyelvi leírás Doerfer munkája; vö. 70. o.) A nyelvi elemzés anyagát, amelyet itt szótárformában is megtalálunk, a göttingai egyetem két expedíciója (1968, 1969) gyűjtötte Charrab (Xarrāb) körzetében, ahol a halacsok ezt az erős perzsa hatást mutató archaikus török nyelvjárást beszélik, de felhasználja a fellelhető különféle írott szótáranyagot is (a nyelvjárási eltérések figyelembevételével).

Az előkészítő munkának, újszerű módszereinek részletezése után a szótár összeállításának problémáiról olvashatunk, majd a szóanyag kiválasztásának és etimológizálásának elveiről. A szótár elrendezésére, az átírásra és más gyakorlati kérdésekre vonatkozó útmutató után találhatjuk a halacs-német szótárt (mintegy 4000 tétel) variánsokkal és perzsa párhuzamokkal, etimológiával és szövegszerű példákkal, végül a feldolgozott szótárt, valamint e nyomtatott kiadvány néhány oldalának hasonmás-kiadását.

XXVII. Şinasi Tekin: *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit, Teil I.* Hsin Tözin

Onqidtači Nam. Teil II.: Die Geschichte von Sadāprarūdītā und Dhārmogāta. Bodhisattva. Mit 42 Faksimiles. (Adjutor: István Vásáry.) (Gemeinschaftsausgabe mit dem Verlag Otto Harrassowitz, Wiesbaden: Asiatische Forschungen, Nr. 69.) 1980. 383 oldal.

Ez a társkiadó segítségével megjelent kötet tartalmát tekintve is nemzetközi: a török származású turkológus, Şinasi Tekin Egyesült Államokban folytatott kutatásai során (1967–1968-ban) több ország tudósainak segítségével készült. Az itt kiadott, latin betűs átírású ujjur, valamint németre fordított és kommentált szöveg két, illetve három buddhista kézírata pedig – a magyar származású Stein Aurél brit megbízásból folytatott kínai expedíciójának tunhuangi irataiból, a londoni British Múzeum és a párizsi Bibliothèque Nationale anyagából – azoknak az ujjuroknak nyelvét és vallását közvetíti, akik Kína Kanszu tartományában, Turfán (Kocso, Kao-cs'ang) vidékén éltek államuk lehanyatlása után, a mongol származású Jüandinasztia (1280–1367) idején is.

Az első részben közreadott kézirat – a mahajána-buddhizmus „megvilágosodásra tanító” könyve, Vapš Baqši műve – kurzív ujjur írása már utal ennek az írásnak a mongol nyelv leírásában szerepet játszó sajátosságaira. (Függelékeként itt találhatjuk a másoló Čisuya Tutung hasonló tárgyú költeményét is.) A második részben feldolgozott mű pedig két buddhista szent történetét, ennek irodalmi feldolgozását teszi közzé; érdekessége, hogy alliterációkkal tagolt, négysoros versekben íródott. Az egyes szövegeket glosszárium követi (a buddhizmus terminusainak kínai megfelelőivel is). A könyvet a kéziratok hasonmás-kiadása zárja.

XXVIII. Chuvash Studies. Edited by András Róna-Tas. (Published jointly with Otto Harrassowitz, Wiesbaden: Vol. 79 of Asiatische Forschungen.) 1982. 306 oldal.

A csuvas stúdiumoknak a magyarországi turkológiában kitüntetett helyet biztosít az a körülmény, hogy a magyar nyelv régi (honfoglalás előtti) török jövevényszavainak átvett nyelve a csuvasban él tovább. E kutatásról adott számot a kötet alapjául szolgáló szimpózium (1977. X. 26–28.) Egerben: a Csuvas Szovjet Autonóm Köztársasággal testvérmegyei kapcsolatokat ápoló Heves megye fővárosában.

A szimpózium magyar és szovjet résztvevőinek 15 tanulmánya angolul és oroszul szól a csuvas nép nyelvéről (L. S. Levitskaja, Róna-Tas András, Szalontai-Dimitrieva Judit); irodalmáról (Agyagási Klára, E. V. Vladimirov, Zahemszky László), zenéjéről (Vikár László), földjének térképészeti-helynévi problémáiról (Tardy János, Czeglédi Katalin), valamint múltjának magyarokkal kapcsolatos aspektusairól: a magyar-bolgár-török kapcsolatokról (Fodor István), a magyar nyelv bolgár-török – „csuvasos” – jövevényszavairól és csuvas háttérükről (Kakuk Zsuzsa, K. Palló Margit), Volga-vidéki korai magyar utazókról (Tardy Lajos) és a 20. században ott járt magyar internacionalistákról (I. V. Zvonilov – A. V. Izorkin), s végül a *Jugria*-problémáról – az *ugor* és *ogur* nevek orosz földi átváltozásairól vagy hasonlóságáról, 19. századi összetévesztéseikről (Vásáry István).

XIX. Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the

Birth of Alexander Csoma de Kőrös. I–II. Edited by Louis Ligeti. (Adjutores: Géza Bethlenfalvy et Alice Egyed.) 1984. 387 és 440 oldal.

Kőrösi Csoma Sándor születésének 200. évfordulóján alapvető tudományos érdemeinek és példamutató személyes áldozatvállalásának tisztelgett ez a kötet: a sorozatszerkesztő Ligeti Lajos – Kőrösi Csoma tudományának magyarországi újra-élesztője –, aki magát a kötetet, illetve két részét is szerkesztette, tanítványaival, kollégáival és Kőrösi Csoma más tisztelőivel, 17 ország 46 tudósának dolgozataival. Ezek az angolul, franciául és németül megjelent tanulmányok csak részben kapcsolódnak Kőrösi Csoma személyéhez és életéhez; inkább életművét igyekeznek folytatni: tibetológiai, buddhizmusra és Belső-Ázsiára vonatkozó kutatásai témakörében.

A feldolgozott forrásoknak és a szerzők szakterületeinek megfelelően e tanulmányok fontos hozzájárulást jelentenek a tibetológia, altajisztika, indológia, sinológia, tangut filológia stb. eredményeihez – tibeti, szanszkrit, kínai, mongol, tangut, ujjur és szaka nyelvű források alapján –, mindenekelőtt az orientalisztikai stúdiumokban hagyományos nyelvi-filológiai, irodalomtörténeti és vallástörténeti témakörökben; de helyet kapnak bennük az újabb szempontú diszciplínák és témák is: az ország- és nyelvhatárokat nem tisztelő történelem kronológiai, földrajzi problémái, vagy akár a tibeti orvoslás és zene is.

XXX. György Hazai – Barbara Kellner-Heinkele: Bibliographisches Handbuch der Turkologie. Eine Bibliographie der Bibliographien vom 18. Jahrhundert bis 1979. Band I. Zusammengestellt von – . (Gemeinschaftsausgabe mit Otto Harrassowitz, Wiesbaden.) 1986. 583 oldal.

Korunk tudományos információ áradata közepette szolgál szisztematikus eligazítással a turkológiai kézikönyveknek ez a jól áttekinthető bibliográfiája, a 18. századtól 1979-ig. Minthogy turkológián a szerzők az összes török néppel foglalkozó társadalomtudományt értik, s mivel eszerint Belső-Ázsiától a Balkánig, Kínától Észak-Afrikáig átfogja az óvilág kontinenseit, a növekvő ismeretanyag egyre inkább kalauzt igényel, ahogy az itt megtalálható: az egyes területek, népek, nyelvek, tudományágak és témák szerint is.

A közölt 2967 bibliográfiai tétel (bibliográfiák bibliográfiája, bibliográfia, kézikönyv) az egyes forrásművek könyvészeti adatain kívül a legfontosabb értékelő és útbaigazító megjegyzéseket is tartalmazza a műről, szerzőjéről stb., témakörönként és területenként, ezen belül népenként és tudományáganként stb. A bevezetők után információk találhatók a nemzetközi bibliográfiai forrásokról, valamint a török nyelvű országok bibliográfiáiról és az orientalisztikai bibliográfiákról. Ezután az egyes területek (Közel-Kelet, Közép-Kelet, iszlám világ), az egyes országok kézikönyveiről, az egyes régiók turkológiai bibliográfiáiról. Végül a speciális turkológiai bibliográfiák következnek: az etnográfia, folklór és irodalomtudomány, történelem és régészet, antropológia és numizmatika, művészettörténet, vallástudomány és földrajz területéről. Az útleírások szakkibibliográfiáinak ismertetése zárja

a kötetet. (A további kézikönyvek, rész- és szakbibliográfiák ismertetése a következő kötetre marad.)*

Ecsedy Ildikó

*Ez az ismertetés egyben tisztelgés a nemrég elhunyt sorozatszerkesztő, Ligeti Lajos tudományos és tudományos-szervező érdemei és eredményei előtt. [A Szerkesztőség.]

TURKS, HUNGARIANS AND KIPCHAKS. A FESTSCHRIFT IN HONOR OF TIBOR HALASI-KUN.

Guest Editor Pierre Oberling. Assistant Editor Geraldina C. Butash.

Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları Vol. 8, 1984, 303 oldal

Halasi-Kun Tibort turkológus körökben szerte a világon a szakma doyenjének tekintik, akinek személyét és tudományos munkásságát mindenütt tisztelet és szeretet övezi. Hetvenedik születésnapja alkalmából amerikai tanítványai egy emlékkötettel kedveskedtek, a *Journal of Turkish Studies* VIII. kötetét szentelték neki. Huszonegy egykori tanítvány – sokan közülük már meglett korú tudósok – dolgozataikkal nemcsak tisztelegnek professzoruk előtt, hanem írásaik számvetések is azzal az indítattással, amit a New York-i Columbia Egyetem falai között tőle kaptak.

Halasi-Kun Tibor ahhoz a nagy tudósgenerációhoz tartozik, akik még a turkológia egészének átfogására törekedtek: akik a közép-ázsiai török népek nyelvének és kultúrájának tanulmányozásában éppúgy otthon vannak, mint az oszmanisztikában. A budapesti egyetemen (1931–1936) Halasi-Kun Tibor ezt az örökséget kapta tanárától, Németh Gyulától. És természetesen ennél többet is, mivel Magyarországon a turkológia nemcsak egy a sok diszciplína között, hanem nemzeti tudomány is. A magyar történelem, különösen a magyarság etnogenezisének kutatása elképzelhetetlen nélkül. A magyar turkológia a századforduló óta eleget is kíván tenni ezen feladatának. Ennek szellemében a második világháborút megelőző évtizedben Németh Gyula gondos és segítő keze alatt egy olyan generáció nőtt fel, amelynek léte és felkészültsége megalapozta annak lehetőségét, hogy a magyar őstörténet kutatásában új eredmények születhessenek. Tanítványai ma is megbecsült tudósok mind Budapesten, mind a világ több nagy egyetemén. Ennek a nagy generációnak egyik tagja Halasi-Kun Tibor, aki egész életében fontosnak tartotta, hogy hozzátegyen valamit ehhez az örökséghez, és tanítványait is bevezesse a magyar őstörténet-kutatás labirintusába. Széles látókörével azok közé tartozik, akik a magyarság steppei vándorlásainak okaira tág kelet-európai és közép-ázsiai kitekintéssel keresik a válaszokat. Az általa 1975-ben alapított *Archivum Eurasiae Medii Aevi* című folyóirat lapjain is ezzel a szellemiséggel találkozhatunk, a folyóirat kötetei ma már sehol sem nélkülözhetők, ahol a steppei népmozgásokkal, magyar őstörténettel vagy a középkori Kelet-, Kelet-Közép-Európa és Közép-Ázsia történetével foglalkoznak.

Halasi-Kun Tibor évről évre gyarapodó életművében azonban a legnagyobb teret az oszmanisztika foglalja el, amelyhez az alapindítást Fekete Lajostól kapta a budapesti egyetemen. Az ankarai Magyar Intézet igazgatójaként az ankarai egyetemen eltöltött majdnem egy évtized (1943–1951) alatt kellő bepillantást nyerhetett a legfontosabb oszmánli kéziratokba. Érdeklődése az elbeszélő források mellett – Fekete Lajos hatására – már a negyvenes években az oszmán lakosság-összeírások, a különféle defterek felé terelődött. Nagy szerepe van abban, hogy a török tudományos élet is „felfedezte” ezeket a forrásokat. Halasi-Kun Tibor különösen szorgalmazta a történelmi Magyarország hódoltsági területeire vonatkozó

defterek feldolgozását és kiadását, ami nemcsak a hódoltság demográfiai és gazdasági viszonyainak feldolgozásához fontos, hanem egy összegző jellegű magyar történet-földrajzi munkának is egyik igen fontos részét adja.

Halasi-Kun Tibor azon kevés oszmanisták közé tartozik, akik egyaránt szakemberei az oszmán nyelvtörténetnek, nyelvészetnek, irodalomnak és történelemnek. Szétágazó ismeretei nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy az *Archivum Ottomanicum* című folyóirat, amelynek alapítója (1969) és szerkesztője, a szakma egyik legismertebb és legrangosabb kiadványai közé tartozik.

Külön fejezet illeti meg Halasi-Kun Tibor életművében a kun-kipszak nyelvet és történelmet. A Magyarországon is letelepedett kunok fontos szerepet töltöttek be a mameluk Egyiptom életében. A Nílus vidékére került kun rabszolga-katonák 1250-ben magukhoz ragadták a hatalmat, és a birodalom egyik államnyelvévé tették sajátjukat. Nyelvi emlékeik alapforrásai a kipszak nyelvtörténetnek. Halasi-Kun Tibor kipszak dolgozataiból azokra a ma már szinte hihetetlen nyelvi és kulturális kapcsolatokra derül fény, amelyek a 12–15. században a Dontól a Dunáig, az Azov-tengertől a Vörös-tengerig jellemezték Kelet-, és Kelet-Közép-Európát, valamint a Kelet-Mediterráneumot.

Ennek a hármasságnak jegyében készült a gondosan szerkesztett *Festschrift*. Nem véletlen a címválasztás sem: *Turks, Hungarians and Kipchaks*. Halasi-Kun nemcsak kutatót e három témakörben, hanem mindháromban tanítványokat is nevelt. A kötet tehát számvetés azzal is, hogy az egykori diákok miként gazdálkodtak mesterük indíttatásával.

Halasi-Kun Tibor azonban nemcsak tudományos ismereteket adott át az Egyesült Államokban tanítványainak, hanem egy szemléletet és világlátást, egy olyan sajátos tudományos és intellektuális hozzáállást is, amelyet hazájából hozott magával, amikor 1952-ben a Columbia Egyetem meghívásának eleget téve megérkezett az Újvilágba. Életművén átsugárzik a Kárpát-medencei *vox humana*: más népek és etnikumok tisztelete. Ahhoz az Osztrák–Magyar Monarchia szellemi hagyományain felnőtt nemzedékhez tartozik, akik mindezt gyermekkorukban szívták magukba, s megőrizték akkor is, amikor a Monarchia ezen tisztes örökségét sokan elfelejtették vagy felejtetni akarták. A Duna-medence etnikai tarkaságának kialakulása és az egyes etnikumok egymásmelletti életének tanulmányozása vissza-visszatérő tárgya dolgozatainak. Tanulmányai különösen a hajdani Magyarország – de talán egész Európa – etnikailag legtarkább területének, a Bánát történetének alakulásában hézagpótlóak.

A *Festschrift* legtöbb dolgozata az oszmán kultúra és történelem egy-egy szakaszával foglalkozik. Olyan tanulmányokat olvashatunk a kötetben, amelyek egyben reflektálások is az oszmanisztika egyes vitatott vagy éppen kellőképp fel nem tárt kérdéseire.

Margaret L. Venzke a 16. századi kelet-anatóliai ill. szíriai gabonatermelés hanyatlásáról írt dolgozatában. Írásában az Aleppó környéki Dzsabal Sziman-i náhiye gabonatermelőit (1536–37, 1551–52, 1570–71) hasonlította össze. A vizsgált defterek a tizedeket pénzértékükben és mennyiségükben is tartalmazzák, s ebből ki-mutatható, hogy az emelkedő árak mellett csökkent a termelés. Ennek okát Mar-

garet L. Venzke a korábbi évtizedek lakosságnövekedése következtében előállt nagyfokú termelésnövekedésben látja, amely a földek kimerülését okozta.

A nomadizmus az oszmán birodalom történetének egyik legfontosabb kérdése, hiszen a korai viszonyok jobb megértésének is kulcsa lehet. Roads Murphey az Aleppó környéki nomádokra vonatkozó 18. századi forrásokat vizsgálta az aleppói *evamir-i szultaniye* iratokban, amelyek mint a beglerbég udvarában készült feljegyzések, rendkívül sok helyi konfliktusról tudósítanak bennünket. Így a nomadizmus történetének is értékes forrásai. Fény derül belőlük a letelepültek és a nomádok közötti ellentétekre, a téli-nyári szállásra vonulás rendjére és útvonalára. Sőt azt is megtudhatjuk, milyen eszközöket vett igénybe a 18. századi oszmán kormányzat az egyes nomád csoportok letelepítésére.

Az oszmán összeírások különös értékkel bírnak azokon a területeken, ahol a korábbi időszak forrásai hiányosak. Ilyen régiók közé tartozik Podólia is. Alan W. Fisher Kamenec-Podolszk 1680 körül készült török adóösszeírását tette közzé az emlékkönyvben. Forráskiadása nélkülözhetetlen a 17. század végi Podólia demográfiai, etnikai és gazdasági viszonyainak kutatásához.

Az oszmán tudósoknak és hajósoknak a 15–17. században rendkívül alapos ismereteik voltak a távoli földrészekről. Nem véletlen, hogy Kolombusz térképének leghitelesebb másolata a szultáni udvarban maradt fenn. Thomas D. Goodrich tanulmányában az 1580 körül íródott *Tarih-i Hind-i Garbi* (Nyugat-India története) című munkát elemezte. A névtelen szerző korabeli spanyol útleírások alapján készítette *tarih*-ját. Főként az Újvilág érdekességeit, az egzotikus növényekre és állatokra vonatkozó részeket ültette át török nyelvre. A *Tarih-i Hind-i Garbi* népszerű munka volt oszmán tudományos körökben. 1730-ban, az oszmán nyomdászat kezdetén azon első művek közé tartozott, amelyek az első török nyomdász, a magyar származású Ibrahim Müteferrika műhelyét elhagyták.

A kötet egyetlen magyar származású szerzője, a bloomingtoni Indiana Egyetemen tanító Bayerle Gusztáv, Evlia Cselebi magyarországi utazásait elemezte abból a szempontból, hogy milyen ismeretei voltak a híres világutazónak a magyar történelemről. Evlia Cselebi a szó eredeti értelmében aligha nevezhető történetírónak. Távol állt tőle a források felkutatása, sőt több tekintetben az oszmán krónikairódat sem ismerte kielégítően. Így a magyar történelemről is kódos – hallomásokból szerzett – ismeretei voltak. Útleírásainak nem is a múltra vonatkozó fejezetei az értékesek, hanem azok a hadjáratleírások, amelyeknek ő maga is részvevője volt, és azok a jó szemű utazóra valló – helyenként azonban túlzó – észrevételek, amelyeket a magyar városokról és várakról jegyzett fel.

Az órák sokáig rejtélyes, nagy vagyont érő kincsek közé tartoztak az oszmán birodalomban. A külföldi követek a szultánt és a nagyvezírt gyakran lepték meg efféle ajándékokkal. Fanny Davis dolgozatában a Topkapi Szeráj múzeumának óragyűjteményéről ad áttekintést. 350-re tehető a kollekció nagybecsű kincseinek száma, amelyek a 19. század végéig hol gyarapodtak, hol fogytak. A szultánok időnként többet is elajándékoztak kegyeltjeiknek. A gyűjteményben találhatunk 16. századi német faliórákat éppúgy, mint a 19. századi párizsi mesterek remekait. A legrégebb zenélő óra 1815-ből származik. A svájci származású múlt századi párizsi mesternek,

Abraham Louis Breguet-nek is több remeke itt található. Itt őrizték azokat az órákat is, amelyeket Kemál Atatürk halálakor állítottak meg.

Svatopluk Souček tanulmányában egy cseh nemesnek, Jan Haištejnky z Lobkovicnak 1493-ban írt, kevésbé ismert szentföldi itineráriumát elemezte. A cseh nemes naplóját a korabeli hasonló munkákkal, egy 1480-ban kelt anoním francia művel és Felix Fabri valamint Bernard von Breydenbach 1483–84-ben készült útleírásaival is összehasonlította. Mind a négyen szinte ugyanazt az utat járták be, mivel mindannyian a velencei Agostino Contarin zarándokhajóján utaztak. Memoárjuk tanulmányozása az oszmán portolánok, mindenekelőtt Piri Reisz *Kitab-i bahrije* c. munkája forrásértékének meghatározásához is hozzásegít bennünket. Svatoopluk Souček azt is megfigyelte, hogy a Lobkovicnál és a Breydenbachnál említett helynevek Piri Reisznél is megtalálhatók. Sőt a Breydenbach utazásához készített illusztrációk sorrendje és témája is a török portolánt követi. Ezek után Svatoopluk Souček nem tartja kizártnak az említett nyugati Szentföld leírások és a *Kitab-i bahrije* közötti akár közvetlen kapcsolatot sem.

Az egykori oszmán birodalom egyes tartományairól készült leírások különösen fontos és érdekes források. Bruce McGowan a horvát Matija Mažuranić 1842-ben Zágrábban megjelent útiélményeiből adott közre szemelvényt szerző angol fordítást. Az irodalmi vénával megáldott horvát patkolókovács élesszemű megfigyelőnek bizonyult. Észrevételei Bosznia etnográfiai viszonyairól egyedülállóak. Leírásában vissza-visszatérő elem a számára rendkívül egzotikusnak tűnő muszlimok mindennapi életének részletes bemutatása. Ugyancsak sokat foglalkozik a keresztények és muszlimok közötti konfliktusok ábrázolásával.

Pierre Oberling tanulmányában a török aviatisztika kezdeteiről olvashatunk. A repülőgyártás Kolombuszai, a belga Pierre de Caters és a francia Louis Blériot 1909 decemberében Isztambulban is bemutatták repülőgépjüket. A birodalom hadvezetői hamarosan az új találmány katonai fontosságát is átlátták. II. Abdülhamit szultán 1911-ben török tiszteket küldött Blériot párizsi repülőiskolájába. Az első Balkán-háború kezdetekor az oszmán hadvezetésnek már nyolc pilótája és tíz gépe volt. A távolsági repülés fejlődésével a hatalmas oszmán birodalom távoli területei közötti kapcsolattartást is meg lehetett könnyíteni. Az első világháború előestéjén két francia pilótának sikerült Isztambulból Kairóba eljutnia. Politikai jelentőséggel bírt volna, ha ezt az oszmán pilóták is meg tudják tenni. Az első két vállalkozónak, Fethi Bey-nek és Nuri Bey-nek az útja azonban tragédiába torkollott. Nuri Bey gépe a Galileai-tó közelében, Fethi Bey pedig Jaffa környékén zuhant le. Azonban hamarosan, még a nagy háború kitörése előtt két társuk sikeresen megérkezett Kairóba.

Grace Martin Smith tanulmányában egy muszlim kultikus étel, az *asure* elkészítésének módját közölte. Mohammed kerbalai győzelmének emlékére – amely a muszlim időszámításban a Moharrem hónap tizedik (innét az *asure* név) napjára esik – szentelt ételnek több változata is ismert volt az egyes dervisrendeknél. A szerző ez alkalommal egy olyan receptet közölt, a készítés közben elhangzó imák megnevezésével, amelyet az utolsó tophane-i kaadiri sejk Iszmail Gavszi fia, Miszbah Efendi mondott el neki 1982-ben.

Kathleen R. F. Burrell tanulmányában az oszmán irodalomtörténet világirodalmi

szempontból is rendkívül jelentős műfaji kérdésével, Halit Ziya Uşaklıgil (1868–1945) prózaverseivel foglalkozik. Halit Ziyának – aki ugyan jól ismerte a francia irodalmat – fiatal korában írt prózaversei az oszmán irodalom belső fejlődésének sajátos termékei. Hangulatukban meglepően hasonlítanak Charles Baudlaire *Petits poèmes en prose* című művéhez. A használt szavak összevetéséből kitűnik, hogy mindketten szinte ugyanazon szavak használatával alkotják meg hasonló árnyalatú költői képeiket. Leggyakrabban előfordult szavaik: szem, élet, lélek, fiatal (gyermek), lány (nő).

Közép-Ázsia világába vezet el bennünket Lois A. Giffen tanulmánya, amelyben a Dede Korkut elbeszélésekben szereplő gyermektelen házaspárok várva várt egyetlen gyermekük megszületésének motívumait, és a fiak további sorsát elemezte. A történetek geneziséig visszanyúló tanulmány a meséknek azt a sajátosságát ragadja meg, hogy egy-két kivételtől eltekintve a várva-várt, rendkívüli tulajdonságokkal megáldott gyermekek rendre elbuknak és meghalnak. Széles körű mesetipológiai és kulturális antropológiai alapokon nyugvó dolgozatában központi helyet a történeti szociológiai megközelítés kapott. Így jutott arra a következtetésre, hogy e mesemotívumok megszületésének okai az egyéni élet és a közép-ázsiai törzsi társadalom tragédiáinak sajátos ötvöződéseben keresendők.

A török népek modernizációs törekvéseinek egyik fontos eleme az írásrendszer megváltoztatása. Az ezeréves tradícióra visszatekintő arab írást a századfordulón a fejlődés gátjaként könyvelték el. A húszas-harmincas években majdnem minden török nép áttért a latin vagy a cirill írásra. Az arab írást csak a Kínában élő ujugurok és az Iránban élő azerbajdzsánok őrizték meg. Erika H. Gilson ennek körülményeiről írt tanulmányt. Az ujugurok és az azerbajdzsánok egyes arab jelek elhagyásával egyszerűsítették ábécéjüket, amely így könnyebben megtanulhatóvá vált. Az eféle írásreform a nemzeti hagyományok s a muszlim világgal kialakított évezredes kapcsolatok megőrzését is lehetővé tette.

Joseph S. Szyliowicz dolgozatában a török oktatásügy elmúlt két évtizedét elemezte. Arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy e téren Kemál Atatürk szellemi örökségével rosszul gazdálkodtak az elmúlt évtizedekben. A húszas-harmincas években nagy gondot fordítottak Törökországban a magas színvonalú oktatás megteremtésére. Ezzel szemben a hatvanas évek török oktatáspolitikáját inkább a számszerűség növelése, mint a színvonal megőrzése jellemezte. Holott az ország modernizációjához nagy szükség lenne jól képzett hazai szakemberekre.

David Nissman a modern azerbajdzsán irodalom egyik sajátos problémájáról írt dolgozatában. A több mint tíz millió azerbajdzsán két országban – a Szovjetunióban és Iránban – él. A nép egységének megőrzése, a határ két oldalán élők egymás utáni „vagyódása” sajátos eleme az azerbajdzsán irodalomnak. A Szovjetunió-beli és iráni azerbajdzsán irodalmi kapcsolatok negyven évének történetéről olvashatunk David Nissman politikai kérdésekre is kitérő tanulmányában.

A hadtörténészek régóta kutatják már az eurázsiai nomádok rendkívüli katonai mozgékonyságának okait. Főként azt, mivel táplálkoztak a puszták vad lovasai. A magyarázatokban általában keverednek a valós és mítikus elemek. Így van ez a leginkább Marco Polo leírásából megismert mongolokkal is. A mongol harcosok táplálkozásáról szól Jr. John Massin Smith dolgozata. Igazak a korabeli leírások, hogy

Batu kán harcosai a hadjáratok alatt lovaik tejét (kancatej) és lovaik megcsapolt vérét itták. A mongol harcos épp ezért öt-nyolc lóval vonult hadba, amelyek – ahogyan azt a szerző számításai is igazolni látszanak – elegendő vért és tejet biztosítottak gazdájuknak. Ezen táplálékukat az elejtett vadakkal, a Belső-Ázsiában nagy számban élő mormotákkal is kiegészítették.

A kötet egyik legértékesebb dolgozata Arsenio P. Martinez írása az Ilhanida birodalom pénzügyi viszonyairól. Az arany és ezüst dirhem leletek alapján sikerült az egyes pénzverő műhelyek éremkibocsátásának arányát megbecsülnie. A régészeti leletek arra is választ adtak, hogy az egyes régiók között milyen intenzitású kereskedelmi kapcsolatok álltak fenn. Az Ilhanida uralkodóknak a birodalom pénzügyeire is gondosan ügyelniük kellett. Az aranypénzek nagyarányú trezaurálása éppúgy válsággal fenyegetett, mint az arany-ezüst átváltási arány megváltozását okozható nagymérvű európai ezüstbehozatal.

Peter B. Golden dolgozatában az orosz nyelvben meghonosodott török tükörszavakat vizsgálta a kijevi Rusz fejedelemsége korától a mongol hódításig. A kun népnév, a *polovci* is ilyen tükörszó. Török hatás az oroszban a *jazik* szó 'nyelv' jelentése. Az orosz *cselom bit* 'alázatosan kérni', *rotu pit* 'megesküdni', *pozsalovat* 'adományozni' kifejezések az Arany Horda török népeinek erős nyelvi hatását bizonyítják.

Uli Schamiloglu a besenyő történelem és ezen keresztül a magyar őstörténet egyik nagyon fontos kérdéséhez szól hozzá dolgozatában. A hispániai arab történetíró Ibn Hajján egy 10. századi munkájában említi a besenyőket is. A többi arab kútfővel ellentétben nem *bādžānāk* (*bāčānāk*) névvel illette őket, hanem a magyar elnevezéshez közel álló *bāšānāk* alakkal. Ez Ibn Hajján munkájában nem lehet spanyol ortográfiai hatás. Éppen ezért fontos lenne tudnunk, honnét nyerte ismereteit a besenyőkről Ibn Hajján, akinek 10. századi adatában – a magyar kölcsönzéshez hasonlóan – a köztörök č-t ʃ váltotta fel.

Maria Lăzărescu-Zobian a középkori kun-román kapcsolatoknak szentelte dolgozatát. A Kárpátok keleti és déli előtere a 11. század második felében a kunok uralma alá került. A korabeli források úgy is nevezték ezt a térséget: *Cumania*. Moldva és Havasalföld történelme elválaszthatatlan a kunokétól, akik nemcsak uralták két évszázadig ezt a területet, hanem nagyon fontos kulturális és nyelvi hatással is voltak a formálódó románságra. Figyelemre méltó szempont az is, hogy a moldvai bojárcsaládok tekintélyes hányada kun nevet viselt, sőt még a 16–17. században is tisztában volt kun származásával.

Robert Austerlitz, az uralisztika és altajisztika professzora e dolgozatában egy finn népi költemény jakut fordítását elemezte. A jakutokhoz többszörös közvetítéssel jutott el a vizsgált finn népdal. Ennek ellenére a szöveg megőrizte eredeti sajátosságait. Ennek oka Robert Austerlitz szerint a finnugor és a török nyelvek hasonló grammatikai szerkezetében rejlik, amely a kölcsönös nyelvi megfeleltetést és a hasonló nyelvi gondolkozást is elősegíti.

E kötet bármennyire is a távoli Amerikában készült, s a dolgozatok nagy részének nincs közvetlen köze a magyar történelemhez, mégis beletartozik a magyar tudomány historiográfiájába. A kötet szerzői Halasi-Kun Tiborban nemcsak a Columbia Egyetem professzorát látták és látják, hanem a magyar turkológia és osz-

manisztika egyik nagyságát is. Amerikai tanítványai egy kicsit mindig a magyar múlt szakértői is. Többen közülük a magyar nyelvvel és kultúrával is megismerkedtek.

Halasi-Kun Tibor azon külföldön élő magyar tudósok közé tartozik, akik távol hazájuktól is a magyar tudomány jó hírét öregbítik. Örömmel töltötte el minden tisztelőjét és barátját, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1986-ban tiszteletbeli tagjai közé választotta.

Hóvári János

ISSLEDOVANIJA VENGERSKICH UČENYCH PO ČUVAŠSKOMU JAZYKU.

Szerkesztette M. I. Skvorcov.

Čeboksary, 1985, 145 oldal

A hatvanas évek közepén a Csuvas Állami Tudományos Kutatóintézet nyelvész kutatógárdája az MTA küldöttként ott járó Róna-Tas András professzorral a csuvas nyelvtörténet kérdéseit érintő tudományos együttműködésről állapodott meg. Az együttműködés hagyományosan jó, és valóban szolgálja a turkológia bolgár-török ágának a kutatásait. Ennek bizonyítéka az a két-két tanulmánykötet, melyet részben a csebokszári Tudományos Kutatóintézet adott ki (*Issledovanija po istoričeskoj leksikologii čuvašskogo jazyka*. 1983; *Etimologičeskie issledovanija po čuvašskomu jazyku*. 1984; mindkettőt I. P. Pavlov szerkesztette), részben pedig a tudományág magyar műhelye hozott létre (*Chuvash Studies*. Bp., 1982 = BOH XXVIII; *Studies in Chuvash Etymology* I. Szeged, 1982 = *Studia Uralo-Altaica* 17; mindkettő Róna-Tas András szerkesztésében). Ezen együttműködés eredményeként Csebokszáriban újabb kötet látott napvilágot, mely magyar csuvaskutatók cikkeinek orosz fordításban való közléséből áll.

Mint ismeretes, a csuvas hangtörténet kutatásában a kezdetektől fogva igen jelentős szerepet játszottak azok a magyar tudósok, akik a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak a vizsgálatán keresztül jutottak el a bolgártörök hangtörténet kérdéseire. Az ő (Buden, Munkácsi, Gombocz, Palló) munkáik jó része viszont magyar nyelven jelent meg. A magyarul való közlés már az eredeti megjelenés idejében is gátat szabott az illető művek külföldön való megismerésének. (Ezért nem lett pl. Schott mellett Budenz is a csuvas történeti hangtan általánosan elismert, világhírű megalapozója.) Most, több évtized eltelte után, még mindig a nyelvi nehézségek miatt maradt hozzáférhetetlen a szovjet kutatók számára az a mind tartalmában, mind mennyiségében igen jelentős magyar nyelvű irodalom, melynek ismerete nélkül nem lehet csuvas etimológiai kérdésekhez nyúlni. E probléma leküzdésének a szándéka vezette a Csuvas Tudományos Kutatóintézet illetékeit, amikor elhatározták a csuvas történeti hangtan szempontjából legfontosabb magyar nyelvű, vagy magyar szerzők által idegen nyelven megírt, de a megjelenés helye, ideje miatt nehezen hozzáférhető tudományos közlemények orosz fordításban való megjelentetését. A mintegy tíz ív terjedelműre tervezett kötet anyagának az összeállítására Róna-Tas András professzort kérték fel. Róna-Tas a csuvas hangtan szempontjai mellett a magyar csuvaskutatók százéves történetének reprezentatív bemuta-

tását is célul tűzte ki. Így állt elő a fordításra javasolt alábbi lista: Budenz József, *Némely látszólagos képtelenségek a csuvas-török hangviszonyokban* (NyK III, 234–248); Gombocz Zoltán, *Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink* (Közreadja Ligeti Lajos, Bevezetés, jegyzetek = *Nyelvtud. Ért.* XXIV, 3–30); Gombocz Zoltán, *A bolgár kérdés és a magyar hunmonda* (MNY. XVII, 15–21); Munkácsi Bernát, *Néhány szó a bú szóról* (KSz. XVIII, 1–7); Munkácsi Bernát, *Köris* (KSz. XIII. 360); Julius Németh, *Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen* (KCsA I. Kieg. 515–531); M. K. Palló, *Hungaro-Tschuwaschica* (AOH XVIII, 55–60); M. K. Palló, *Die sachlichen Grundlagen Wortes Sárkány 'Drache'* (AETHN. VI, 434–440); Louis Ligeti, *A propos des éléments „altaïques” de la langue hongroise* (ALH XI, 15–42); Ligeti Lajos, *A török hosszú magánhangzók* (MNY. XXXIV, 65–67).

A válogatás tartalmilag szerencsésnek bizonyult. A cikkgyűjteményben a csuvas hangtörténet leglényegesebb kérdései sorakoznak fel, mi több, úgy, hogy az ott kifejtett etimológiai megoldások zöme mind a mai napig megállja a helyét. Ugyanakkor a fordításkötetet nem a cikkek megjelenésének kronológiai sorrendje szerint szerkesztették, így nem követhető nyomon az a folyamat, ahogyan az egyes tudományos eredmények megszülettek, ill. ezek egymásra épüléséből újabb és újabb mérföldkövekhez ért a tudomány. (E tudományos folyamat végpontjaként értékelhető Ligeti Lajos *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* című legújabb munkája, mely egyben a csuvas történeti hangtan legújabb szintézise.) Természetesen nem kérhető számon az orosz nyelvű kötet szerkesztőjén, hogy egy 1986-ban megjelent műhöz viszonyítsa a cikkgyűjtemény eredményeit. Az viszont elvárható lett volna, hogy megfelelő jegyzetapparátussal jelezze, ha az egyes cikkekben érintett kérdésekben a szerzők később megváltoztatták a véleményüket, vagy hogy a cikkek keletkezése és fordítása között eltelt időben egyes problémák megítélése módosult. Hiszen nyilvánvaló, hogy az idézett művek keletkezése óta eltelt évtizedek alatt némely hangtani kérdésben sokkal árnyaltabbá váltak ismereteink. A hiányzó többletinformációt viszonylag egyszerűen meg lehetett volna szerezni. Nem kellett volna mást tenni, mint az etimológiákban tárgyalt bolgár-török eredetűnek tartott magyar szavaknak utánanézni a TESz-ben. Így kiderülhetett volna, hogy a TESz gyakran nem fogadta el a BTLw-t, de hogy Gombocz későbbi egyetemi előadásaiban (amely most oroszul is megjelent) maga is másként értelmezte a bolgár-magyar nyelvi érintkezések kérdését a BTLw-hez képest. Az is kiderült volna, hogy a *bú* szóval kapcsolatban Munkácsi etimológiája ellenére is vannak hangtani jellegű fenntartásaink, és hogy a magyar *úr* szó török *işuq*-ból való származtatását sem hangtani, sem jelentéstani okokból nem tartjuk indokoltnak. Végül feltétlenül említést érdemelt volna, hogy Ligeti a magyar nyelv „altaji” jövevényszavairól írott francia nyelvű cikkében először állította a csuvas altaji összefüggésekbe másképpen, mint korábban Ramstedt és Poppe.

Az oroszul közölt cikkek közül négy az eredetinek rövidített változata. A rövidítést olyankor látta jónak a szerkesztő, amikor a tárgyalt mondanivaló azóta elemi ismereteink közé tartozik, vagy csak magyar szempontból van jelentősége. Ezzel egyet is lehet érteni, bár pontosabb lett volna a fordítás, ha a kimaradt részek helyét jelölték volna, és ha a jegyzetekben nemcsak tartalmi utalás történt volna a

rövidítésre, hanem a rövidített részek lapszámai is szerepelnek az eredeti szerint. (Egy helyen vitatható a rövidítés jogossága: Budenz cikkében a $t(d) > z > r$ hangfejlődésről írottakban értelemzavaró a kihagyás.)

A fenti hiányosságok ellenére az oroszra fordított magyar tanulmánykötet megjelenését fontos eseménynek ítéljük, mert a csuvas kutatás egyik régi szükségletét elégíti ki.

Agyagási Klára

POLONYI PÉTER: KÍNA

Panoráma, Budapest, 1987, 616 oldal. Útikönyvek sorozat

Ez a kontinensnyi útra invitáló kötet idejében jelent meg, megelőzve a szomszédos és baráti könyvkiadást is. Nemcsak a megélénkült nemzetközi kapcsolatok és a lassanként meginduló turistaforgalom látja hasznát, hanem a Kína iránt megnőtt sokirányú érdeklődés: a „karosszékekben utazó” turisták is. Bevezetője általános történelmi-kulturális ismeretekkel vértéz fel, mielőtt részletes útikalauzzal szolgál a Kínai Népköztársaságba, bepillantást nyújtva az egyelőre brit, illetve portugál fennhatóság alatt levő Hongkongba és Makaóba, valamint a Kuomintang-kormányzás alatt álló Tajvan szigetére is. Mintegy száz laponként egy ívnyi fénykép található, turista-csalogatóul, de az olvasó csalódására — a színes borító után — fekete-fehérben, kihívásul jövődó utazók és kiadványok számára. (A fényképeket Baracs Dénes, Polonyi Péter és Székely Tamás készítette, a borító színes fotóit Polonyi Péter. A grafikus térképeket Pakurár István rajzolta, az előzék-térképeket a Kartográfiai Vállalat készítette.)

Az útikönyv tárgyi hitelét a szerző többszertendős kínai és több évtizedes Kínakutatói tapasztalatai adhatják; frissességét újabb adatok biztosítják: a Magyar Televíziónak a Kínai Televízióval közösen készült két filmsorozata (1983-ban és 1986-ban), amelyeknek a szerző volt a helyszíni kalauza, valamint — a szerző szóbeli információja szerint — számos kínai helyismereti stb. kézikönyv és turistakiadvány, köztük változatos szempontú és minőségű térképek és térképátlatok. Ez utóbbi segédanyagok értékét, felhasználhatóságát stb. a szerző tapasztalata, szakértelme, lelkiismerete tartozik megítélni. A földrajzi távolságból és méretekből is következik, hogy a szerző természetesen nem minden itt ajánlott útról számolhat be saját tapasztalatai alapján (nyugati kiadású útikönyv-elődökről is tájékoztat a rövid irodalom-jegyzék: 607. o.); de az olvasó szerencséjére nem korlátozza útirányát az, hogy járt-e már ott ő vagy szervezett turistacsoport, és beletartozik-e már az egyre bővülő számú nyitott városok, területek sorába.

A recens adatok a 80-as évek kiadványaiból valók, a népességre vonatkozók az 1982. évi népszámlálás eredményeiből. (A szerkesztés 1985. június 30-án zárult.) A múlt pedig, például a nehezen megközelíthető vagy változóban lévő északi-északnyugati vidékeken, korábbi utazók tolla nyomán kerül ebbe a mai útikönyvbe: tudós magyar szemtanúk — Lóczy Lajos, Felvinczi Takács Zoltán, Ligeti Lajos, Miklós Pál — és más jószemű utazók munkáinak részletei jelenítik meg egy-egy érdekes táj, település részleteit is. (A leírás éve kiderül, de kár, hogy ezt az érdekes

vállalkozást nem egészíti ki még egy-két könyvcím – mert az irodalomjegyzék sem teszi lehetővé az egyértelmű azonosítást – és a lapszám, hogy az eredeti művek felapozásával folytathassa az utat a múltban is utazó olvasó.)

A kínai földrajzi neveket és más nyelvű adatokat, az eddigi hasonló jellegű kiadványokkal és a hozzávetőleges kínai köznyelvi kiejtéssel összhangban, a kötet a Magyar Tudományos Akadémia úgynevezett népszerű átírásában közli; a jövőbeni utazók helyszíni eligazodása érdekében azonban a fontosabbnak ítélt neveket az új kínai latin betűs írással is megadja – hiszen a turista legfeljebb ezzel fog találkozni a helyszínen –, a táblázatban összegezve a latin betűs írású szótagok (és hozzávetőleges magyar kiejtésük), valamint magyar átírásuk viszonyát (103–106. o.); csak itt nézhet utána az olvasó, hogy a nevek változatai melyik írás-, illetve átírás-rendszerből valók. A kiejtéshez közelítőnek szánt sajátos átírásban olvashatók a turisták számára legfontosabbnak tartott szavak és kifejezések (100–102. o.). (Ennél lényegesen bővebb nyelvi útravalóval látja el a turistát Nagy Bálint most megjelent kínai-magyar társalgója, egészen más, saját átírással tükrözve az élőnyelvi kiejtést; ismertetését ld. folyóiratunkban!)

Bőséges ismeretanyaggal készülhet e kötet segítségével a Kínába utazó. A bevezető részből tájékozódhat Kínáról általában: földrajzi és éghajlati viszonyairól, történelméről és kultúrájának jellegzetességeiről, a mai Kína problémáiról és egy turista legfontosabb tudnivalóiról. Ezután a „Részletes útikalauz” a leggyakoribb érkezési ponton, Pekingben kezdi az utazást, majd a fővárosból északkeletre – északra vezet; a Kína történelmében meghatározó szerepű folyamóriások, a Sárga-folyó, illetve a Jangce völgyének bemutatása után kalauzol el a délvidékre, majd a nyugat felé vezető történelmi Selyem-út keleti végeire. Végül az ugyanazon turistaútlevéllel egyelőre még be nem járható Hongkongról és Makaóról, illetve Tajvanról esik szó. Mindenütt megismerkedünk – a hely képén és térképén, megközelítésén és turista-látványosságain kívül – a hely szellemével is: történelmi érdekességeivel, kultúrájának jelenével és múltjával. A földrajzi nevek mutatója zárja a kötetet: minden hely egyszer szerepel, magyar nevének vagy a kínai név népszerű átírásának betűrendjében. (Lektorok: Pajor Géza, P. Szabó József, Szegedi Nándor, Uhlik Rudolf.)

Ilyen hatalmas adatmennyiség regisztrálása nem lehet hibátlan; a mai adatok különben is tegnapiakká válnak holnapra, s a múlt kutatása tovább folyik. (Csak a módosítandó részletek típusainak érzékeltesére: az 520. oldalon említett állam nevének nem *Nansao*, hanem *Nancsao* a mai kiejtése; 424. o.: a Sanghaj melletti Hszücsiahujban – az említetteken kívül – nyomda is működött, és Zi-ka-wei (hely)-névvel adott ki idegennyelvű könyveket a század elején; 547. o.: újabb kutatások szerint valószínűleg nem teljesen zárták le a tunhuangi barlangokat a 11. században, és egyesek szerint nem is a tangutok elől akarták elzárni őket – és még további helyeken is találhatnának módosítandókat a tárggyal ismerős szaklektorok vagy egyszerűen: a Kínával közelebbről ismerős olvasók.) A szükséges és lehetséges javítások az esetleges módosítások azonban könnyen végrehajthatók majd a bizonyára elkövetkező következő kiadásokban.

Ecsedy Ildikó

NAGY BÁLINT: KÍNAI TÁRSALGÁS.

Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 405 oldal

A *Tanuljunk nyelveket!* sorozatban megjelent könyv az első olyan, hazánkban könyváru forgalomba került mű, amely magyar nyelven segítséget nyújt a mai kínai köznyelv elsajátításához. Szerzője, aki könyvét tíz éves Kínában töltött fordítói, külkereskedői munka és több évtizedes hazai fordítói és tolmácmunka tapasztalatai alapján írta meg, ennek tudatában igyekezett könyve anyagát minél teljesebbé tenni. A felölelt témakörök a mindennapi érintkezés legegyszerűbb mondataitól, leggyakoribb kifejezéseitől a legkülönbözőbb élethelyzetek mellett az európai és kínai étlapig és egyes kínai városokban teendő látogatások megjelenítéséig terjednek. A könyv beosztása háromhasábos, az első a magyar szöveget tartalmazza, a második annak kínai fordítását átírásban, kiejtés szerint, végül a harmadik ugyanezt kínai írásjegyekkel. A társalgási rész után a *Tudnivalók a kínai nyelvről* c. rész található, majd végül a Kínai Népköztársaságban használatos pinyin átírás, a szerzőnek a könyvben alkalmazott saját átírása, végül a magyar népszerű átírás található összehasonlító táblázat formájában.

A munka hézagpótló jelentőségű, magyarok, kínaiak egyaránt használhatják. A nyelvtanulásban való felhasználhatóságát némiképp korlátozza az a körülmény, hogy a szerző a kínai szöveget egy saját maga alkotta átírásban közli, nem pedig a kínai nyelvkönyvekben és szótárakban mostanában használatos pinyin átírásban. – A könyv 1700 példányban jelent meg.

Ferenczy Mária

DIE STEUERKONSKRIPTION DES SANDSCHAKS STUHLWEISSEN-BURG AUS DEN JAHREN 1563 BIS 1565. Unter Mitwirkung von István Hunyadi bearbeitet von Josef Matuz. A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZANDZSÁK 1563–1565. ÉVI ADÓÖSSZEÍRÁSA. Hunyadi István közreműködésével közzéteszi Matuz József.

Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus deutschen Bibliotheken. Band 3. (herausgegeben von Klaus Schwarz), Bamberg, 1986, 395 oldal

A magyarországi török adóösszeírások forrásértékének rendkívüli fontosságát jelzi, hogy azok feldolgozásával nemcsak hazánkban, hanem a világon másutt is több helyen behatóan foglalkoznak. Így Halasi-Kun Tibor a Szegedi és a Temesvári szandzsák egy-egy defterére támaszkodva bocsátott közre számos nagylélegzetű tanulmányt, Bayerle Gusztáv a Nógrádi liva anyagát foglalta kötetbe, most pedig Matuz József a Székesfehérvári szandzsák egy összeírását tette közzé – s választását bevallottan motiválta, hogy gyermekkorát ezen a vidéken élte le. Különösen figyelemre méltó, hogy a német kiadvány bevezető tanulmánya – némileg eltérő tartalommal – magyarul is hozzáférhető, s hogy a kétnyelvűség az egész kötetben végigvonul.

A szerzőt forráskiadásában az a nemes cél vezérelte, hogy a legkényesebb filológiai igényeknek is eleget tegyen, s hogy az anyagot egyaránt hasznosíthassák magyar helytörténészek és a turkológia bármely más országban élő művelői. Ezért

négy különböző változatban tárja elénk a deftert: faksimilében, diakritikus pontokkal kiegészített arab betűs átírásban, rövidített német és teljes magyar fordításban. Ez együtt 223 lapot tesz ki, s csak irigykedhetünk, hogy minderre volt terjedelmi lehetőség.

Minden forráskiadás első számú feladata az adott kútfő levéltári besorolása, provenienciájának meghatározása. A különféle 16. századi török összeírásokban lehetnek olyan vonások, amelyek látszólag rokonítják egyik forrástípust a másikhoz. A most kiadott defterben is jelentkezik egyfajta kettősség, ami a szerzőt végül is megtévesztette. A három fő „adóösszeírás”-fajta ismertetése után a szóban forgó deftert a tímár-defterek közé sorolta be (5. és 50. oldal), mégpedig azért, mert a falvak nagy többségénél a javadalombirtokos nevét feltüntették. Jelen esetben azonban a tímarióták szerepeltetése csak véletlenszerű. A defter címe („defter-i müfredât-i cizye-i gebrân” = a hitetlenek fejadójának tételes [talán még világosabb lenne: személyekre bontott] összeírása) és külső jegyei, ezen belül a feltüntetett lakosoknál egységesen bejegyzett 50–50 akce, egyértelművé teszi, hogy dzsije-, azaz fejadó-kimutatással állunk szemben. Tény, hogy Magyarországon gyakoribbak voltak az összevont dzsije-listák, amelyekben csak a falvakat és összesítve a fejadót fizetők számát tüntették fel, de névsoros válfajukból is több fennmaradt.¹ Itt jegyzem meg, hogy a tímár-defterek önmegnevezése *defter-i icmâl* és nem *defter-i müfredât* (vö. 4. o., 5/3. jegyzet), míg a dzsije-listáké gyakran csak *defter-i cizye*, függetlenül attól, hogy névsorosak-e vagy sem.

A forrás dzsije-defter voltából négy fontos következmény adódik. Minthogy a dzsije teljes egészében a kincstárat illette, e defterből nem szerezhettünk információkat a szultáni és a szandzsákbégi hászok nagyságára, a tímárbirtokok arányára, illetve a szandzsák bevételeire általában (31–44, 76–77. o.). Mindössze annyit állíthatunk, hogy a beszédett dzsije összege 104.350 akce volt az elősorolt falvakban. Másfelől a pusztásodás mértékére sem következtethetünk (12, 55–56. o.), hiszen fejadót csak lakott településeken lehetett behajtani. Ha tehát a hódoltatás során – vagy más okból – 1563-ig bármely falu pusztává lett, az csak a tahrir- vagy tímár-defterekből tűnhetne ki. Annyiból természetesen fontos a dzsije-defter tanúsága, hogy a szóban forgó időben mely helységek álltak fenn, illetve adóztak a töröknek.

A dzsije-defter mivoltból fakad az is, hogy nincs rajta tugra, hogy nincs benne kánunnáma, azaz törvénykönyv, ami a tímár-defterek elején sem szokott lenni (9. o.), hogy nem utal a kaza-beosztásra, ami a tahrir-defterekben többnyire szerepel (55. o.), hogy nincs vakuf-birtokra való hivatkozás (31. o.).²

Még mindig a forrásoknál maradva: a szerző szerint a javadalombirtokosok személyében beállt változásokat rögzítő székesfehérvári listából csak egy lenne (5–6, 50–51. o.). Isztambuli kutatásaim során több ilyen típusú kötetet volt módomban átnézni, főleg a Kepeci féle rendezés anyagában³ és a *maliye defteri*-k között,⁴ de Bécsben is többet őriznek belőlük.⁵ Ezek a listák általában nem egymástól elkülönítve készültek, hanem esetünkben az egész Budai vilájetet magukba foglalják, hol csak időrendi sorrendet tartva, hol szandzsákokra bontva. Amikor csak egy-két szandzsák szerepel, akkor szinte biztos, hogy töredékkel állunk szemben. A Matuz József által említett székesfehérvári rúznámce például egy különböző évkörökből

való véletlenszerűen és bizonyára jóval később egybekötött anyag része, melyben Fehérvár is többször előtűnik.⁶

A fehérvári szandzsákbégek közül Hamzát emeli ki a szerző, mint aki korábban Simontornyán töltötte be ezt a tisztséget (33. o.). A hivatkozott szerzők közül csak Gerő Győző állítja ezt, ám forrás megjelölése nélkül, de bizonyára Evlija Cselebi (!) alapján.⁷ Adataim szerint legalább 1552 januárjától 1553 legelejéig Hamza Szekszárd bégje volt.⁸ Eközben Székesfehérvárra⁹ menet fogságba esett, s csak hónapok múlva szabadult.¹⁰ Ezután szécsényi,¹¹ füleki¹² illetve esztergomi¹³ bég lett. Innen került 1558-ban Székesfehérvárra, ahol először szeptember 19-én találkozunk nevével.¹⁴ Legalább 1562 második feléig itt szolgált,¹⁵ aztán Lippán tűnt fel 1564 január legelején.¹⁶ Helyére a korábbi szekszárdi szandzsákbég, Dur Ali került,¹⁷ akit Mahmud bég követett.¹⁸ Valószínű, hogy 1567 márciusáig hivatalban maradt (e hó 16. napjától az addigi aradi bég működött Székesfehérváron¹⁹), mert amikor 1567. december 7-én Szegedre kinevezték, mint volt isztolni belgrádi béget említették.²⁰

A fehérvári bégek hász birtokainak bevételeiről és azok megoszlásáról kevesebb adat maradt ránk ebből az időből. A fent nevezett Mehmed bég 404.058 akcét kapott kinevezésekor, Mahmud pedig Szegeden 404.981-et. A két érték olyan közel esik egymáshoz, hogy igen valószínű: valamivel korábban Székesfehérváron sem járhatott neki jelentősen kevesebb. Másrészt az is biztos, hogy a helyi jövedelmek általában nem voltak elegendőek ahhoz, hogy belőlük a bégek házait maradéktalanul kiadják. Hamza bég budai javadalmaira már utaltunk, de Mahmud is részesült onnan.²¹ Utóbbi a Simontornyai szandzsákban 72.222 akcét tudhatott magának,²² amit utódja is bizonyosan megkapott. Neki, tehát Mehmednek 1570-ben még a Koppányi szandzsákban is voltak javai,²³ csakúgy mint a Szendrői szandzsákban, ahonnan 41.937 akcét húzott.²⁴

Matuz József különösen nagy figyelmet szentelt a terület közigazgatási beosztásának, a náhije-határoknak. Végvidéki övezet lévén, akadt pár érdekes sajátosság, s ezeket a szerző jól kidomborítja. Egyfelől a helységeket gyakran csatolták egyik náhijéből a másikba, ugyanakkor érdekesség ezen a vidéken, hogy megőrizték a korábbi vártartományok emlékét, midőn feltüntették, hogy melyik falu mely várhoz sorolt.

Kaláz – Káloz török kori hovatartozása kapcsán megjegyzendő, hogy a székesfehérvári náhije ilyen nevű helysége a 16. században soha nem számított a budai náhije részének (12, 56. o.). Az ottani két Kaláz közül az egyik a mai Budakalász őse volt, a másik pedig – s ez került volna Matuz szerint idővel a Székesfehérvári szandzsákba – Gyuró mellett feküdt,²⁵ mindvégig pusztaként szerepelt, s 1562-ben, 1580-ban és 1590-ben is a Budai szandzsákban írták össze.²⁶

A közreadott defter feltűnő jellegzetessége, hogy az alapfelvételt két év elteltével felülvizsgálták. Az ebben nem szereplőket a szerző szerint a későbbi időpontban *bu bâkiyye* formulával vették volna fel, ami „ez maradék”-ot jelent (10, 54. o.). Az adott betűcsoport azonban helyesen *nev-yâfte*-ként olvasandó, aminek „újjonnan talált” az értelme, s ez már ténylegesen beleillik a kontextusba.

A helynevek azonosítására a szerző nagy gondot fordított. A defter pár lapos hiányai, a hódoltság helyenkénti bizonytalansága miatt, ennek elvégzése nem kevés nehézséget okozhatott. Egyes helységek náhije-besorolása ki sem deríthető, párat a

két év során áttettek egyikből a másikba – ezek olyan tényezők, amelyek tovább bonyolítják a képletet. A térség viszonylag gazdag helytörténeti irodalma sok segítséget nyújtott, s ezzel Matuz jól élt.²⁷

A személynevek olvasatában hasonló törekvést tapasztalunk. Egy elvi részlet van, amelyben másként látom a dolgot. Megfigyelésem szerint a törökök az *é* hang jelölésére általában az *i* betűt használták, s nem az *a*-t (85. o.). Nagyon ritkán előfordulhatott ez is, viszont az *e* hang visszaadására már nem (vö. pl. 240. o.: a *Denâcs*-ként írt alak *Denecs* olvasata stb.). A párhuzam, amire itt hivatkozni kell, a feltételezett török zárt *e* ugyancsak *i*-vel való tükröztetése a *vermek*, írva *virmek*, a *demek*, írva *dimek* szavakban. Emellett az *i*-s olvasat országos í-zést hozna magával, ami nyelvtörténetileg nem igazolható. Tehát helyesebb a *Máti*-nak írt nevet *Máté*-nak olvasni, mint a *Nágy* formáról feltenni, hogy az *Pék* is lehet.

Mindazonáltal a dzsizje-defterek névsorait a törökök elég pongyolán rögzítették, gyakran felrúgva a tahrir-defterekben egységesebben követett helyesírási szokásokat. Ezért tudok nehezen szabadulni attól a gondolattól, hogy a *Gyucsek*-nek átírt név (85. o.) *Gergely*-t takar, a *Fojics*-ként föloldott (pl. 240. o.) pedig *Ferenc*-et. S látván, hogy a vidék népe egységesen magyar, a többi furcsa hangzású keresztnévnél is elírásra kell gyanakodnunk (pl. 243: *Marod* (?), *Bertics*, 244: *Omádi* stb.), bár nem egyenlő lehetetlen a helyes változat kibetűzése.

A török nevek is adnak fejtörésre okot. A szerző által *emr veren*-nek olvasott és „küldönc”-ként értelmezett (szó szerint „parancsot adó”) alakot (38. o.) a nem túl gyakori, de adatolható *Emrullah* névvel tartom kicserélendőnek.²⁸ Itt utalnék arra, hogy az együttes birtoklás tényét jelző, s Matuz által hiányolt *ber vech-i iştirak* formulát én Csábrénnek falu esetében felismerhetőnek tartom (ő *merdüim*-nek olvassa az elejét).

Végző soron azt mondhatjuk, hogy e munka erényei, melyekben Hunyadi Istvánnak is nagy szerepe van, akkor válnak majd igazán ismereteink szerves részévé, amikor a Székesfehérvári szandzsák valamennyi török kori összeírása gondos feldolgozás után minden szempontból mérlegre kerül, s a gazdaság- és társadalomtörténet kutatásának igazi célját a szűk forrásadottság ellenére is elő fogják segíteni.

Dávid Géza

JEGYZETEK

1 Ilyeneket adott ki Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Budapest, 1960., ilyen a hat simontornyai dzsizje-defter egyike, vö. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, 13. stb.

2 Ehhez ld. a Gyulai szandzsák alapítványi falvait, ahol a dzsizje is része a vakuffá tett összegnek: Káldy-Nagy Gyula, *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba, 1982, 393–395.

3 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Kepeci 74–76, 325, 336, 344 stb.

4 Uo. Maliye defteri 15283, 15567, 16052.

5 Wien Konsularakademie, Krafft 284, Nationalbibliothek, Flügel 1384, 1386, 1387, 1389, 1392.

6 Uo. Flügel 1393.

7 *Seyahatnâme* VI. p. 212. Simontornya bégje 1550 és 1552 között Ahmed volt; vö. Dávid, i. m. 27.

8 Egy 1552. január 31-i mihime defter bejegyzés szerint a javadalmaiban mutatkozó hiány pótlására a Budai szandzsákban fekvő két hársztelepülést, Földvárat és Madocsát kapta meg a bizonyára nemrég kinevezett Hamza, szekszárdi bég: Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Koguşlar 888, f. 49r. Az öt követő Mahmud hivatalba lépésére: Krafft 284, f. 21v.

9 Az addigi ottani béget, Velidzsánt 1553. január 18-án cserélték le Arslánnal (uo. f. 20v.).

10 Markus Köhbach-tól tudom, aki Istvánffy, Verancsics és Dernschwam munkáiból idézi rá adatokat. Elfogása 1552. szept. 10. előtt történt, ld. Koguşlar 888, f. 433v.

11 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Mihime defteri I, p. 238, No. 1462.

12 Uo. p. 266. No. 1626.

13 Kepeci 216/a. p. 72.

14 Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek, 1550–1580*. Budapest, 1962, 321.

15 Ekkortájt készült a Budai szandzsák tímár-deftere, amelyben az ő nevén találunk néhány falut. Vö. Velics Antal – Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. II. Budapest, 1890, 149.

16 Kepeci 218. p. 82.

17 Adatolható 1563. október 8. és 13-án: uo. p. 38, 39. és 1564. június 21-én: Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár*. Budapest, 1914. 45–46. No. 17., majd alig később már Iszken-derijében: Kepeci 74. p. 96.

18 Róla 1564. július 17-ről ismerem a legkorábbi adatot: uo. p. 96., az utolsót pedig 1565. október 4-ről: Karácson, i. m. 72. No. 73.

19 Maliye 563. p. 49.

20 Uo. p. 50.

21 Velics – Kammerer, i. m. I. Budapest, 1886. 146.

22 Dávid, i. m. 28.

23 Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Timar defteri 697. f. 5r. A simontornyai és koppányi jövedelmek összeg megjelölése nélkül. A helyben kiosztott javadalmak együttes értéke 270.271 akce.

24 Velics – Kammerer, i. m. II. 737.

25 Így azonosította Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977, 58.

26 1562: Káldy-Nagy Gyula, *Kanuni devri Budin tahrir defteri, 1546–1562*. Ankara, 1971, 35; 1580: Velics – Kammerer, i. m. II. 547; 1590, illetve valamennyi adat együtt: Káldy-Nagy Gyula; *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok*. Budapest, 1985, 335. (Ez utóbbit a szerző még nem láthatta munkája készítésekor.)

27 Csupán a kevésbé tájékozott olvasó kedvéért oldom fel a bibliográfiából kimaradt Nagy rövidítést: itt Nagy Lajos *Adatok Fejér megye történeti-földrajzi névanyagához* (In: *Fejér megyei történeti évkönyv*. VI. Székesfehérvár, 1972, 227–309) c. cikkéről van szó. Valószínűleg véletlenül hiányzik az irodalomból Károly János *Fejér vármegye története I–V*. (Székesfehérvár, 1996–1904) c. műve is.

28 Halit Ongan, *Ankara nin İki Numaralı Şer'ıye Sicili*. Ankara, 1974, 180.

AZ ARABISTÁK ÉS ISZLÁMKUTATÓK EURÓPAI SZÖVETSEGE NEK 13. KONGRESSZUSA XIIIe CONGRÈS DE L'UNION EUROPÉENNE D'ARABISANTS ET D'ISLAMISANTS 1986., Velence

Az Arabisták és Iszlámkutatók Európai Szövetségének (Union Européenne d'Arabisants et d'Islamisants – U.E.A.I.) kongresszusai két évenként kerülnek megrendezésre; a sorrendben 13. kongresszus házigazdája 1986. szeptember 29. és október 4. között a Velencei Egyetem Régészeti és Keletkutatási Intézete volt (Dipartimento di Scienze Storico-Archeologiche e Orientalistiche, Università degli Studi, Venezia) Francesca Lucchetta Picchetti professzorasszony vezetése alatt. A Szövetség Állandó Bizottsága a kongresszus témájául ezt választotta: „Az arabok a történelemben: sok nép, egy civilizáció”.

Az ünnepélyes megnyitót követően az olasz arabisztika doyenje, Francesco Gabrieli professzor tartott előadást „Arabisztika tegnap és ma” címmel. A kongresszus során mintegy kilencven előadás hangzott el az alábbi négy szekcióban: A) Történelem és filozófia, B) Művészet és régészet, C) Irodalom és nyelvészet, D) Nem-arab iszlám népek. Az előadások gyönyörű környezetben, a Velencei Egyetemhez tartozó Ca' Dolfin palota két termében folytak párhuzamosan keddtől szombatig, kivételt csütörtök képezett, amikor is az Egyetem a velencei laguna szigetvilágába (Murano, Burano, Torcello) szervezett hajókirándulásra invitálta meg a résztvevőket.

Magyarországot négyen képviselték a kongresszuson: Fodor Sándor, Iványi Tamás, Ormos István (ELTE) és Dévényi Kinga (MKKE). Fodor Sándor „Egy iraki karamulett leírása” címmel tartott előadást, Dévényi Kinga előadásának témája „Muğawara: rés az i^crāb építményében” volt, míg Ormos István „A humorális elmélet az iszlámokban” címmel tartott beszámolót.

Nagy megtiszteltetés érte a magyar arabistikát ezen a kongresszuson: Fodor Sándort, az ELTE Sémii Filológiai és Arab Tanszékének tanszékvezető docensét, akit korábban már beválasztottak a Szövetség Igazgató Bizottságába, felkérték, vállalja el a soron következő kongresszus megszervezését. Ily módon az Arabisták és Iszlámkutatók Európai Szövetségének 14. kongresszusa előreláthatólag Budapesten kerül megrendezésre 1988. augusztus 29. és szeptember 3. között.

Ormos István

A SETEPPE NÉPEI: HUNOK, AVAROK, MAGYAROK POPOLI DELLE STEPPE: UNNI, AVARI, UNGARI 1987., Spoleto

Az olaszországi Spoleto-ban, a festői Umbria tartomány Perugiától és Assisistől nem messze fekvő városkájában működik a koraközépkori kutatások olasz központja (*Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*), amely azonban a nemzetközi kutatásoknak is jelentős központi helye. A *Centro* minden évben tanulmányi hetet szervez nemzetközi részvétellel. Természetesen ezeknek az alkalomoknak a többsége a nyugat-európai középkorral foglalkozik, de két alkalommal már más téma is szerepelt a műsoron (az iszlám világ és a kelet-európai szlávok). Az idén ismét olyan téma került napirendre, mely a hagyományosan Európa-centrikus koraközépkor kutató nézőpontján általában kívül esik: „Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari” (A steppe népei: hunok, avarok, magyarok), de a magyar kutatásnak, szintén hagyományosan, fontos érdeklődési területe. Így nem lehet véletlen, hogy az 1987. április 23–29. között megrendezett összejövetelnek 12 magyar előadója volt, azaz a meghívott 27 előadónak majdnem a fele hazánkból verbuválódott. Ez a szám híven kifejezi érdekltségünket a témában, és egyben jelzi a magyar kutatás nemzetközi elismertségét. Az előadók között nyelvész, történész, régész és művészettörténész szakemberek egyaránt voltak, s előadásaikban a hun, avar és magyar múlt legkülönbözőbb oldalai foglalkoztak. Összefoglaló és résztéma egyaránt akadt közöttük. Az előadások angol, német, francia és olasz nyelven hangzottak el, minden előadást jól szervezett szinkron tolmácsolás kísérte. A vitára külön idő volt fenntartva, s igen sok hozzászólás hangzott el majdnem mindegyik előadáshoz. A résztvevők száma mintegy 150–200 volt minden ülésen.

A konferencia teljes anyagát a vitával együtt a „Centro” *Atti* sorozatában adják ki, remélhetőleg 1988 vagy 1989-ben. Ily módon szükségtelen, hogy az összes előadásról tájékoztatást adjak, mindössze arra szorítkozom, hogy a magyar résztvevőket és előadásuk címét közölöm, azon a nyelven, amelyen azok elhangzottak: Balázs János, *Elementi orientali dello sciamanismo ungherese*. – Bartha Antal, *Typology of the imperial nomads*. – Benkő Loránd, *Le sedi ungheresi nel secolo IX*. (az előadó távollétében felolvasva). – Bíró-Sey Katalin, *Beziehungen der Hunnen zu Byzanz im Spiegel der Münzfunde im Ungarn des 5. Jahrhunderts*. – Bóna István, *Die Archäologie der Awarenzeit*. – Erdélyi István, *Awarenzeitliche gegossene Bronzefunde aus Osteuropa (östlich von Karpathen)*. – Györffy György, *L'état des semi-nomades. Le cas de la Hongrie*. – Kristó Gyula, *Toponomastica unna ed avara in Ungheria*. (Az előadó távollétében felolvasva). – Nagy Margit, *Frühawarische Grabfunde von Budapest: Bemerkungen zur Frage des awarenzeitlichen Tierstils*. – Róna-Tas András, *Problems of the East-European scripts with special regards to the newly found inscription of Szarvas*. – Székely György, *Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem*. – Vásáry István, *Medieval theories concerning the primordial habitat of the Hungarians*.

Az akár konferenciának is nevezhető spoletoi tanulmányi hét kiválóan volt megszervezve, jól szolgálta a nemzetközi kutatás ügyét.

Vásáry István

I. NEMZETKÖZI MEVLÁNA KONGRESSZUS
I. MILLETLERARASI MEVLÂNÂ KONGRESI
I. INTERNATIONAL MEVLÂNÂ CONGRESS
1987., Konya

A hagyomány úgy tartja, hogy a 13. századi Kelet egyik legnagyobb muszlim gondolkodója, Mevlâna Dzselâleddin Rúmi (Mevlânâ Celâleddîn Rûmî, 1207–1273) 1228 vagy 1229 május 3-án érkezett Konjába, abba a városba, amelyet végleges otthonul választott magának, s amely utóbb a róla elnevezett mevlevi dervisek központjává vált. 1985 óta ezen a napon találkoznak Mevlâna tisztelői, hogy kicseréljék gondolataikat a mevlnâi életműről. A mostani tudományos tanácskozáson első ízben vettek részt külföldi kutatók. Az alig egy évtizedes múltra visszatekintő, 1975-ben alapított konjai Szeldzsuk Egyetem energikus s fiatal rektora, Halil Cin jogtörténész professzor jó szervező készségének köszönhető, hogy Konja néhány esztendővel rektorságának kezdete (1984) után a Mevlâna-kutatás egyik elismert központjává vált, s hogy az 1985-ös és 1986-os Nemzeti Mevlâna Kongresszust követően az idén már sor kerülhetett az első nemzetközi tanácskozásra.

Az átláthatatlan s gyakorta az érdektelenségbe fulladó mammut-konferenciák korában felüdülés volt a 12 országból érkezett 35 előadó részvételével rendezett, s a helybéliek által nagy érdeklődéssel kísért konjai kongresszus. A legtöbb előadó (19) természetesen Törökország különböző egyetemeiről jött, de szép számmal vettek részt a kongresszuson Jugoszláviából is (4 előadó s 3 megfigyelő). Romániát 3, Olaszországot 2, az Egyesült Államokat, Franciaországot, Iránt, Magyarországot, Norvégiát, Pakisztánt és Svájcot pedig egy-egy kutató képviselte.

A kongresszus bevezető előadásában — amelynek török s némileg rövidített angol és francia nyelvű nyomtatott változatát a résztvevők abban az impozáns kis egységcsomagban kapták kézhez már előző este, amely a tanácskozás részletes programját, az előadások török és angol nyelvű összefoglalóit s az előző két kongresszuson felolvasott dolgozatokból összeállított köteteket tartalmazta — Halil Cin a mevlnâi életmű azon vonásait emelte ki, amelyek az egyetemes emberi kultúra szempontjából is figyelemre méltók. Hangsúlyozta, hogy Mevlâna nem a fanatizmust, hanem a toleranciát, nem az ortodoxiához való görcsös ragaszkodást, hanem az új iránti nyitottságot, nem a harcot, hanem a békét, nem a képmutató bigottságot, hanem a természetes egyszerűséget tekintette értéknek, s hogy Mevlâna mind ezen értékek legfőbbikét a Teremtő iránti szeretetben lelte meg. Mevlâna tanítása szerint e szeretethez az út az emberek szeretetén át vezet, s nem ismer vallási, fellekezesi, faji vagy nyelvi gátakat.

Az érdemi munka délután Mevlâna és a szúfizmus francia monográfusának, a muszlim Éva de Vitray-Meyerovitchnak Mevlâna aktualitásáról tartott érdekes előadásával kezdődött el. Kiemelendő még Hasibe Mazioğlu *Dede Ömer Rúseni Csobân-náméja* s Saadettin Kocatürk *Mevlâna mesznevi-jének üzenete* című előadása.

A másnapi előadások közül a legnagyobb érdeklődést H. Fikret Alasya *Nicosia mevlevi tekkéje* című dolgozata váltotta ki. Ismert, hogy Ciprus meghódítását követően 5720 családot telepítettek át a szigetre az Oszmán Birodalom belső területeiről, s hogy e családokkal együtt megjelentek Cipruson a mevlevi dervisek is. Az elő-

KONFERENCIÁK

adás az 1963-ig működő, s jelenleg a Ciprusi Török Néprajzi Múzeumnak otthont adó rendházat mutatta be. Hasonlóan élénk figyelemmel kísérte a hallgatóság Mehmed Önder dolgozatát, amelyet írója válaszul szánt a *Tarih ve Toplum* című folyóirat 1987. februári számában megjelent, s Mevlâna egyik ismert négysoros versének (*Jöjj, jöjj...*) szerzőségét vitató cikke. Az előadó bizonyította, hogy a rubái ilyen formában először Mevlânánál olvasható. A magyarországi muszlim művelődés kutatóinak fokozott érdeklődésére tarthat számot Salih Trako professzornak a Szarajevóban ma is működő mesznevi-olvasóházakról s a mesznevi-kommentárokról tartott előadása, és az eddig jobbára hadtörténeti munkáiról ismert pristina-i történész, Yusuf Gülderer *Mevlânára vonatkozó hagyományok a koszovói melâmi rendházakban* című dolgozata, amelyben a szerző — családi kapcsolatainak köszönhetően — olyan máig élő hagyományokat gyűjthetett össze s adhatott közre, amelyek idegen kutató számára megközelíthetetlenek. Magam is e napon tartottam meg *Szúfizmus és a mevlevi dervisek a 16–17. századi Magyarországon* című előadásomat, amelyben katalógusok és possessor-bejegyzések segítségével szóltam a szúfi irodalom néhány magyarországi központjáról, s két kéziratos életrajz alapján részletesebben beszámoltam a pécsi mevlevi rendházról, s annak utolsó házfőnökéről, Pecsevi Árif Ahmed Dedéről.

A két utolsó nap előadásai közül említést érdemel Feyzi Halıcınak Mevlâna költői világáról, Celâleddin B. Celebinek a mevlevik sajátos nevelési rendszeréről s próbatételéről (*çile*), Barihuda Tanrıkorornak e nevelés és próbatétel legfontosabb helyszínéről, a rendház konyhájáról (*matbah-ı şerif*) szóló, diákkal gazdagon illusztrált előadása, valamint Mehmed Aydın *Muhyiddin ibn al-^CArabi és Mevlâna* című dolgozata. A balkáni muszlim kultúra kutatói számára igen tanulságos volt Iskender Muzbek *Mevlâna a jugoszláviai török költők műveiben* című előadása és Ayten Krasnićnak a Szarajevóban minden esztendő december 17-én, Mevlâna halálának évfordulóján megrendezett vallásos megemlékezést (*Şeb-i Arûs*) bemutató dolgozata.

A reggel 9-től délután 6-ig tartó előadások fáradalmait az esti koncerteken pihenttük ki, ahol a 17–20. századi klasszikus török szaz-zene legszebb darabjait olyan kiváló művészek tolmácsolásában élvezhettük mint Necdet Yaşar, Alâeddin Yavaşca és Cinuçen Tanrıkorur. Az utolsó este a helyi egyetem fiatal zenészei szúfi zenét bemutató koncertjével s a mevlevi dervisek ismert szertartásával, a szemával zárult.

Ágoston Gábor

III. NEMZETKÖZI TÖRÖK FOLKLÓR SZEMINÁRIUM
III. ULUSLARARASI TÜRK HALK EDEBİYATI SEMİNERİ
III. INTERNATIONAL TURKISH FOLK LITERATURE SEMINAR
1987., Eskişehir

A Yunus Emre Kulturális és Művészeti Hét keretében 1987. május 7–9 között immár harmadszor került megrendezésre Eskişehirben a Nemzetközi Török Folklór Szeminárium. A törökországi résztvevőkön kívül Ciprusról, Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Lengyelországból, Magyarországról, az NSZK-ból, Olaszországból,

Pakisztánból, a Szovjetunióból és Szaud-Arábiából mintegy hetven folklorista gyűlt össze, hogy megismerje egymást, a legújabb kutatási eredményeket, és hogy ezekről véleményt cseréljen.

Mivel a szeminárium Yunus Emre, a nagy török misztikus költő emlékének jegyében zajlott, többen választották előadásuk témájául a költő munkásságát (Sadettin Kocatürk, Ibrahim Çubukçu, Anna Masala stb.), ill. a török népi énekköltők költészetét, amely mind a mai napig él és virágzik Törökországban, falvakban és városokban egyaránt. Meg kell jegyeznünk, hogy Törökországban a népi és műköltészet bizonyos műfajai soha sem váltak el olyan élesen egymástól, mint Európában.

Ilyen népi költőkkel személyesen is megismerkedhettünk az egyik esti program keretében, amikor is egy versenyen mérhették össze rögtönzőképességüket a jelentkezők, a hallgatóság nem kis derűtségére, a téma ugyanis a Folklór Szeminárium volt. Az effajta versenyeknek évszázadok óta nagy hagyománya van a törökségnél. Erről a hagyományról tartotta előadását az egyik legnagyobb ilyen találkozó, a konyai versenyek szervezője, Feyzi Halicioğlu, aki maga is költő-folklorista egy személyben. A népi énekköltőkről szóló előadások zöme elsősorban a kevésbé ismert helyi költők életét és költészetét ismertette (Kutlu Özen: *Halk şiirimizde Kul Himmetler*; Halil Atılgan: *Âşık Ferrâhi, hayatı ve türküler*; Müjgan Cınbur: *İki Veysel Karamı Şiiri*; Y. Aksoy: *Darendeli Âşık beyanı*; İ. Ü. Nasrattınoğlu: *Afyonkarahisarlı çağdaş halk ozanları* stb.)

Mindezidáig kevésbé kutatott népi átkozódásokról tartott érdekes előadást Doğan Kaya, aki Sivas környékén gyűjtött anyagon próbálta bemutatni ezeknek az átkozódásoknak különböző típusait. Érdekes volt hallgatni a pozsonyi Xenia Celnerovát is, aki szlovákiai várakhoz fűződő oszmán-kori legendákról beszélt. Meg kell említenünk Muhsine Yavaznak, a diyarbakırı egyetem tanárnőjének frappáns előadását, amelyben két Diyarbakır környéki falucska nem mindennapi házasságkötési szokásait és az ezzel kapcsolatos dalokat, verseket próbálta nagyon érzékletesen bemutatni. (Ezekben a falvakban a török szokásoktól eltérően a fiatalok maguk választanak párt a szülők beleszólása nélkül.) Magyar szempontból különösen érdekes az, hogy őstörténeti kutatásaink kapcsán nemcsak Magyarországon támadt érdeklődés a távoli Ujgurisztán törökségének népi kultúrája iránt (Kiszely István ásatásai és beszámolóit), hanem Törökországban is megindultak a kutatások, gyűjtőutak, hogy feltárják a távoli ujjur törökség sok szempontból még nagyon archaikus kultúráját, megkeressék a különbségeket és a hasonlóságokat. Ennek a kutatásnak egyik vezetője Hayrettin İvgin előadásában a Manas-eposz ujgurisztáni változatainak összehasonlításával foglalkozott, Kamil Toygar pedig a közös népköltészeti gyűjtések múltjáról, jelenéről és jövőjéről beszélt. Az ujjur származású Mahmud Kaşgarlı, az Isztambuli Egyetem tanára, az ujjur lakodalmi szokásokról, lakodalmi dalokról tartott nagyon érdekes előadást. Ezen a területen remélhetőleg együttműködésre is lehet számítani a török kutatókkal már a közeljövőben.

A kongresszuson a magyar színeket Mándoky Kongur István és jómagam képviseltük. Mándoky Kongur István a Magyarországon fennmaradt kun nyelvemléktöredékek közül egy gyermek kiszámoló vers megfejtésének rejtelmeibe vezette be a hallgatóságot. Ezek a töredékek nemcsak nyelvészeti szempontból értékesek, de tartalmuk miatt is megérdemelnék, hogy kiadják őket.

Jómagam megpróbáltam összefoglalni az őseink totemizmusának nyomaira vonatkozó kutatások eredményeit, elsősorban a magyar folklór, valamint a hely- és személynevek alapján. Különösen nagy érdeklődést váltott ki a regősénekek csodaszarvas motívuma, és ezzel kapcsolatban a hozzászólók érdekes anatóliai és közép-ázsiai párhuzamokra hívták föl a figyelmemet.

A kongresszusról összességében elmondhatjuk, hogy jóllehet a sok előadás miatt nyílt vitára napközben nem maradt idő, de az esti beszélgetések, vacsorák alatt bőven adódott alkalom a tapasztalatcserére. A kongresszus egyébként is nagyon jó hangulatban zajlott, amihez az is hozzájárult, hogy esténként nagyon szép koncerten vehettünk részt. Fellépett többek között Ahmet Özhan, a török vallásos-misztikus dalirodalom (tasavvuf musiki) egyik legkiválóbb interpretálója, valamint az ankarai Állami Klasszikus Török Zene Együttes.

A programokért, a kongresszus szervezésért az eszkişehir városi tanács vezetőinek kell köszönetet mondanunk. Reméljük, hogy a jövőben még több magyar folklorista fogja élvezni vendégszeretétüket!

Kovács Judit

AZ AVAROK KINCSEI

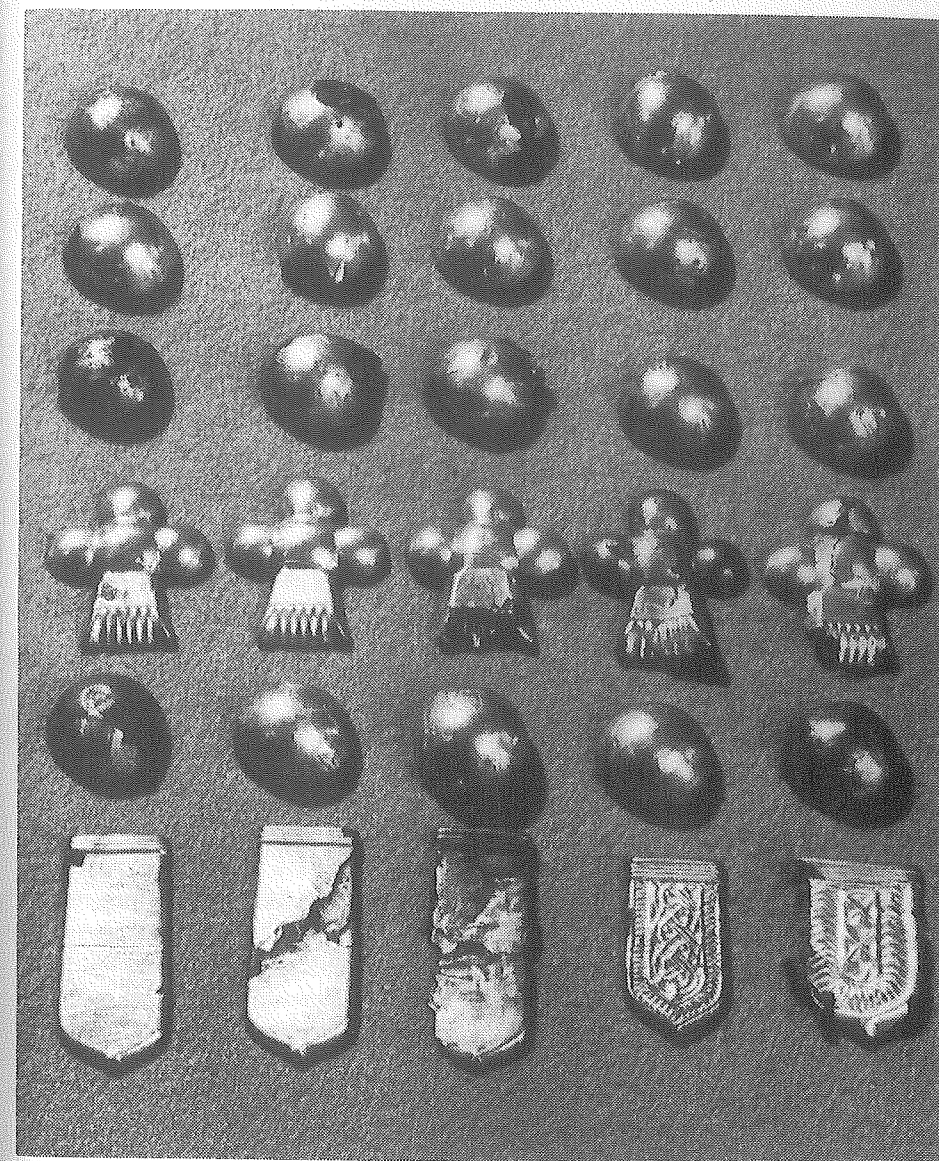
Kiállítás a Magyar Nemzeti Múzeumban

24 magyarországi múzeum anyagából került ki az a több mint 4000 tárgy, melyekből a Művelődési Minisztérium megbízásából a Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága szervezésében vándorkiállítás készült. Az 1985–86-ban lezajlott európai körút során Moszkva, Frankfurt, Nürnberg, Párizs és Bécs érdeklődő közönsége ismerhette meg hazai közgyűjteményeink legszebb 6–9. századi leleteit. A vándorút utolsó állomásaként Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeum újonnan átalakított helyiségeiben nyílt lehetőség hazai bemutatóra. A kiállítás sikerét a közel száz-ezer külföldi, s valamivel több mint 400.000 hazai látogató bizonyítja.

Nehéz helyzetben voltak a kiállítás rendezői, amikor egyrészt a legszebb, és egyben lehetőleg legújabb feltárt régészeti emlékanyagot akarták nagy számban a közönség elé tárni; ugyanakkor olyan elrendezésben, mely megfelelően illusztrálja az avarság bonyolult eredetkérdését, ill. Kárpát-medencei történetét. Külön nehézséget okozott az a tény, hogy ezt az anyagot másként kellett volna „tálalni” az avarokat szinte nem is ismerő moszkvai, párizsi, ill. az avar történelemben jártasabb német, osztrák közönség számára. Erre nem volt mód, ezért elsősorban a kortárs auktorok segítségével próbáltuk megszólaltatni a leleteket. A helyenként valóban zsúfolt vitrinek közt elhelyezett nagyméretű fényképek (ásatási részletek, kiemelkedő szépségű tárgyak) tették oldottabbá a kiállítást, melynek jobb megértéséhez valamennyi kiállítóhelyen önálló katalógust adtak ki. (A német, ill. francia nyelvű kb. 6 íven, tetszetős kivitelben, sok színes tárgyfotóval részletes információt nyújtott az olvasóknak – sajnos, sok nyomdahibával. Moszkvában a leadott anyagot le-
rövidítették, átírták – így egy letagadnivaló, prospektusszerű kiadvány született. A budapesti bemutatóhoz technikai okokból egy rövid változat jelent meg fekete-fehér fényképekkel kísérve.)

A kiállított tárgyak a Kárpát-medencében a 6. század közepétől a 9. század elejéig (?) élt avarság sírleleteiből kerültek kiválogatásra. Mint ismeretes, az avarok 567-ben, a Tiszántúlon élt gepidák legyőzése után telepedtek meg a Kárpát-medence keleti felében, majd 568-ban, a longobárdok Itáliába költözése után, uralmukat a Dunántúlra is kiterjesztették. A környező népekkel való folyamatos, kisebb-nagyobb csatározások eredményeképp önálló államukat közel 250 éven át fenn tartották. A 8. század végén a véres belháborúk, majd a frank támadások következtében az avar birodalom összeomlott; a Dunántúl frank, az Alföld délkeleti része bolgár fennhatóság alá került. A legújabb kutatások fényében úgy tűnik, hogy az avar nép nem osztozott birodalma sorsában: egyes néptörzsek minden bizonnyal megérték a magyar honfoglalást is.

Az avarok kincsei című kiállítás tárgyai ezt a három évszázadot elevenítik fel a

1. Korai avar lőszerszámdíszek a Békés megyei Gerláról (Dömötör Mihály felvétele)

sírleletek segítségével. A történelmi időrendet lazán követő vitrinek sora szemlélteti az Altaj vidékétől a Duna-medencéig vándorló (menekülő) avarság bonyolult, sok szálból összetevődő emlékanyagát: belső-ázsiai típusú lószerszámok, kardok, tegez-díszek, lándzsák, közép-ázsiai jellegű ékszerek, fegyverek, ezüst- és agyagedények; dél-oroszországi eredetű ill. kaukázusi, bizánci hatásokra utaló arany fülbevalók, melldíszek. A korai időszakot bemutató I–VIII. vitrin anyaga egyben jól illusztrálja a korabeli társadalom belső szerkezetét is. Külön figyelmet szenteltünk (VI–VII. vitrin) a 626-ig tartó bizánci háborúk során az avar birodalom belsejébe hurcolt balkáni eredetű népesség hagyatékának (Keszthely-kultúra), ill. a rablásokból vagy/és kereskedelemből a Kárpát-medencébe származott, de bizonyosan idegen eredetű tárgyak bemutatásának.

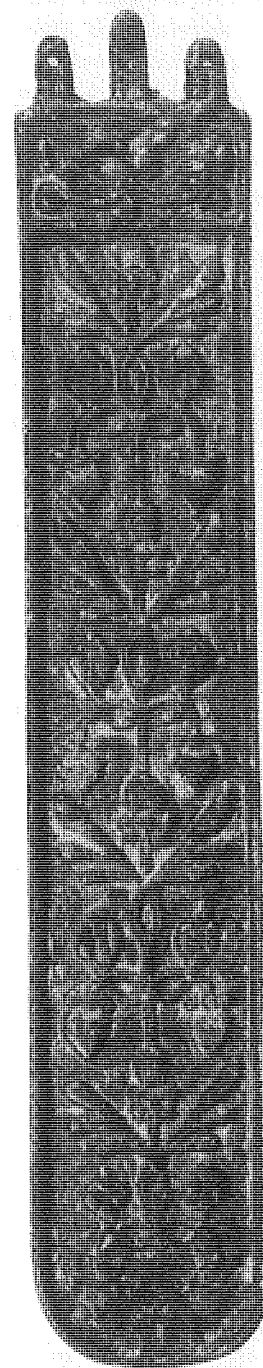
A kiállítás központi részét a több mint 15 éve napvilágra került, részleteiben máig sem közölt Kunszentmiklós-kunbábonyi sír leletanyaga foglalja el (IX–XI. vitrin). Ez az anyag egy, feltehetően a 7. század közepén élt kagán síregyüttesének tartható. A pompás veretekkel díszített övek, aranylemezzel borított fegyverek és használati tárgyak, színarany ivóedények, ékszerek és ruhadíszek az írott forrásokból a nomád népek fejedelmi udvarából ismert pompát, gazdagságot tárják elénk; míg a temetkezési rítus részeként a sírba kerülő tárgyak aranyozása, aranylemezekkel díszítése, a koporsó borítása az Attila-koporsó legendájának gyökerére világít rá.

A kiállítás következő része (XII–XVI. vitrin) a 7. század utolsó harmadában bekövetkezett változásokat, azaz egy új népcsoport Kárpát-medencei megjelenését tükrözi. E korszak vezető rétegének leletei közt számos bizánci eredetű aranytárgy mellett aranyozott szabályák, új típusú övveretek, fülbevalók tűnnek fel, hogy rövid idő alatt széleskörű használatra tegyenek szert.

Ez a korszak az, melyből alig két generáció múltán kibontakozott a késő avar kor jellegzetes díszítőelemeiről „griffes-indás”-nak nevezett régészeti kultúra. A XVII. vitrinben az ötvösszerszámok, nyersanyagok és késztermékek bemutatása illusztrálja azt a mesterséget, melynek termékei nemcsak a korai időszak csodaszép préselt tárgyai, hanem a kései időszak öntött övdíszai is. Az utóbbiakból összeválogatott együttes (XVIII.) egyúttal bepillantást enged az avar hitvilágba, mitológiába is, kiváltképp ha a különböző indák, állat- és emberábrázolások értelmezési lehetőségeire gondolunk. Önálló vitrinben mutattuk be az avar csontművesség legszebb termékeit is (XIX).

A kiállítás utolsó egységében (XX–XXV. vitrin) a megtelepült, nagy falvakban élő avarság emlékanyagát tekinthette meg a látogató. A lakosság zöme elszegényedik; sok száz sír közül alig néhányban talál a régész remekbe készült övvereteket, lószerszámdíszeket; ezek a korabeli közösségek erős rétegzettségére utalnak. A kései nagy temetőikben a mindennapok egyszerű használati tárgyai dominálnak (pl. kerámia). Ezzel egyidőben a társadalmi különbségek további kiéleződéséről árulkodnak a vezetőréteg kis lélekszámú temetőikben feltárt gazdag sírjai.

A késő avar korból fejedelmi leleteket nem ismerünk, annak ellenére, hogy írott forrás utal a kagáni székhely gazdagságára. A kiállítás befejező vitrinében éppen ezért került bemutatásra a nagyszentmiklósi kincs másolata, melynek egyes darabjai bizonyosan az avar korban készültek; a kincs egésze pedig – egy egyre erősödő kutatási irányzat szerint – feltehetőleg a kagáni kincstárból származhat.

2. Gránátalmákkal díszített öntött bronz nagyszíjvég Csongrádról (Dömötör Mihály felvétele)

A kiállítás anyagát a budapesti bemutatón a Magyar Nemzeti Múzeum újabb ásatásaiból származó leletanyagot bemutató két tárló egészítette ki, mintegy annak jelzésként, hogy egy-egy nép hagyatékát bemutató kiállítás sohasem teljes: újabb és újabb leletek módosíthatják, gazdagíthatják a már megismert képet.

A fenti emléktárgy külföldi bemutatója feltehetően sok érdekeset és szépet nyújtott a laikus látogatóknak; s remélhetőleg figyelemfelhívó volt az érdeklődő országok szaktudósai számára is. Ez utóbbi érdekében a kiállításához kapcsolódóan Párizsban háromnapos szimpóziumra is sor került, melyen hazai részről az ELTE Régészeti Tanszéke, az MTA Régészeti Intézete és három vidéki múzeum képviselte magát. A budapesti bemutató pedig – elsősorban az eddig közöletlen leletek kiállításával – hazai kutatóink számára teremtett lehetőséget arra, hogy az egyébként számos múzeumban szétszórta anyagot együtt láthassák. Ha kiállításunkat jelen formájában sok bírálat is érte, legnagyobb eredményének mégis az utóbbit tarthatjuk.

Kürti Béla

Krónika

In memoriam

ANDREJ NIKOLAEVIČ KONONOV
1906 – 1986

1986. okt. 30-án nagy veszteség érte a turkológiát: elhunyt A. N. Kononov orosz turkológus, egy sor kiemelkedő turkológiai mű alkotója, a szovjet turkológia vezető egyénisége. Nekünk különösen fájdalmas a veszteség, mert A. N. Kononovot meleg, baráti szálak fűzték a magyar tudósokhoz, a magyar tudományos élethez. 1973 óta tiszteleti tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, 1971 óta pedig a Kőrösi Csoma Társaságnak.

Szentpétervárott született, 1926-tól kezdve végzett turkológiai tanulmányokat a Leningrádi Keleti Intézetben, ahol olyan kiválóságok voltak mesterei, mint V. V. Bartold, A. N. Samojlovič, V. A. Gordlevskij, S. E. Malov, N. K. Dmitriev, E. E. Bertels, B. Ja. Vladimircov, I. Ju. Kračkovskij és mások. 1933–36-ban Dmitriev és Malov asszisztense volt, 1937-ben kezdte oktatni a török nyelvet a leningrádi egyetemen, amelynek 1950-től kezdve volt egyetemi tanára. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1958-ban levelező, majd 1974-ben rendes tagjai sorába választotta.

Gazdag tudományos munkásságának legszebb eredményei a török nyelvtanítás, nyelvemlékkiadás és tudománytörténeti kutatás terén születtek.

Egyetemi török nyelvtanárával, Hikmet Cevdetzadeval közösen írta első nagyobb szabású munkáját: *Grammatika sovremennogo tureckogo jazyka* (Leningrad, 1934, 268 oldal). Ez egyike volt azon török nyelvtanoknak, amelyek a Törökországban 1928-ban bevezetett török írásreformnak megfelelően, már a latin betűs írás alapján készültek. Ennek a munkának szerves folytatása a török nyelvek grammatikai rendszerére vonatkozóan sok egyéni meglátást tartalmazó *Grammatika tureckogo jazyka* c. munkája (Moskva – Leningrad, 1941, 312 oldal). Török grammatikai kutatásaira az 1956-ban megjelent *Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka* c. munkájával tette fel a koronát (Moskva – Leningrad, 569 oldal). Ez a nyelvtan az anatóliai török nyelv rendszerének máig legteljesebb és legjobb leírása. Különösen kiemelkedik az olykor polemikus hangvételű morfológiai fejezet. Tudományos módszerének sajátossága, hogy a grammatikai jelenségeket történelmi folyamatok eredményeként világítja meg.

Hasonló módszerrel írta az őzbek nyelv grammatikáját. 1948-ban megjelent *Grammatika uzbezkogo jazyka* c. munkája (Taškent, 284 oldal) az őzbek nyelv grammatikai rendszerének legelső, teljes képet nyújtó leírása, amely kézikönyvvé lett Özbegisztánban. Ezt követte a mai őzbek irodalmi nyelvről írott nagyszabású munkája (*Grammatika sovremennogo uzbezkogo literaturnogo jazyka*. Moskva – Leningrad, 446 oldal), amelyben az őzbek nyelv grammatikai sajátosságait tágabb körben, a török nyelvészet általános problematikájához kapcsolva vizsgálja.

Harmadik nagyjelentőségű nyelvtana nem valamely élő török nyelvhez kapcsolódik, hanem különböző régi török népektől (keleti és nyugati türköktől, jeniszeji kirgizektől, ujuguroktól, kazároktól) a 7–9. századból fennmaradt rovásírási emlékek nyelvi rendszerét vizsgálja (*Grammatika jazyka tjurkskich runičeskich pamjatnikov VII – IX vv.* Moskva – Leningrad, 1980, 246 oldal). Az emlékek bemutatása s a nyelvi rendszerükre vonatkozó korábbi kutatások ismertetése után a rovásírási emlékek fonémáit, szóalkotását, morfológiáját és szintaxisát vizsgálja.

A. N. Kononov tudományos munkásságának másik fontos területe régi török, pontosabban csagatáj – a szovjet turkológia megjelölése szerint „starouzbekskij” azaz „őözbeg”-szövegek kiadása. Első ilyen munkája a minden idők legnagyobb, török nyelven író költőjének, Ali Sir Neváinak utolsó munkáját, az 1500-ban keletkezett *Maḥbūb al-qulūb*-ot („A szívek szeretettje”) mutatja be (*Alīšer Navoj, Vozlublennyy serdec.* Svodnyj tekst podgotovil A. N. Kononov. Moskva – Leningrad, 1948, 177 oldal). A rendkívüli filológiai pontossággal készült kiadás felhasználja a *Maḥbūb al-qulūb* összes akkor ismert kéziratát.

Sokéves munka eredménye egy későbbi műnek, az Abul Gázi hívai kán által 1660–61-ben írt *Šadžara-i Tarākima* („A türkmének genealógiája”) c. műnek kiadása (*Rodoslovnaja turkmen. Sočinenie Abu-l-Gazi, chana chivinskogo.* Moskva – Leningrad, 1958, 192 + 94 oldal). A több szöveg alapján készült kiadás az eredeti csagatáj szöveg és orosz fordítása mellett, számos történeti és filológiai megjegyzést tartalmaz, melyek ráirányították a figyelmet erre a fontos közép-ázsiai, történeti értékű műre.

Nagy jelentőségűek A. N. Kononov tudománytörténeti munkái. Az orosz és szovjet turkológia nagyjai közül írt többek között A. P. Poceluevskijről, S. E. Malovról, N. J. Konradról, V. V. Bartoldról, I. Ju. Kračkovskijről. Cikkeinek sora egy alapvető művé állt össze: *Istorija izučenija tjurkskich jazykov v Rossii. Dooktjabrskij period.* (Leningrad, 1972, 272 oldal; 1982, 360 oldal). Ezt követte mások közreműködésével, de az ő szerkesztésében, előszavával és számos szócikkével a rendkívül hasznos és praktikus *Biobibliografičeskij slovar' otečestvennyh tjurkologov. Dooktjabrskij period* (Moskva, 1974, 342 oldal). Meg kell még említenünk egy kisebb terjedelmű, de rendkívül sokoldalú s a maga területén kezdeményező jellegű munkáját az oszmán-török nyelv kutatásának történetéről (*Očerki istorii izučenija tureckogo jazyka.* Leningrad, 1976, 120 oldal).

Tudományos művei mellett nem kevésbé jelentős A. N. Kononov pedagógiai, tudomány-szervezői és szerkesztői tevékenysége. Több évtizeden át oktatta a turkológiát a leningrádi egyetemen, előadásainak, szemináriumainak témája a török nyelv grammatikája és története mellett leginkább az ótörök és óoszmánli nyelvm emlékek, a turkológia alapvető ismeretei, tudománytörténeti kérdések voltak. Több mint húsz éven át állt a Török Filológiai Tanszék élén, közben két éven át dékánja is volt a Keleti Fakultásnak. 1961 és 63 között irányította a Szovjet Tudományos Akadémia Keleti Intézetének leningrádi tagozatát, majd 1973-tól haláláig vezette a Szovjet Turkológiai Bizottságot. Irányító egyénisége volt számos Leningrádban szervezett turkológiai konferenciának, és szerkesztője ugyancsak számos turkológiai kiadválynak.

Sokoldalú munkásságát otthon és külföldön több kitüntetés és tiszteleti tagság

méltányolta. A Szovjetunióban háromszor – 60-dik, 70-dik és 80-dik születésnapjára – adtak ki emlékkönyvet tiszteletére (*Tjurkologičeskij sbornik k šestidesjatiletiju Andreja Nikolaeviča Kononova.* Moskva, 1966, 276 oldal; *Turcologica. K semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova.* Leningrad, 1976, 362 oldal; *Turcologica 1986. K vos'midesjatiletiju akademika A. N. Kononova.* Leningrad, 1986, 302 oldal). Ezekben a kiadványokban a nagyon kis számú külföldi szerző között mindig képviselve voltak a magyar turkológusok.

A. N. Kononov személyében egy kimagasló érdemű turkológus, rendkívüli szelénysége mellett is szuggesztív erejű tudós ember s a magyar orientalisztika őszinte barátja távozott körünkől.

Kakuk Zsuzsa

SOÓS PÉTER: „...A LEGNAGYOBB FALU VOLT” (BÉKÉSCSABA)

Magyar Nemzet 1987. augusztus 13., 6. oldal

A Magyar Nemzet „Honunk a hazában” sorozata dícséretes vállalkozás, bár a török kor bemutatásában nem egyszer téves vagy vitatható állításokat tartalmaz – a régi kliséket használja, azaz akkor is pusztulásról beszél, amikor az nem igazolható. Ennek legutóbbi példája Békéscsaba 16–17. századi történetének néhány bekezdés tárgyalása. Idézem a minket érdeklő részt:

„Mint 1563-ról fennmaradt, az akkori bíró 99 családot, mintegy 500 lelket számlolt Csabán. 1566-ig még néhány adórajstrom hagyott hírt Csaba adófizetségeiről, meg hátralékairól, majd a Körös-vidék (így !) lassan elnéptelenedett. A nemesek elhagyták a területet. A jobbágyságot azonban a földhöz kötötte megélhetése és urainak röghöz kötő törvénye. Gyula vára eleste után pedig a közel 130 évig tartó török uralom alatt, Csaba-település lényegében megszűnt létezni.

Az 1600-as évek végén egy örmény karavánnal erre utazó tudós írta le békési emlékeit (*Sonkoly* Pál gyűjtése), mely szerint: *‘A pusztaság csendjét felzavarta a karaván letelepedésének zaja.’*

A megyei jegyzőkönyv 1718 januári bejegyzése szerint: *‘...az elmúlt Seculum-ban gyakori Pogányság által el pusztítatván és végh képpen ruínáltatván a Vármegye lakosságaitól annyira megh fosztatott vala, hogy majd száz esztendő alatt pusztán állván csak a Mezei vadaknak és Madaraknak volt lakóhelye...’*

Az elmenekült lakosság egy része lassan visszatért és őket szlovák telepések követték.”

Néhány apró pontatlanságtól eltekintve (nem a bíró, hanem a dézsmaeszedő sorolta fel a lakosokat; az 1563-as az utolsó komoly magyar összeírás a környéken – 1564-ben és 1565-ben csak dika-kimutatás készült, amely legfőljebb birtoklástörténeti szempontból érdekes; a 99 családfő csak minimum, számolnunk kell kimaradtakkal is, tehát a népesség több volt 500-nál; a nemesek elvonulása után az urak „röghöz kötő törvénye” már nemigen érvényesülhetett) a pusztulás „bizonyítása” teljességgel megalapozatlan. Abból, hogy egy örmény kereskedők társaságában felbukkanó német utazó valahol a környéken jártában „pusztaságról” beszél, még nem következik Csaba elnéptelenedése. Arról nem is szólva, hogy nehéz egy német ember helyébe képzelni magunkat, s felmérni, mit tekintett ő pusztának. (Gondoljunk csak nyugati túristák máig élő pusztaképzetére, s rögtön nem érezzük – a valóságban hosszabb – leírást oly drámainak.) Ne feledjük azt sem, hogy ez a vidék soha nem volt sűrűn települt, a falvak java része a folyók mentén feküdt, s főleg a Körösöktől délre, illetve nyugatra jutott kevés belőlük (vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, 1987³, Békés-megye térképe és Káldy-Nagy Gyula: A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása.

Békéscsaba, 1982, térképmelléklet). Ugyanígy súlytalanok Csaba vonatkozásában a derék jegyző szívbe markoló, de felületesen általánosító sorai is.

A nehézséget, persze, az adja, hogy Csabáról rendkívül kevés forrás maradt ránk a 17. századból. Mindazonáltal az a pár utalás, ami megőrződött, inkább a folyamatos fennállást sugallja. Figyelemre méltó például, hogy a településnek *református* iskolája volt, ahová 1657 és 1670 között három tanítót hívtak Debrecenből. Ez a tény viszonylag népes helységet feltételez. Egy 1719-es tanúkihallgatási jegyzőkönyvben a török korra emlékező egyszerű parasztemberek a régi szokásjogra hivatkoztak mind a határ egyes pontjainak hovatartozása, mind a mezőgazdasági művelés kapcsán, s egyik sem beszélt a falu még átmeneti elnéptelenedéséről sem. A dűlőnevek máig egységesen magyar volta, az 1710-es és 20-as évek névsoraiban előtűnő sok magyar személynév is a megszakítás nélküli lakottság mellett érvel.

De különben is: ha egy falu népe (bár ilyenkor nagyobb valószínűséggel csak egy része) veszély alkalmával rövid időre elhagyja települését, ám aztán visszatér oda, még nem értékelendő a folyamatosság megszakadásaként. Ezt csak akkor állíthatjuk, ha a lakatlanság igazolhatóan hosszan tartó vagy végleges. Ennek kapcsán még egy szemléletileg fontos kérdésre kell kitérni. A magyar források „deserta” megjelöléséről a korábbi szakirodalom azt tartotta, hogy az tényleges – átmeneti vagy végrvényes – pusztulást takar. Így alakult ki az az elgondolás, hogy egy-egy falut elmenekült lakói ki tudja hányszor és hány év elteltével újra meg újra megültek. Nem egyszer azonban bizonyítható, hogy az egyik forrásban „emberemlékezet óta desertá”-nak jelzett település egy másikban még ugyanabban az évben meglepően nagyszámú lakossággal és komoly mezőgazdasági termeléssel szerepel. Azaz a „deserta” fogalom gyakran csupán adóztatási szempontból való elhagyatottságot jelez, nem pedig ténylegesen lakatlan helységet. A forráshiány miatt egy hanyagul odavetett „deserta” formuláról a 17. századot illetően nem könnyű eldönteni, hogy a gyakorlatban mit jelentett: gazdasági süllyedést, átmenetileg megfutott (férfi-) lakosságot vagy hosszabb ideje tartó elnéptelenedést. Gondos mérlegelés után szabad csak letenni a garast valamelyik változat mellett. Az elmondottak fényében a Körös-vidék elnéptelenedéséről szóló tézist is felül kellene vizsgálni, hogy árnyaltabb kép bontakozhassék ki a tájék török kori sorsáról.

Dávid Géza

A KELETI NYELVEK KOLLÉGIUMA

NYELVI REJTVÉNYTÁRA

Új sorozattal jelentkezik a Keletkutatás. Ezentúl minden számban megtalálhatják keleti nyelveket tudó vagy tanuló olvasóink nyelvi játékainkat. Első számunkban arab, héber, japán és kínai nyelvből – elsősorban kezdőknek szóló – rejtvényeket közlünk. A jövőben igyekszünk a nyelvek körét kiszélesíteni és a haladók számára is megpróbálunk érdekes és tanulságos feladványokkal szolgálni.

A megfejtéseket a Keletkutatás következő (1988 tavaszi) száma tartalmazza, de a Kőrösi Csoma Társaság nyelvoktató munkaközössége, a Keleti Nyelvek Kollégiuma, az addig beérkezett megfejtéseket kijavítva visszaküldi.

I.

KIS ARAB ÍRÁSTÖRTÉNET – REJTVÉNYEKSEL

(1) Az arab írás, mint köztudott, ugyanabból a forrásból származik, ahonnan az európai írásrendszerek (görög, latin, cirillbetűs) is – a kánaáni (föníciai) mássalhangzós betűírásból. Az arab és a latin betűk első látásra inkább különbözőségükkel tűnnek ki, ha azonban megfigyelünk néhány készakarva hasonlóan leírt szót, nevet, akkor már szembeötlőbbnek találjuk a hasonlóságokat is. Ilyeneket ma főleg reklámon találhatunk, amikor is a reklámozott cégnevet arabul is a latinbetűs íráshoz kívánják hasonlóvá tenni.

saudia السعودية

NYELVI REJTVÉNYTÁR

(A) feladat: Ennek alapján próbálják megoldani az alábbi rejtvényes írást. Annyit elárulhatunk, hogy az írásképet el lehet egyszer olvasni latinbetűs írásként (ez rögtön szembeötlik), majd jobbról-balra értelmes arab (vallási) hittételként is. E napjainkban kőbe vésett feliratot egy európai fővárosban fényképezték le.

(2) Az első ránk maradt, pergamenre írt Korán oldalak közül mutatunk be egyet a következő ábrán (i. sz. 700–750 között), mellette mai írással láthatják ugyanazt.

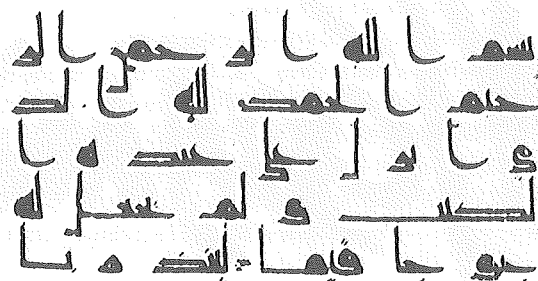
لَبِئْسَ إِلَّا قَلِيلًا لَّوْ أَنكُم تَعْلَمُونَ ﴿١١٤﴾ أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا
خَلَقْنَاكُمْ عَبَادًا وَآَنكُم إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ ﴿١١٥﴾ فَتَعَالَى اللَّهُ

Néhány jellemző különbség:

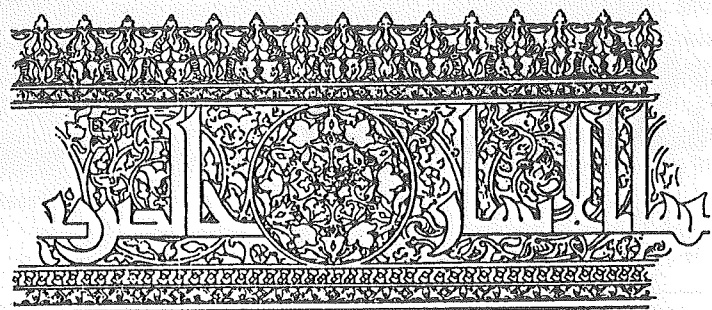
- (i) a betűk merevek, szögletesek
- (ii) a hasonló alakú betűket megkülönböztető pontok még hiányoznak

- (iii) nincsenek magánhangzókat jelölő mellékjelek a betűk fölött és alatt (később Korán-példányt, mind a mai napig, csak ezekkel ellátva másoltak ill. nyomtattak)
- (iv) az egyes szavak nem különülnek el egymástól, ill. az egy szóba tartozó betűk messze kerülhetnek, sőt a szavakat még el is választották (ez utóbbi később tilos lett)

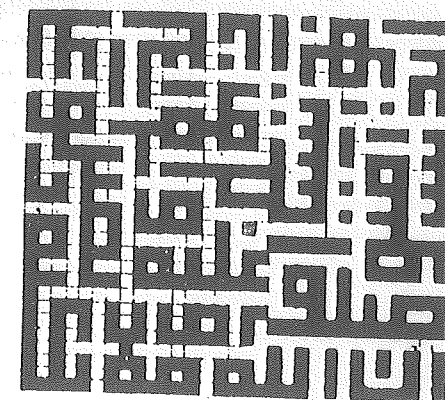
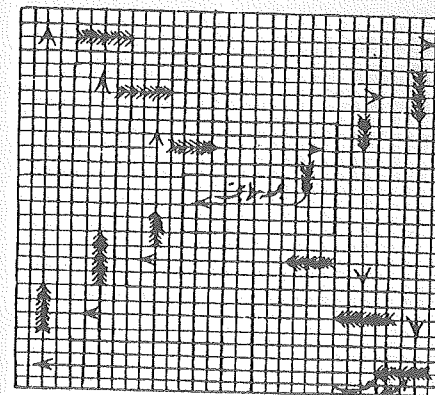
(B) feladat: A fentiek alapján próbálja meg kiolvasni, illetve mai arab írással átírni a következő Korán részletet:

(3) A VII–XII. sz. között a Korán másolás céljaira kizárólag a szögletes „száraz” írásváltozatot használták, amelyet *kufi* írásnak neveznek. Ezt írták díszítésként épületek külső és belső falaira, bútorokra, edényekre, kardokra, stb. is az első időkben.

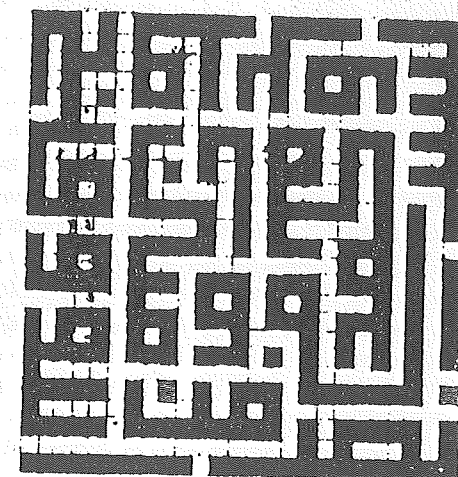
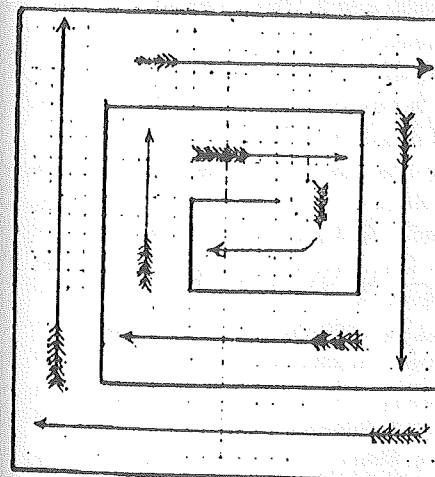

Szokás volt egy-egy rövid Korán idézetet vagy szent nevet (Alláh, Mohamed, Ali) egy négyzetbe beírni, amit aztán könnyű volt kirakni fekete-fehér mozaikkockákból vagy kövekből a mecset vagy más épület falán.

ان الله وملائكته يصلون على النبي
يا أيها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليما

(C) rejtvény: Írja le, hogyan olvassa ki az előző példához hasonló feliratot. A felirat mellett itt is megadjuk a kiolvasás irányát jelző nyilakat.

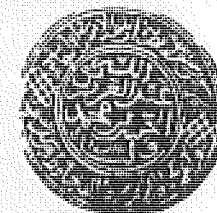
(4) Már a korai levelek és hivatalos iratok is a másik, a kerekded ún. *neszhi* írással készültek – ezt használták a könyvmásolók, s ebből fejlődött ki a mai nyomtatott írás. A másolók eleinte nem szívesen használták az egyes betűk megkülönböztetésére szolgáló pontokat (pl. د ث ذ or ح خ ه között). Eleinte úgy tartották, hogy az csak növeli a hibalehetőségek számát és következésképpen a félreérthetőséget. A VII. századból származik a következő történet:

- (ii) A már említett szíriai emír, Uszáma emlékiratainak egy másik, szintén pontozatlan részletét, próbálja meg ellátni pontokkal és leírni saját írásával:

أما طغنه ماشح كبريقر بالي يقر بالي
نفدت ما ذكره الشكه أسال
وكان الفند وكر وحضر الفات فطع فارس مقترين فلهما جمعا

- (5) A középkori arabok írásukat általában égi eredetűnek tartották. S hitük szerint a szent könyvnek nemcsak a szavai, de a betűi is meg vannak szentelve. Mindig nagy gondot fordítottak az írásra, s Platónnal vallották, hogy „az írás a lélek tükré”. Képzőművészetükben a kalligráfiának jutott a fő hely, hisz az alakábrázolás tilos volta miatt festészet nem jöhetett létre. A kalligráfikus írás nagymértékben elrugaszkodhat a hétköznapi arab írástól. A betűk kacsaringósak lesznek, egymásba tolnak és alul-felül apró díszek kerülhetnek rájuk. Az írás vonalából aztán különféle alakokat is létrehozhatunk, amelyek szinte kiolvashatatlanok – csak azért lehet őket mégis elolvasni, mert jól ismert Korán idézeteket tartalmaznak.

A kalligráfusokat nagyrabecsülés övezte, a leghíresebb kalligráfus, *Ibn Mukla*, például vezír (főminiszter) volt Bagdadban. Az Ezeregy éjszakában is őrzí egy történet a tiszteletüket. A teherhordó és a három leány történetében a második koldus, – aki hajdan király s messze földön híres kalligráfus volt – meséli, hogy miután egy *ifrit* majommá változtatta, egy hajó fedélzetére került, kereskedők társaságába, akik egy nagyváros kikötőjében vetettek horgonyt. A város királya követeket küldött hozzájuk, kik kérték őket, hogy mindegyikük írjon az uralkodó által küldött papírtekerésre egy-egy sort. A királynak ugyanis volt egy vezírje, aki kitűnő kalligráfus volt, de meghalt, s most a király megesküdtött, hogy csak olyat nevez ki a megüresedett posztra, aki legalább olyan jól forgatja a tollat. Miután a papírtekerest a követek átadták a kereskedőknek, a majommá varázsolt kalligráfus király kiragadta a kezeikből és a legfontosabb hat stílusban írt fel rá versikéket. Mikor a város uralkodójának megmutatták az írásokat, a majom által írt annyira elnyerte tetszését, hogy így szólt: „Vezessétek elem ennek az íróját, adjátok rá ezt a díszköntöst, ültessétek öszvérré és kísérijétek zeneszóval hozzám.” S akkor is kitartott fenti szavai mellett, mikor megtudta, hogy a sorok írója egy majom.

Dzsaafer al-Mutavakkil kalifa azt írta egyik kormányzójának: „számold meg hány *dzimmi* [keresztény és zsidó] van a kormányzóságodban és tudasd velünk számuk végösszegét” (arabul: *ahszi man kabilaka min al-madanijjina va-aarifna bi-mablag adadihim*). Azonban az *ahszi* „számold meg” h-ja fölé tévedésből pontot ejtett, mire a kormányzó összegyűjtötte minden *dzimmit*, aki a kormányzóságában volt és kasztráltatta őket, az így létrejött szó jelentésének megfelelően. Legtöbbjük meg is halt, kivéve egy-két embert.

Miután már elterjedté vált a pontok használata, akkor is gyakorta előfordult, hogy el-elhagytak egy-egy pontot, de még az is, hogy egész könyvet lemásoltak pont nélkül. Alábbi példánk a XII. sz.-ban élt szíriai emír *Uszáma ibn Munkidz* emlékiratainak unikum kéziratából való:

وكان جرى لنا مثل ذلك وهو ان فلاحا من العلاة جاء بركنى الى اى
رحمها الله قال شاهدت سربة افرنج ما هم طحا وواى السربة لو جمع
الهم اخذتموه فركب اى وخرجوا بالعسكر الى السربة الناهية واذا
به السردانى صاحب طرابلس فلما به وماتى بركنى وهم رماة الافرنج فلما
راوا اصحابنا ركبوا خيلهم واطلقوا اصحابنا من مومهم ومواطر ديوهم

وقد كان جرى لنا مثل ذلك وهو ان فلاحا من العلاة جاء بركنى
الى اى وعمى رحمهما الله قال شاهدت سربة افرنج تأييين قد جاءوا
من البرية لو خرجتم اليهم اخذتموه فركب اى وعمى وخرجوا بالعسكر
الى السربة الناهية واذا به السردانى صاحب طرابلس فى ثلاثمائة فارس
وماتى بركنى) وهم رماة الافرنج فلما رأوا اصحابنا ركبوا خيلهم واطلقوا

(D) feladatunk két részből áll:

- (i) Olvassa el és írja le saját írásával a következő kézíratsorokat:

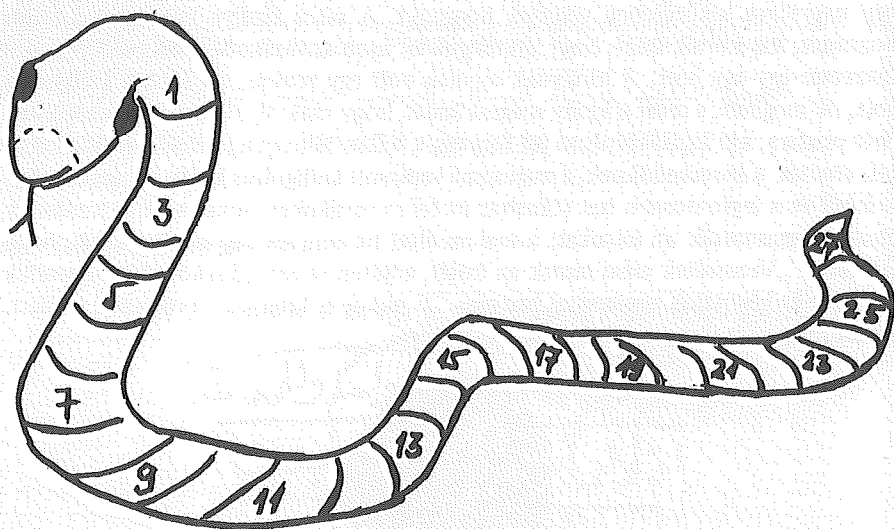
والله سبحانه تعالى علم واحكم والحمد لله
اولا وآخرا وصلى الله على سيدنا
محمد خاتم الانبياء والمرسلين واله

HÉBER KÍGYÓREJTVÉNY

Az itt látható kígyót fejétől farkáig szelvények díszítik. Végig hárombetűs szavakat kell beleírni, a szavak utolsó betűje egyben a következő szó kezdőbetűje. A szelvényeket a számoknak megfelelően kell kitölteni.

1. A héber ábécé 2. betűje
3. Halav – magyarul
5. Kéz – héberül
7. Hal – héberül
9. Kréta – héberül
11. Fej – héberül
13. -nak a . . . , -nek a . . . – héberül
15. Szív – héberül
17. Dam – magyarul (a tíz csapás közül az első)
19. A héber ábécé 20. betűje
21. A héber ábécé 21. betűje
23. Jom – magyarul
25. Zug – magyarul

Ha a kígyószelvények közül a harmadik, tizenkettedik, tizenkilencedik és huszonnegyedik szelvény betűjét egymás után írjuk, a Biblia egyik részének hagyományos héber nevét kapjuk. Ezt a szót kérjük beküldeni.

JAPÁN KÉPREJTVÉNYEK

Olvassa el először az utasítást. Ehhez elegendő, ha ismeri tankönyvünk első három leckéjét. A feladatok megoldásához rövid szójegyzéket mellékelünk. E lista azonban nem tartalmazza az itt szereplő összes kifejezést.

はんたい

ellentétes

ことは

szó

ぶん

mondat

つくる

csinálni

はいる

bemegy, bele illik

はじめ

kezdet (start)

おわり

befejezés, vége (cél)

さんねん

まちがい

はずれ

} téves

🐼 はんたいの ことばは
どれでしょう。

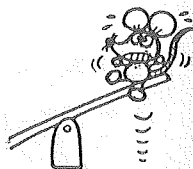
ひろい

ふかい

つよい

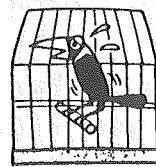
かるい

よわい

おもい

あさい

せまい

🐼 はんたいの ことばは
どちらでしょう。

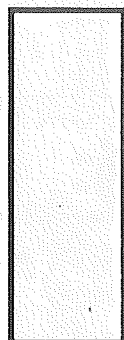
できたら
シールを
はりましょう

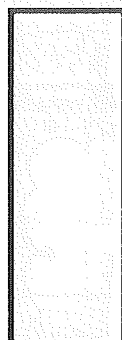
ぶんを つくりましょう。

□には「います。」「あります。」のどちらがはいるでしょう。

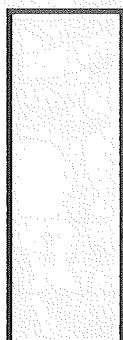
おとうさんが

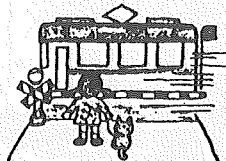
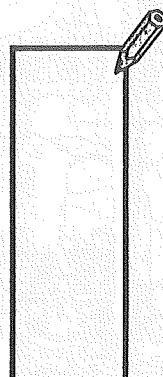
ふんすいが

せんせいが

ふみきりが

IV.

VAJON FELISMERHETŐK-E?

(Fejezetek a kínai írás történetéből)

Bizonyára nem ismerhetők fel – s nem is csupán a kínai nyelvvel éppencsak foglalkozni kezdő olvasóink számára – azok a különös formájú írásminták, amelyek a nemrégiben megjelent *Kínai 1. c.*, magyarnyelvű kínai tankönyvben mint illusztrációk szerepelnek (pl. a 68., 80., 95., 100. oldalakon és egyebütt). Nem ismerhetők fel, hiszen a kínaiul tanuló kezdők számára a tananyag szerves részét képező írásjegyekkel való ismerkedés, azok megtanulása, „felismerése” sem könnyű feladat. Mégis, a díszítőelemként alkalmazott írásminták is *kínai* írásos szövegek, mindössze korábbi előzményei vagy stilizált változatai ugyanazon írásrendszernek, vagyis a nyelv-könyv tananyagaként szereplő kínai írásnak. A köztük lévő különbség azonban gyakorlatlan szemmel is érzékelhető, s annak bizonyosságát szolgál, hogy – más kultúrák írásrendszereihez hasonlóan – a kínainak is megvan a maga fejlődés- és stílustörténete. Érdeemes e gazdag és egyedülálló íráskultúra kialakulásával és fejlődésével akárcsak vázlatosan is foglalkoznunk, mert hasznos tanulságokkal szolgálhat kívülállóknak és a kínai nyelvvel ismerkedőknek egyaránt.

A kínai írás kezdetei a régmúlt időkbe nyúlnak vissza: újabb, az 1950-es és a rákövetkező évekből származó archeológiai leletek tanúsága szerint 6–7000 évvel ezelőttre. Nem túlzás tehát, ha a világ legrégebbi írásának tartjuk. A napvilágra került neolitikori cserépedények és eszközök egyikén-másikán már fellelhető azon jelek és szimbólumok két fő típusa, amelyek mindegyike szorosan kapcsolódik a jóval későbbi ún. jóslócsontok és bronztárgyak feliratainak ránkmaradt írásbeliségéhez. A kínai írás legkorábbi emlékei tehát részben *fogalomjelek* (ideogrammok: elvont fogalmakat rögzítő jelek), részben *képjelek* (piktogrammok: természetes és mesterséges tárgyak képi ábrázolásai). Az előbbieket mineműségét egész sor példa érzékelteti:

1 2 3 4 5 6

↑ ↓ × + 2 3

14 15 16 17 18 19

1 2 3 4 5 6

Az utóbbiakról az alábbi két képjel adhat fogalmat:

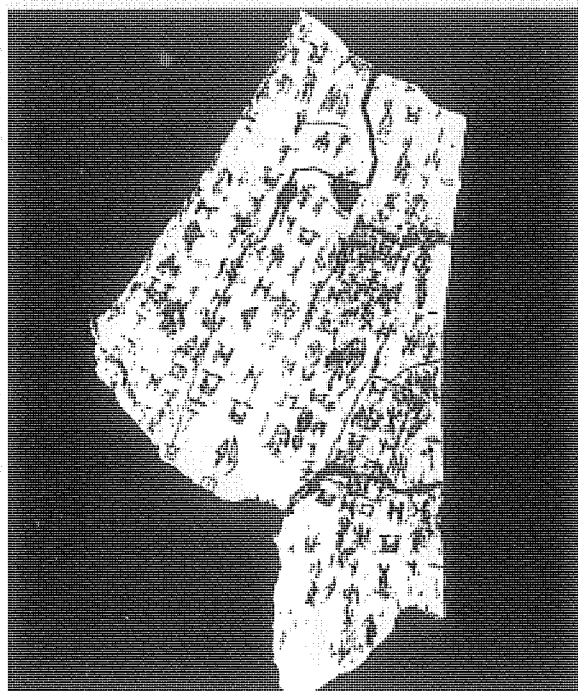

(nap)

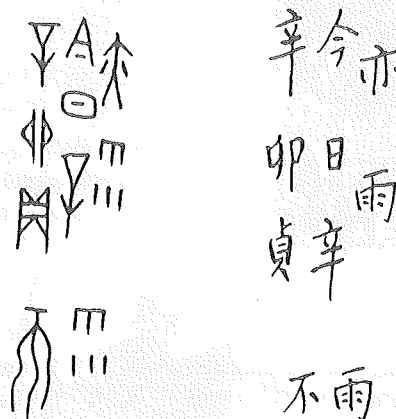
(hegy)

A korai kínai írás e két típusát azonban még nem tekinthetjük a kínai írásjegyek azon rendszerének, amit ma értünk alatta: proto-írásképekről, írásjegy-ősökről, a későbbi kínai írás primitív formájáról van szó csupán. Annál is inkább, minthogy a fejlődés következő szakaszát csak jóval későbbi időkből, javarészt az i.e. 2. évezred második feléből fennmaradt leletek és tárgyak alapján tudjuk nyomon követni. Ráadásul az írásos emlékek e csoportját tartalmazó leletek nagy része nem is olyan régen került napvilágra. Felfedezésük valóságos tudományos szenzáció számba ment, márcsak ezért is érdemes röviden kitérnünk rá. E leletek a múlt század végétől kezdődően folyamatosan bukkantak fel a Sárga-folyótól északra fekvő Anyang városhoz közeli Xiaotun falucska környékén: gyapottermelő parasztok a föld megmunkálása során egyre-másra különböző nagyságú és formájú berovátkolt jeleket tartalmazó csontdarabokra bukkantak, amelyeket – nem tudván azonosítani – mint gyógyító hatású „sárkánycsontokat” kezdtek árusítani. Hamarosan a fővárosba, Pekingbe is került belőlük, így derült ki, hogy a csontok régi kínai írással írt rövidebb-hosszabb szövegeket tartalmaznak. Bár a lelőhely egy ideig még titokban maradt, megindult a kutatás utánuk, s számuk csakhamar több tízezerre emelkedett. Rendszeres, tudományos igényű ásatásokra azonban csak az 1920–30-as években került sor. A lelőhelyről végül is több, mint 150.000 darab feliratos csont került elő javarészt szarvasmarha-lapockacsont és teknőc-páncél. (Alábbi illusztrációnkon egy ilyen feliratos csont fényképe látható.)

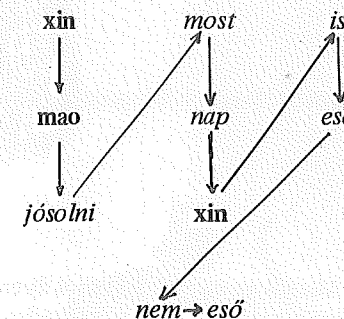

A csontokon található szövegek vizsgálata kiderítette, hogy azok jóslások feljegyzései, s az eladdig csak homályosan ismert első történeti uralkodóház, a Shang-Yin kor (i. e. 16–11. sz.) időszakából származnak. A jóslási szertartások célja az volt, hogy valamely kérdéssel (terméskilátások, időjárás stb.) vagy döntéssel (háború indítása stb.) kapcsolatban kikérjék az égi hatalmak (a megistenült ősök) véleményét. A jóslás eszközeként preparált csontokat használtak, amelyekhez megtüzesített vaspálcát illettek, s a keletkezett repedéseket értelmezték. A jóslás témáját – néha eredményét is – ezután ecsettel rávezették a csontra, majd utánavesték, hogy az írást maradandóvá tegyék. (Ábránk egy ilyen szöveg mondandóját és megfejtésének mechanizmusát mutatja be.)

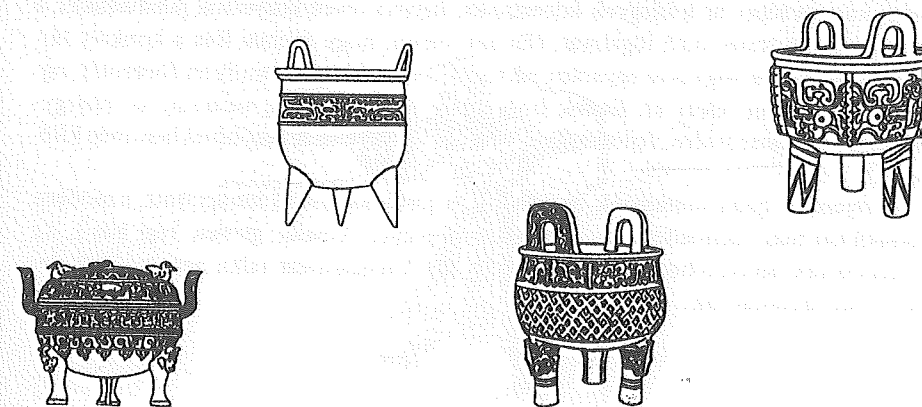
A jóslócsont szövege
korabeli és mai írásjegyekkel

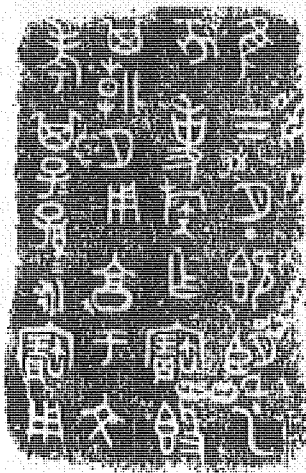
szószerinti fordítás

Az írásjegyek felülről lefelé olvasandók, de a sorok ebben az egyedi esetben balról jobbra tartva követik egymást. A szöveg értelme: „A xin-mao (napon) jósoltattott, (vajon) ezen a xin napon esik – (vagy) nem esik.” Az írásjegyek legtöbbje jól azonosítható modern formáik alapján. A második sor második írásjegye pl. a nap képe, közepén egy kis folttal, a harmadik sorban, valamint alul jobboldalt látható írásjegy a felhőből hulló esőt ábrázolja.

A feliratos csontok (kínaiul: *jiaguwen* 'teknőchél- és csont-írás') mellett a részben ugyanezen időszakból származó különböző bronztárgyakon (üstön, harangon, szertartási edényen stb.) megőrződött feliratokban (kínaiul: *mingwen* 'bevésett írás') is ugyanolyan vagy hasonló az írásjegyek jellege és formája, mint a jóslócsontokon. (Képünk egy bronzeszközön fennmaradt szövegrészletet mutat be.)

Miután az ezen időszakból ilyen vagy olyan módon fennmaradt feliratos szövegek írásjegyeit osztályozták és rendszerezték, lehetővé vált javarészüik desiffrozása, illetve azonosítása modern formáikkal. Mindezek alapján megállapítható volt, hogy az i.e. 2. évezred közepe táján a kínai írás már messze túljutott fejlődése kezdeti, primitív szakaszán, s a feliratokon található mintegy 3500 írásjegynél nagyobb számú, mintegy 5000 darabból álló írásjegy-rendszerrel rendelkezett. Feltételezhető ugyanis, hogy nem minden, akkor már használatban levő írásjegy került rá a feliratokra. Az írás jellege azt is egyértelműen nyilvánvalóvá tette, hogy a beszélt nyelvet nem fonografikus (hangleíró) és nem is alfabetikus (betűíró) módon tolmácsolja: a kínai írás egységei, az írásjegyek *képrajzolás*, *képirás* révén közvetítik jelentésüket, a szótag-szóban testet öltő fogalmat. (Ez azt jelenti, hogy a kínai írás a konkrét tárgyat és az elvont fogalmat egyaránt piktográfus módon, valamilyen ábrázolás, rajzolat formájában fejezi ki. Ennek hogyanjára és mikéntjére, valamint az írásjegy-rendszer kiteljesedésére, fejlődésének további kérdéseire a későbbiekben még kitérünk.)

Befejezésül hadd mutassunk be néhány, a jóslócsontokról kinagyított, s modern formáikkal már azonosított ún. archaikus írásjegyet (kínaiul: *guwen* 'régí írás'). Az elmondottak ismeretében egyikük-másikuk értelme-jelentése talán nem is tűnik eleve kibogozhatatlannak.

1/

2/

3/

4/

5/

6/

7/

8/

Vajon felismerhetők-e?

(Megfejtésül elegendő az írásjegy alá írt számot, s az írásjegy feltételezett jelentését megadni.)

BERNARD LE CALLOC'H, WHAT WAS THE AIM OF ALEXANDER CSOMA DE KÖRÖS?

Originally Csoma wanted to start on his journey through Russia in the direction of Mongolia. This can be ascertained by many statements and facts. But why did he go to Mongolia? – The only reason behind his plan was his firm faith in the theory of the Hun origins of the Hungarians and Seklers. In his last conversation with Dr. Campbell, Csoma said: "The Huns, the objects of my search in Asia ... passed from Asia as the progenitors of the Hungarians." Therefore, the basic statements of Gyula Németh, put forward in a paper entitled "The aim of Alexander Csoma de Körös" (1934, in Hungarian) are incorrect, as he supposes that Csoma wanted to reach the Uighurs, and that he accepted the theory of I.J. Schmidt, according to which the Uighurs and Tibetans are related. – In fact, Csoma's work on the Tibetan language, culture and Buddhism is unrelated to his original and final aim, which was clearly the origins and prehistory of the Hungarian nation.

ILDIKÓ BELLÉR, UIGHURS IN TODAY'S CHINA

The authoress spent six months in Urumchi in 1986 and reports on what she experienced and learnt there.

She describes some typical features of the economic, social and cultural life of the Uighurs in Urumchi, amounting to about half of the population of one million in the capital city of the Uighur Autonomous Territory of Sinkiang. She pays particular attention to the ethnic, cultural and religious differences between the Chinese and Uighurs, whose traditionally good relations have further strengthened under the modern circumstances.

She gives an account of the institutions, journals, university and academic institutes concerned with Turkic research and enumerates the works published on Turkic subjects over the past decades in China and in particular in the Uighur capital. All of which indicates that animated research has been carried out in Turcology in the People's Republic of China, especially in recent years.

In the third part of her paper, the authoress analyzes in detail the reform of the Uighur alphabet, which seems to have come to a rest after long and diverse antecedents: the Uighurs have returned to the traditional Uighur script, having made modifications to enable it to record Uighur texts.

LAJOS BESE, ON SOME ETHNIC DESIGNATIONS IN THE "SECRET HISTORY OF THE MONGOLS"

The aim of this contribution is to interpret some of the ethnic designations mentioned in the *Secret History*. These ethnic designations are of relevance for the ethnical history of the 13th Century Inner-Asia.

The clan-name *Adarkin* is derived from Mo. nickname *Ader* 'stubborn'. The clan-name *Občirγ*, 'crazy', 'cunning' (cf. Tuva *opčooq* 'crazy, mad, sly'), is a Turkish nickname in origin. *Ötegen*, the name of the clan of Chormaghan, the famous commander of Chingis Khan, meaning 'One who compensates', belongs to the ethnic designations originating from a Turkish personal name. The clan-name *Salčirγud* is a Mo. plural in *-γud* of the OT personal name *Salči* 'raftsman' or figur. 'supporter'. The *Secret History* distinguished between six groups of the Tatar people, as follows: *Alči* can be connected with OT *alči* 'crafty'; *Aruqai* is an OT diminutive in *-y* of OT *aruq* 'exhausted'; *Ayirirγud* is a Mo. plural in *-u/d* of OT *ayriq* 'other than ...'; *Buyirurγud* is a Mo. plural in *-u/d* of OT *buyruq* 'high official'. In the *Čaryan Tatar* 'White Tatar' *Čaryan* is the same word as the Mo. *čaryan* 'white'. *Tutaryud* is a Mo. plural in *-u/d* of Turkish *tutaq* 'pliers, pincers; figur. vagina'. As it appears to the author of this paper, all these ethnic designations originate from Mongol and Turkish personal names.

(To be continued.)

OTTÓ FARKAS, MONGOLIAN "ASTRAGALUS" (TALUS OR OS TARSİ TIBIALE) GAMES

Animal astragalus have been known and used by man from time immemorial, but the prerequisite for the widespread introduction of astragalus games was the domestication of sheep and goats. Astragalus games seemed to have been generally known among the sheep-breeding peoples in Eurasia, but they assumed primary importance in the areas of classical nomadization. They have survived as the most popular entertainment activities among the present day nomads, who use rotational grazing in the grassland and shrublands of Central Asia. In Mongolia, a few years ago, the author had the opportunity to learn some of the astragalus games played throughout the country. In the paper, an endeavour is made to precisely define the anatomic designation of the bone, and the Hungarian translation of the Mongolian word *šagai*. After a lengthy introductory part that summarizes the author's knowledge of astragalus games, some of the concrete games learnt on-the-spot are presented.

ISTVÁN ORMOS, THE HUMORAL THEORY IN AVICENNA'S CANON

Ancient and Arabic natural sciences, including medicine, professed the view that all existing things, animate beings included, were eventually constituted by the four elements (fire, air, earth, and water) in varying proportions. Though in living beings, hence in man, these elements are not directly recognizable, the organismic functioning of these beings in none other than the constant interplay and interpenetration of the four bodily fluids (blood, phlegm, yellow and black bile, made up from the four elements) under the influence of external and internal forces. This theoretic attempt to explain the constitution and functioning of the animate world, which had a fundamental impact on European culture as well, is called the humoral theory, derived from *humor*, the Latin word for the moisture (of the body). It seemed instructive to examine how this theory was summarized in the most influential mediaeval work of medicine, Avicenna's (Ibn Sina, d. 1037) Canon, whose Latin and Hebrew translations exerted a major influence on Europe up to the modern times, while in the East it is still very popular. An analysis of the theory has revealed that it is an impressive speculative system built by the misuse of analogy on a meagre empirical foundation, which has little to do with reality as we see it today: the inquisitive human mind searching for the cause of everything did not let itself be kept back by the inadequacy of the analytic methods. Avicenna borrowed this theory from Greek medicine, from Galen (d. 199 A.D.), excerpting from his relevant works. This procedure was used by Avicenna for several of his other works as well.

EDIT TASNÁDI, TURKISH LITERATURE IN HUNGARY

One can hardly find another nation whose history is linked with quite so many threads to Hungary's than that of the Ottomans; these deep-rooted connections are also detectable in literature. For instance, the poetry of the first outstanding Hungarian poet, Bálint Balassi, reveals a knowledge of Turkish poetry; in the poetry and prose of Hungary under Turkish rule, Turkish subject-matter had a central place, while in the 19th century, the Crimean War updated the Turkish topics. Around the middle of the last century, the first translations also began to appear. For quite a long time, the most prominent Turkic scholars acted as translators as well, producing translations of literary works as by-products to their linguistic, dialectal or folklore research. One of them, Ignác Kúnos deserves eternal credit for discovering the Turkish folklore, completely ignored at the time, and saving it from oblivion by collecting folk tales, folk songs and folk games.

Just like in Hungarian literature, Turkish literature was also predominated by poetry for centuries. This is also reflected in the early translations, the selected poems of various poets of the divan, studies and anthologies, but alongside these, last-century plays and novels can also be found in Hungarian. Book publication after 1945 presented readers with many valuable works, including two superb anthologies: the *Sea of Passions*, giving a cross section of Turkish poetry, and *Turkish*

BRIEF SUMMARIES

Story Tellers, a volume of short stories. Several volumes of the poetry and prose of the great master, Nâzım Hikmet, who also visited Hungary, have been published in Hungarian. More recently, prose has gained priority with the appearance of short stories, novels, satires and plays by Sabahattin Ali, Aziz Nesin, Yaşar Kemal, Samim Köçagöz, and Erdal Öz, among others. Mention must also be made of handbooks, encyclopedias, the press, cultural periodicals and literary reviews, radio and television, and films, which all play a significant role in introducing works of Turkish literature to Hungary.

The bibliography contains 74 titles, with a good opportunity of being gradually extended.